

Бібліятэка часопіса
«Беларускі Гістарычны Агляд»

Лявен Юрэвіч

Върваная бачьны

Да гістрыі

Саюзу Беларускае Младзі

Mінск

«Энцыклапедыксе»

2001

УДК 392.78(476)(091)
ББК 63.3(4Бei)
Ю87

Сэрыя: Матар'ялы да беларускай гісторыі

Навукова-рэдакцыйная рада серыі:

Янка Запруднік, Аляксей Каўка,
Вітаўт Кіпель, Аляксей Ліцьвін,
Адам Мальдзіс, Віталь Скарабан,
Юры Туронак, Лявон Юрэвіч.

Каардынатар: Генадзь Сагановіч

Юрэвіч Л.

Ю87 Вырваныя бачыны. Да гісторыі Саюзу Беларускае
Моладзі. — Мінск: «Энцыклапедыя», 2001. — 214 с.
(Бібліятэка часопісу «Беларускі Гістарычны Агляд»)
ISBN 985-6599-24-5

Кніга Лявона Юрэвіча складаецца з успамінаў дзеячоў СБМ
М.Ганько, В. Навіцкага і лістоў Н. Абрамавай. Гэтая кніга —
спроба ліквідаваць прабелы ў гісторыі Саюзу Беларускае Моладзі.

**УДК 392.78(476)(091)
ББК 63.3(4Бei)**

ISBN 985-6599-24-5

© Лявон Юрэвіч, 2001.
© «Беларускі Гістарычны Агляд», 2001.

БЕЛАРУСЬ ПЕРАДУСІМ!

Вырваныя бачыны...

Гісторыя нямецкай акупацыі Беларусі (1941—44) уяўляе з сябе суцэльныя вырваныя бачыны, у тым ліку й дзейнасць Саюзу Беларускае Моладзі. З гэдзішча афіцыйнай ідэалёгіі (як савецкай, гэтак і сучаснай афіцыйнай «эрбэшнай») усе дзеячы СБМ — зраднікі, фашистыкія паслугачы, халуі.

Предатели были во все времена и во всех без исключения народов. В годы испытаний, выпавших на долю той или иной страны, они безоговорочно переходили на службу ее самого заклятого врага, воюя против собственного народа и заслуживая вечное его презрение. Такова гнусная природа предателей — шкурников, трусов, клятвопреступников, ради жалких подачек и сиюминутных интересов изменяющих самому святому — Родине¹.

Гэта афіцыйная дзяржаўная пазыцыя ў дачыненіі спрабаў перагледзець стаўленыне да «калябарацыі».

«Беларускае пытанье» ў міжваеннае дваццацігодзьдзе (1920—30-я гг.) не было вырашанае ні Савецкім Саюзам, ні Польшчаю. З пачаткам Другое Сусьветнае вайны беларускія нацыянальныя дзеячы спадзяваліся вырашыць яго з дапамогаю Нямеччыны. Гэтаму спрыялі даволі розныя чынныкі: дэклараваныне Гітлерам ідэі Новай Эўропы, дзе будзе месца

---

¹ В услуженіи у гітлеровцев // Белорусская нива (Мн.). 1996. 18 сенцября. (Тут і далей пры цытаваньні мова й правапіс крыніцы захоўваецца.)

для ўсіх «пакрыўджаных» народаў; цікаўнасць пэўных бэрлінскіх колаў да беларускіх праблемаў, а таксама гістарычныя сувязі (у тым ліку паўстанніе БНР падчас нямецкай акупацыі ў 1918 г.). Афіцыйны Бэрлін ня меў адзінага погляду на перспектывы разьвіцця ўсходніх акупаваных тэрыторый, што й нарадзіла спадзяваныні на супольную будучыню Беларусі й Нямеччыны.

Беларускія дзеячы, якія сталі «супрацоўнічаць» зь немцамі пасля чэрвеня 1941 г., дзяліліся як найменш на дэльве катэгорыі: адныя (меншыня) шчыра верылі, што немцы паспрыяюць беларусам здабыць незалежнасць; другія (бальшыня) вельмі хутка пे- рака наліся ў прапагандысцкім харектары нямецкіх дэкларацый і таму імкнуліся найболыш эфектыўна скарыстаць акупацыю дзеля беларускага працы, скіроўваючы намаганыні найперш на разьвіццё культурніцтва руху ды школьніцтва, каб закласці трывалы нацыянальны падмурак на будучыню.

Адным з высокіх нямецкіх урадоўцаў, якія спагадалі беларускаму руху, быў генэральны камісар Генэральнай Акругі Беларусь Вільгельм Кубэ. Ён разумеў, што трываласць нямецкае прысутнасці ў Беларусі наўпраст залежыць ад стаўлення мясцовага насельніцтва да новай улады.

Зь першых месяцаў 1943 г. распачалася падрыхтоўка да стварэння нацыянальна-патрыятычнай арганізацыі Саюзу Беларускай Моладзі. Навучаньне найвышэйшых кіраунікоў СБМ адбывалася ў Нямеччыне (Бэрліне й Вустраве), а трэнінгі ніжэйшых кадраў — у Альбертыне пад Слонімам і ў падмenseнскіх Драздох.

22 чэрвеня 1943 г. Вільгельм Кубэ ўрачыста абвесціў пра стварэнне СБМ. Галоўнаю структурай

арганізацыі быў Кіраўнічы Штаб, на чале якога стаў Міхась Ганько; дзяўочыя структуры ачаліла доктар Надзея Абрамава. Кіраўнічаму Штабу былі падпарадкованыя акруговыя арганізацыі СБМ, тым, у сваю чаргу, былі падначаленыя павятовыя суполкі СБМ, якія кіравалі ячэйкамі ў гарадох, вёсках, школах і г. д.

Мэтай арганізацыі было:

...Узгадаваць маладых, ідэйных, мужных і пасълядоўных будаўнікоў Новае Беларусі і падрыхтаваць іх да іхных будучых заданняў у народзе².

Сябрамі арганізацыі былі юнакі й юначки векам ад 10 да 20 гадоў, якія падзяляліся на тры ўзроставыя групы. Саюз Беларускае Моладзі меў сваю сымболіку, прысягу («забавязаньне»), уласныя пэршыёдышкі — часапіс «Жыве Беларусь!», а для нутранога карыстання — «Дзённік загадаў».

Несумненна, нямецкія ўлады разглядалі СБМ як будучы інструмент сваёй палітыкі, як сродак узгадаванья верных прыхільнікаў гітлераўскай Нямеччыны. Аднак беларускія нацыянальныя дзеячы — а менавіта яны беспасярэдне кіравалі арганізацыяй — глядзелі на СБМ цалкам зь іншых пазыцыяў. Саюз Беларускае Моладзі стаў школаю беларускага патрыятызму, актыўным пропагандыстам роднае мовы й культуры, выхавальнікам съведамае моладзі, якая пазней, пры спрыяльных умовах, мусіла прыступіцца да адбудовы Новае Беларусі.

Вэрніка Катковіч—Клентак, кіраўнічка менскай гарадзкой суполкі, пазней пісала:

Немцы, вядома, мелі сваю мэту — выкарыстаньне моладзі, а нашае кіраўніцтва імкнулася да процістаянай

² Статут арганізацыі моладзі «Саюз Беларускай Моладзі» (СБМ) // Жыве Беларусь! (Мн.). 1943. №1. С. 6.

мэты. Мы імкнуліся абуджаць нацыянальную съведамасьць і патрыятычную пачуцьці адказнасьці за сваю бацькаўшчыну й павіннасьці змаганьня за яе вызваленне. У сувязі з tym між нашым кіраўніцтвам і прадстаўніцтвам нямецкага боку была паўсюдная супяречнасьць, якая ў складніла працу, стварала небясьпечныя сітуацыі, уключна з арыштамі працаўнікоў кіраўнічага штабу й пагрозамі зыняволення шэфа-правадніка... Нягледзячы на ўсе цяжкасці ваенных умоваў і небясьпекі з боку бальшавіцкага падпольля, а таксама й галоўнага ў tym часе акупанта — Немцаў, моладзь не спадзявалася энтузіастычна гарнулася да СБМ³.

Шараговыя сябры СБМ разглядалі арганізацыю выключна з патрыятычнага пункту гледжанья: Саюз Моладзі для іх стаўся арганізацыяй, дзе іх вучылі любіць Беларусь, ейную мову, культуру.

Антыштаткі съцвярджаюць, што СБМ быў пабудаваны на прынцыпах гітлер'югенду. Але пры жаданьні можна знайсьці шмат агульных рысаў у Саюзе Беларускага Моладзі з савецкаю піянэрый, таксама як і падабенства паміж піянэрскай арганізацыяй і гітлер'югендам. А што да схілення галаўы перад Адольфам Гітлерам — гэта была галоўная й непазыбежная ўмова існаваньня, як і няўёмная хвала Іосіфу Сталіну ў кожным съпеве піянэрскага горна.

Небясьпеку стварэння Саюзу выразна ўсьвядомілі савецкія партызаны, якія бачылі ў арганізацыі канкурэнта ва ўплыве на моладзь. Падчас ўрачыстасці 22 чэрвеня 1943 г. з нагоды абвяшчэння арганізацыі ў Менскім Гарадзкім Тэатры ўзарвалася міна, закладзеная партызанамі. У выніку загінулі 13 юнакоў, а некалькі дзясяткаў былі параненыя.

---

³ Анеля Катковіч, Вэраніка Катковіч—Клентак. Успаміны. Беласток, 1999. С. 83—84.

Гісторыя Саюзу Беларускае Моладзі ставіць шмат пытаньняў, адно з якіх — колькасць сябраў. Існуюць самыя розныя ацэнкі: ад 10 тысячай да 100 тысячай чалавек. Вэраніка Катковіч, намесніца Надзеі Абрамавай, назвала лічбу 45 тысячай чалавек на канец чэрвеня 1944 г., — і гэта на 2.900.000 жыхароў Генэральнай Акругі Беларусь.

У ліпені 1944 г. у Беларусь прыйшлі савецкія войскі. Частка сябраў СБМ эвакуавалася на Захад, спрэвядліва баочыся за сваю будучыню. Яны й сталі найбольш актыўнымі беларускімі дзеячамі на эміграцыі. Зусім інакш склаўся лёс тых, хто застаўся ў Беларусі: аднаго толькі факту прыналежасці да арганізацыі было дастаткова, каб атрымаць некалькі гадоў канцэнтрацыйных лягераў. Тыя, хто пазыбег арышту, сталі ля вытокаў антысавецкіх моладзевых арганізацыяў, якія імкнуліся супрацьстаяць татальнай русіфікацыі й дэнацыяналізацыі паваеннага беларускага грамадзтва. Раскрываючы гэтыя арганізацыі, савецкія рэпресіўныя органы высыпалі іх удзельнікаў у канцлягеры. Па вызваленіні тыя, хто выжыў, дзесяцігодзьдземі адчувалі на сабе нямружнае вока адпаведных органаў і «пільных» грамадзянаў. Слова *эсбэ-эмавец* стала для іх таўром. Затое ў сваім асяродзьдзі скарот СБМ стаў своеасаблівым паролем, бо яго ўдзельнікі былі зъянданыя марамі й пакутамі й праз усе нягody пранеслы любоў да Беларусі.

Кніга Лявона Юрэвіча, беларускага дасьледніка зь Нью Ёрку, — гэта спроба ліквідаваць белыя плямы гісторыі Саюзу Беларускае Моладзі. Успаміны Міколы Ганька ўтрымліваюць ня толькі апісаныне ягонага ўдзелу ў СБМ і эміграцыйнага жыцця, але й надзвычай каштоўныя матар'ялы пра брата, Міхася Ганька. Савецкімі й сучаснымі афіцыёзнымі гісторы-

камі Міхась Ганьку маляваўся ў малюеца выключна чорнымі фарбамі: «агент польскай выведкі», «здраднік» (бо трапіў у палон). Успаміны Міколы Ганька прымушаюць па-іншаму зірнуць на дзеянасць ягонага брата, адначасова пакідаючы нам неразгадану таямніцу далейшага лёсу кірауніка СБМ.

Другая частка кнігі ўяўляе зь сябе інтэрв'ю з Валерам Навіцкім, які падчас нямецкай акупацыі кіраваў СБМ у Грэскім раёне (Случчына). Успаміны Валера Навіцкага — гэта ў распoвед пра розныя бакі жыцця беларускай правінцыі пад нямецкай акупацыяй.

Вялікую цікавасць выклікае трэцяя частка кнігі — лісты Надзеі Абрамавай. Ейны сълед, як і сълед Міхася Ганька, губляўся ў 1945 г. Чыгач даведваеца, што Надзея Абрамава ў 1950—70-х гг. была адным засноўных супрацоўнікаў мюнхэнскага Інстытуту для Вывучэння СССР, займалася пытаннямі перасылду рэлігіі ў Савецкім Саюзе. Лісты Надзеі Абрамавай глыбока асабістыя, месцамі проста пабытовыя, у іх амаль ня згадваеца СБМ, але яны дапамагаюць адчуць съвет гэтай незвычайнай жанчыны.

Гэтая кніга не дае адказаў на ўсе пытанні, што датычаць СБМ, аднак некалькі *вырваных бачынаў* будуть вернутыя ў Кнігу Гісторыі.

Алег Гардзіенка

ПРАДМОВА

Шмат чаго сказаць ня буду магчы, прозывішчы ды й падзеі з гэтага гэраічнага часу съцерліся назаўжды, але галоўнае, безумоўна, помніца. Вельмі мяне цешыць, што хочаце адлюстраваць для гісторыі мінулае. Дай Божа Вам посьпеху. Небясьпека, аднак, у гэтым вялікая. Існуе цяпер столькі поглядаў, думак, інтэрпрэтацыяў... Успаміны павінны быць зусім аб'ектыўнымі. Ці здольны чалавек — узельнік падзеяў — быць аб'ектыўным? А дзе дакуманты? Дакуманты-ж у нашых руках амаль не існуюць.

Надзея Абрамава-Тэадаровіч¹

Канец ХХ ст., незалежна ад нашае гатоўнасці й жаданьня, змушае агледзець і падрахаваць зробленое, колькасна ды якасна, у кожнай галіне, на сваёй дзялянцы. І пры такіх агледзінах — не апошніх гадоў, не апошніх дзесяціго дзядзяў, а зробленага цягам стагодзьдзя, — становіща відавочным, што нікуды не зьнікалі імёны дзеячоў, што ня ўчора мы даведаліся пра існаванье беларускага Вялікага Княства Літоўскага, што не за нашым часам паўсталі таращкевіца. Беларуская гісторыя ХХ ст. збольшага напісаная. З большага, бо існуюць у ёй яшчэ прагалы — тэмы, падзеі, інтэрпрэтацыі, рэфлексіі, адным словам, тыя часткі агульнага цлага, адсутніць якіх калі й не зъмяняе карціны мінулага, дык прынамсі робіць

---

¹ Зь ліста да А. Вініцкага. 28 ліпеня 1965 г. Архіў БІНіМ.

яе менш каляровай, вузейшай, прасьцейшай. Гэта — *вырваныя бачыны з Кнігі Гісторыі*. Адшукаць гэтых бачыны ў укладыці іх у Кнігу, няхай адно паасобныя зь іх — такім бачыцца заданыне ў сэнс гэтай публікацыі.

Пры гэтым варта адцеміць, што дакумэнтаў, якія маглі быт стацца глебаю высноў і абургунтаваныя, на эміграцыі бадай што нямашака (а ўжо што да такіх тэмай, як Саюз Беларускай Моладзі, то, відаць, — і ў Беларусі²). Існуюць фактывична дэльце крыніцы. Першая — артыкулы ў беларускім эміграцыйным друку. Калі гаварыць пра падзеі II Сусветнае вайны, тут варта згадаць такія публікацыі, як «Другая Сусветная вайна на Беларусі. Бібліографічны даведнік» Юркі Віцьбіч³, А. К. «Праўда аб савецкай партызаншчыне»⁴, Ст. Крушыніча «Праўда аб савецкіх партызанах»⁵, «Партызаны на Меншчыне»⁶, У. Курыловіча «На роднай зямлі. Гутарка з камандзірам УПА»⁷, Гаравога

² Ул. Гарэлік (М. Латушкін) згадвае: «Перад нямінучай эміграцыяй юнаку Катковічу даручылі вялікую скрыню архіўных матар’ялаў, якую ён давёз цягніком да Вілейкі, дзе разам зь ёй пайшоў у партызаны, як пасля пераказаў П. Сыценьнік. Другую невялікую скрынку з важнейшымі архівамі я завёз у Нячечыну, дзе здаў на перахаваныне ў невялікім мястэчку каля 15—20 кілямэтраў ад горада Хемніца» (Ул. Гарэлік. Успаміны пра арышт штабу СБМ // Беларус (Нью Ёрк). №466. 2000. Студзень. С. 2). Пра адсутнасць архіваў у Беларусі ўскосна съведчыць першая манаграфія, прысьвечаная СБМ: А. Каваленя. Прагерманскія саюзы моладзі на Беларусі. 1941—1944. Вытокі. Структура. Дзейнасць. Мн., 1999.

³ Юрка Віцьбіч. Антыбальшавіцкая паўстаныня і партызанская барацьба на Беларусі. Нью Ёрк, 1996. С. 342—355.

⁴ Беларус. №145. 1969. Травень.

⁵ Бацькаўшчына (Мюнхэн). №28 (107). 1952. 13 ліпеня.

⁶ Бацькаўшчына. №4 (332). 1957. 27 студзеня.

⁷ Бацькаўшчына. №7 (51). 1949. 9 сакавіка.

⁸ Беларус. №65. 1958. 25 сакавіка.

«Хто спаліў Менск?»⁸, сэрыю публікацыяў, прысьвяченых групе «Чорны Кот», генэралу Вітушку: «Партызанская вайна на Беларусі»⁹, «Беларускі партызанскі рух»¹⁰, «Беларускія партызаны на вуліцах Вільні»¹¹, «Вітушка апраўдаў давер»¹², «Вітушка шырыць змаганье»¹³, артыкулы Ф. Кушаля: «Ад Менску да Лодзі»¹⁴, «Баяздольнасць Савецкай Арміі»¹⁵, «Беларуска–Літоўская Дывізія»¹⁶, «Наша спадчына»¹⁷ ды іншыя.

Другая крыніца — роспаведы былых удзельнікаў, відавочцаў падзеяў.

Лявон Юрэвіч

⁸ Беларускае слова ў Амэрыцы (Нью Ёрк). №2. 1950. Люты.

¹⁰ Бацькаўшчына. №4—5 (186—187). 1954. 31 студзеня.

¹¹ Беларус. №1. 1950. 20 верасня.

¹² Бацькаўшчына. №41(44). 1948. 26 сінежня.

¹³ Бацькаўшчына. №14(58). 1949. 30 чырвеня.

¹⁴ Беларус. №1(25). 1953. 10 лютага.

¹⁵ Беларус. 1953. №№3(27), 4(28) (7, 24 лютага), №7—11 (31—35): 5, 18 красавіка, 2, 16 траўня, 1 чырвеня.

¹⁶ Беларус. №14(20). 1952. 1 лістапада.

¹⁷ Камбаганцкі Голас (Бэльгія). 1954. №1. Студзень—люты—сакавік. С. 1—3.

Мікола Ганько з жонкай. 1999 г. Апошняе прыжыццёвае фота.

Бачына першая

МІКОЛА ГАГАНЬКО

*Беларусь, хай слова гэта
Будзіць новы дух між нас.
Нам дабро яе — во мэта
і найвышыны нам паказ.*

*Ні съяза, ані стагнанье,
Ні пакора, ані страх,
Толькі праца і змаганье
Гэта наш да мэты шлях.*

*Беларусі сын ніколі
Не зрачэцца сваіх праў.
Знойдзе дужасьці даволі,
Каб нявольнікам ня стаў.*

*Дык ці ў ішчасьці дзень пагодны,
Ці у буры дні благім
Знайма першы кліч народны:
Беларусь перадусім!¹*

Гэта — слова Гімну Саюзу Беларускае Моладзі, заснаванага ў 1943 г.² згодна пастанове, якую зымасьціла «Беларуская газэта»:

Сп. Генэральны Камісар у Менску зацвердзіў зь дзеяннем ад 22.6.43 Беларускай Моладзі арганізацца ў Саюзе Беларускае Моладзі й пры гэтым пастановіў наступнае:

1. Дзеля аднастайнага ўзгадаванья й арганізацыі беларускае моладзі засноўваецца Саюз Беларуское Моладзі.

¹ Словы й музыка А. Стэповіча.

² Па цьверджаньні Антона Шукелойця, СБМ быў закладзены значна раней, у 1941 г. Н. Абрамавай.

2. Узгадаваньне беларускае моладзі, апрача бацькоўскага дому й школы, з фізычнага, духовага й магічнага племянішча перадаецца Саюзу Беларускае Моладзі.

3. Заданьне ўзгадаваньня беларускае моладзі ў Саюзе Беларускае Моладзі перадаецца Кіраўнічаму Штабу Беларускае Моладзі.

Дзеля кіраваньня Кіраўнічым Штабам я вызначаю шэфа гэтага штабу, які рэпрэзэнтуе Саюз Беларускае Моладзі й мае сваю сядзібу ў Менску.

Шеф Кіраўнічага Штабу Беларускае Моладзі беспасярднне падначальваецца мне.

Гэнэральны Камісар у Менску
сябра Райхстагу Вільгельм Куб³.

Падрыхтоўчыя працы дзеля арганізацыі СБМ распачаліся яшчэ ў сакавіку групаю, якую ачалаў Міхась Ганько пад апекаю супрацоўнікаў аддзелу моладзі пры Генэральным Камісарыяце ў Менску — Шульца й Гросман.

22 чэрвеня 1943 г. на ўрачыстасці ў гарадзкім тэатры В. Кубэ афіцыйна абвесціў пра стварэнне Саюзу Беларускае Моладзі, на чале якога стаў Міхась Ганько.

Размова з братам Міхася — спадаром Міколам Ганьком — адбылася ў дому апошняга ў Таронта 13 ліпеня 1998 г. Гэта было першае ягонае інтэрв'ю й, на вялікі жаль, апошнje: Мікола Ганько, старшыня Згуртаваньня Беларусаў Канады, памёр 16 траўня 1999 г.⁴

Мікола Ганько: Бацька нарадзіўся ў 1882 г., — я запамятаў, бо ўтым самым годзе, што й Янка Купала. А матка на 10 гадоў маладзейшая, у 1892 г. Два ста-

³ Беларуская газэта (Мн.). 1943. 22 чэрвеня.

⁴ Беларус. 1999. №№462, 463. Красавік-травень, чэрвень.

рэйшыя браты — Міхась 18-га году ды Васіль 20-га году. Бацька паходзіў зь вёскі Сакаўшчына, каля Валожына. Перад Першай Сусветнай вайной ён са сваім бацькам купілі хутар у Калядзіне каля Галінова, побач Маладэчна. Бацька ажаніўся з Марыяй Кісель, якая паходзіла з засценка Масцішча (гэта сярод Градзкага лесу Яна Цішкевіча, дзе мой дзед Юрачка быў лясынічым). Свайго дзеда па матцы я памятаю. Матка маёй маткі, бабка, памёрла пры родах апошняга дзіцяці, у яе было 17 усіх разам. Ажаніўся Юрачка другі раз, яна тожа называлася Ганнай, выхавала дзяцей, і яе ўсе паважалі як бабульку, як матку. Яна была вельмі добрая й для дзяцей, і да Юрачки. Дзядоў па бацьку, дзеда й бабкі, ня помню: яны памерлі ў тый самы год на працягу 6 месяцаў, здаецца, за год да майго нараджэння, у 1923 г.

У маленстве я быў вельмі хваравіты, так што ў 7 гадоў на мог пайсьці ў школу. У першую клясу не хадзіў — вучыўся дома. Браты абодва хадзілі ў школу, яны мяне вучылі, памагалі. У школу было далёка, праз лес, праз поле — 3 км да школы. Дык я пайшоў у 9 гадоў. Пасадзілі мяне ў 2-ю клясу. Я там пасядзеў 2 дні, здаецца, прыйшоў кіраўнік школы (гэта было пры Польшчы) і выгнаў мяне з клясы.

— Толькі перашкаджаеш, — кажа, — ідзі ў вышэйшую клясу.

Я пайшоў адразу ў 3 клясу... Сам па сабе я вучыўся вельмі добра. Ад пачатку школы да канца быў заўсёды выдатнікам. Асабліва любіў спачатку матэматыку й гісторыю, а ў далейшым, ужо за саветамі, калі быў доступ да беларускай літаратуры, вельмі падабалася мне паэзія. Вельмі любіў усякія паэмы, вершы, любіў чытаць уголос сам сабе. Гісторыяй

заўсёды цікавіўся, найперш старажытнай. Гэтак з польскай школы перайшоў у савецкую. У 1941 г. нікуды ў школу не хадзіў, а ў 1942 г. у Лебедзеве адчынілася няпоўная сярэдняя школа — беларуская, там была кляса для старэйших, для тых вучняў, што фактычна былі ўжо па-за школай, каб уберагчы ад «хапуноў»: вучнёўская пасьведка аберагала ад таго, каб праста на вуліцы скапілі.

Гэтую школу я й скончыў здаў на «выдатна» ўсё, што прайшоў; атрымаў атэстат няпоўнае сярэдняе школы Ну і пайшоў у гандлёвую школу⁵, адным з настаўнікаў у якой быў Барыс Кіт. Але там увосені, дзесяц напачатку лістапада, калі не памыляюся, школу немцы закрылі: здаецца, хацелі зобраць будынак, а гэта зноў пагражала хапунствам. Нехта Пагуда, зь Вялейкі, які нават прыходзіўся далёкай раднёй, кажа:

— Едзь у Альбэртын на курс сярэдніх кіраунікоў [Саюзу Беларускай] Моладзі, лепш як у войска, лепш як у паліцыю ісьці.

Бацька страшна не хацеў, каб я ішоў у паліцыю, кажа (ён ужываў расейскія слова):

— Сабачая должнасьць.

Калі я растлумачыў, што гэта Моладзь, бацька сказаў:

— Добра, едзь туды, бо ўсё роўна забяруць. Дык хоць ня будзеш сабакам.

Ля ўон Юрэвіч: Ваш брат тады ўжо быў у СБМ?

М. Г.: Ён быў, але нічога для гэтага не рабіў, нават пальца не прылажыў.

Л. Ю.: Мо крыху больш пра брата раскажаце?

М. Г.: Хвілінчуку, я дайду... Курсу я ня скончыў, якраз там патрэбны быў у Менску заступнік у мага-

---

⁵ Маладэчанская гандлёвая школа існавала ў 1942—44 гг. (зайв. рэд.).

зын. Пакольку я вучыўся ў гандлёвой школе, мяне накіравалі ў Менск. Я прыехаў, пасяліўся там: далі кватэру ў доме Моладзі — там яшчэ хлопцы былі. Брат ня ведаў, прыехаў з падарожжа якогась, спаткаліся.

Л. Ю.: Брат старэйшы за Вас?

М. Г.: Старэйшы. На 6 год старэйшы. Ён вучыўся таксама надзвычайна добра. Ён за Польшчай скончыў старога тышу, 8-клясную, гімназію, яго адразу прынялі ў 4-ю. На «выдатна» скончыў, дастаў стыпэндыю ва ўніверсітэт у Вільні, пайшоў на мэдыцыну. Трэба было мець вельмі добрыя адзнакі, асабліва калі ты праваслаўны. Калі на сотку пападаў адзін, то гэта было добра. Але ён туды трапіў, вучыўся ў адначасова адбываў вайсковую службу ў так званай *акадэміцкай*, у сярэдняй школе таксама, — яму парадзіў наш сусед Калецкі (ён меў пляменьніцу, муж якой быў капитанам у польскім войску):

— Каб табе не пераныілі навукі, дык бяры ўдзел у падрыхтоўчай вайсковай службе.

Так і выйшла. Яго не ўзялі ў войска. Прыйшла вайна, ён атрымаў мабілізацыйную карту, але пакуль яго ўзялі, дык увесь ягоны 86-ы полк у нямецкім палоне быў.

У 1939 г. ён астаўся, прыйшлі бальшавікі — палітрук і чырвонаармейцы — і пытаюць:

— Хто ў вас тут афіцэр?

Бацька адказвае, што не афіцэр, а салдат, санітар. Брат да іх выйшаў:

— Вось мая форма, вось мая вінтоўка.

Аддаў вінтоўку ў 9 патронаў.

— Гэта ўсё, што я меў.

Палітрук з чырвонаармейцамі забралі, далі расыпіску і пайшлі.

Беларускую мову брат ведаў добра, і яго паслалі перш на настаўніка — недалёка ад нас, у Палачаны, здаецца. Але быў ён там нядоўга: яго прызвалі ў Чырвоную Армію. Аднак таксама не ўзялі адразу, далі лісток. Брат кажа:

— Ня буду больш настаўнічаць.

Пайшоў працаваць бугальтарам у Заготсена. Вясной 1941 г. яго паклікалі. Паехаў служыць у Кастраму, таксама ў санчасцьць, старшым санітарам: ён ужо ўмёў рэзаць трупы. Пачалася вайна. Дзесь на поўнач ад Масквы трапілі ў акружэнне, цэлая дывізія. Міхась у баёх выносіў на плячах параненых і даглядаў іх у палявым шпіталі. Так з палявым шпітalem немцы ўзялі ў палон. Ён добра гаварыў па-нямецку. Каб вучыцца мэдыцыне, мала было знаць лаціну — у польскай мове было мала падручнікаў, найлепшыя кніжкі былі па-ангельску і па-нямецку. Брат (ня ведаю чаму, можа, так было лягчэй) вывучаў нямецкую мову. Я бачыў яго падручнікі ў нямецкай мове, калі ён вучыўся мэдыцыне. Таму яго ўзялі ў шпіталі за перакладчыка, а потым забралі ў Нямеччыну, відаць, ён там вучыўся (нейкіх ніколі не было часу разабрацца толкам). Адтуль яго прыслалі ў Менск, дзе ён, здаецца, працаваў у газэце.

Л. Ю.: У якой?

М. Г.: У «Менскай газэце», ці якая іншая яшчэ была. А пасля, як выбралі на кіраўніка Моладзі ў 1943 г... Я ніколі не даведаўся, чаму яго абраўлі. Такіх, як ён, было шмат. Ён быў не адзін з маладых былыx савецкіх афіцэраў. Такіх было ў СБМ нямало: Стэльмах, Гарэлік, Бузук, Цікуноў Міхась... Можа, зъ дзясятак. Гэта былі кіраўнікі. Яны й пачалі арганізоўваць моладзь. Рыхтаваліся некалькі часу, і 22 чэрвеня 1943 г. адбылося заснаваньне.

Л. Ю.: Памятаеце, якою была гэтая ўрачыстасць?

М. Г.: Я быў у школе, туды прынесці радыё, сабраліся ў гімнастычнай залі ўсе, асабліва старэйшыя клясы, і слухалі па радыё, як гэта адбывалася ў Менску. Слухалі прамовы. Вучні былі ў анямельным захапленыні, што нешта робіцца беларускае, чиста беларускае. Я помню, як адбывалася прысяга. Нават некаторыя слова запомніліся: «Волатам буду стаяць і бараніць свой народ, сваю Бацькаўшчыну...». Потым яе апублікавалі ў часапісе «Жыве Беларусь!». Гэты запавет Міхась Ганько напісаў сам.

Л. Ю.: Хто яшчэ там прамаўляў?

М. Г.: Здаецца, Кушаль. Прамаўляў брат, генэральны камісар, — ён адчыняў: абвясцы ўлады дазваляюць арганізацыю моладзі... Быў вельмі прыгожы канцэрт, съпявала хор. Песьні пачулі беларускія патрыятычныя. Здаецца, адна з іх была такая:

*Як ішырока і далёка
 Беларуская зямля
 Заклікае нас...
 Кліч, магутная зямля...
 Гэта ічыльнымі радамі
 Йшлі краіну будаваць...
 Беларусь, краіна наша,
 Мы твае будаўнікі,
 Для цябе жывем і служым,
 Мы — твае будаўнікі...
 Хай рвецца, хай нясецца:
 Жыве Беларусь!*

Песень пісалі шмат, асабліва для моладзі...

Л. Ю.: А якая форма была ў СБМ?

М. Г.: Зялёная оistarбайтэрскуюая.

Л. Ю.: Нейкія нашыўкі, знакі?

М. Г.: Так, кіраўнікі наслі «Пагоню», а малодшыя значок СБМ: ромбік, усярэдзіне меч, рыдлёўка й Ярылаў крыж. На бел-чырвона-белым полі. І съцяг быў.

Л. Ю.: Мы гаварылі пра кнігу Раманоўскага⁶ й пра свастыку, якую быццам бы наслі.

М. Г.: Гэта абсалютна немагчыма, каб беларусы, моладзь ці хто, наслі свастыку. Калі б хто начапіў свастыку, яго б адразу ў патыліцу... Праўда, немцы ў патыліцу ня білі — яны б далі ў лоб, і ўсё, канец быў бы. Бо насліць свастыку — гэта значыць, падшывацца пад іхнью партыю.

Л. Ю.: Значыцца, ні СБМ, ні рагулёўцы...

М. Г.: Не, ніхто не насліў свастыкі. Свастыку наслі толькі немцы. На руках свастыку наслі СА (гэта штурматрады, абарона партыі), арганізацыя «Тодт» — старэйшыя, не работнікі, а кіраўнікі, яшчэ СС — на кукардзе... Але нашы не маглі.

Л. Ю.: Вельмі мала вядома пра апошнія дні Вашага брата.

М. Г.: Была вялікая праца. Саюз Моладзі ўзмоцніўся за адзін год, было вялікае сяброўства, ніхто нават ня ведае, колькі сяброў было, бо прыбывала штодзень. Калі сёньня гаварылі пра 10 тысяч, то заўтра трэба было казаць ужо пра 12—15 тысяч. Такі быў тэмп разьвіцця, асабліва ў канцы 1943 і пачатку 1944 г. Усе школы ў такіх гарадох, як Слонім, Баранавічы, Наваградак, Вялейка, Глыбокае... У Менску было, я знаю, некалькі тысяч моладзі ў Саюзе... Вядома, хто мог, тэй выехаў на захад пры адступленыні немцаў. Бальшыня засталася. Яны пацярпелі вельмі моцна. Я спатыкаўся зь сябрамі Моладзі якраз у 1993 г. вясной...

Л. Ю.: У Беларусі?

---

⁶ В. Раманоўскі . Саўдзельнікі ў злачынствах. Мн., 1964.

М. Г.: Так, у Менску. У мяне ёсьць фатаграфія, дзе вэтэраны, якія адсядзелі па 5, па 10 гадоў у Сібіры за тое, што былі маладымі дзяўчаткамі па 14—15 гадоў і належалі да Саюзу Моладзі...

СБМ працягваў дзейнасць у Нямеччыне. Апекаваўся моладзьдзю, усімі тымі, каго вывезлі на прымусовую працу. Быў вялікі супраціў так званых лягерфюрэраў (гэта кіраўнікі лягероў рабочых), якія не хацелі дапусціць Саюз, бо калі дзяўчына ці юнак уступаў у Саюз, яму давалі ўніформу, ягонае становішча мянялася: зь нявольніка ён ператвараўся ў вольнага работніка. І гэтага найбольш не любілі якраз усякія адданыя фашизму...

Зімой 1944 г. я сам ехаў у лягер, каб зъмяніць становішча прымусовых, каб адчынілі браму. Ня помню дэталяў, але атрымаў я з Бэрліну ўпаўнаважаныне, і мы з адным немцам, фон Босэ, паехалі. Прыехалі ў лягер, брама зачыненая, стаіць вартавы: на карнікавы, а васны, старшы лейтэнант, паіхнаму *Obersturmbanführer*. Ну мы да гэтага лягерфюрэра:

— Чаму ў цябе брама зачыненая?

Ён адказвае:

— Людзі на рабоце.

А мы кажам:

— Хочам паглядзець.

Мы былі ва ўніформе. У лягерфюрэра морда разьетая, і кухаркі такія тоўстыя. А там фабрыка, хлопцы й дзяўчаты — худзенькія. Усе ў нейкай зялёнай форме, але брама зачынена. Я пытаю свайго немца, ці магу зь імі пагаварыць. А ён кажа: «Давай съмела», — не любіў гэтых фашистоўскіх лізаў, сам быў зь нейкага графскага роду. Кіраўнікі напужаліся. Ну, я пагаварыў. Нашыя кажуць:

— Нікуды не выпускаюць.

— Маеце права пайсыці ў кіно ў нядзелю, маеце права пайсыці на шпациры...

Дакладаю гэта свайму шэфу. О тэй даў ім!

— Слухай, ты хочаш бышь на фронце? Дык усе будзеце. Зыняцы!

І пра мардатасьць сказаў. Ды мы пачакалі да вячэры, паглядзелі ў кацёл.

У некаторых месцах усё залежала ад такога чалавека. Недзе былі паскуды, а недзе — людзі, якія ня вельмі дрэнна ставіліся да нашае моладзі. Нашыя ж не былі нявольнікамі. Іх проста вывезылі на работу. Дзесьці з—пад Гомля эвакуавалі, з Магілёўшчыны, з другога берагу Дняпра, са Смаленшчыны.

Ну, вось такая дзейнасць была. Каму маглі, таму дапамагалі. Зразумела, што ўсім не маглі, бо беларусаў было даволі шмат. Украінцы тое самае рабілі. І, між іншым, лучнасць паміж беларусамі й украінцамі была навязаная. Навязаў яе Міхась Ганько.

Л. Ю.: Ужо ў Нямеччыне?

М. Г.: У Нямеччыне. Украінцы вельмі добра да нас ставіліся, падказвалі, як паводзіцца зь немцамі. Бо былі мачнейшыя.

Спачатку брат быў больш паслухмяны, я б сказаў, разгублены на сваёй пасадзе. Хацеў зрабіць найлепш для моладзі Беларусі, а ня ўмеў, усё ж такі ў 26 гадоў чалавек — не палітык яшчэ. А чым далей, ужо ў Нямеччыне, калі пазнаёміўся зь іншымі людзьмі, дык вельмі хутка зрабіўся цвёрдым у дачыненіях і бараніў інтэрэсы СБМ вельмі заўзята й умела. Калі нейкая мела бышь мабілізацыя ці што яшчэ, ён усяляк гэтamu працівіўся. Таму было непаруменьне з Цэнтральнай Радай. Пасля ён прымірыўся зь імі, але Астроўскі хацеў, каб моладзь была

падпаратаваная непасрэдна Цэнтральны Радзе: з моладзі, хлапцоў па 18—20 год, хацеў зарганізаваць вялікую ваенную частку. А куды паслаць? Туды ж, супраць бальшавікоў. Тыя, што першыя пайшлі, дабравольцамі, то ўцяклі ў Францыю. А тыя, што пазней — гэта была ўжо другая дывізія, добрая вялікая брыгада, — на фронт не пайшлі, так цягліся па Нямеччыне. Не папаліся ў лапы бальшавікоў: перайшлі да амэрыканцаў.

Брат, Родзька й Гелда зарганізavalі парашутны батальён і пайшлі на Бацькаўшчыну. Яны зайшлі на Бацькаўшчыну, зайшлі ў Белавескую пушчу, і там съед братоў прapaў у 1947 г. Але ён ніколі ня трапіў ні бальшавікам, ні палякам у рукі.

Л. Ю.: Інакш кажучы, проста невядома, што зь ім здарылася?

М. Г.: Ёсьць дзьве магчымасці: ён застаўся жывым, і яго скавалі ў Армii Краёвай (тады ўжо АК пачала дзейнічаць супраць бальшавікоў, і яны маглі свайго скаваць — нічога дзіўнага), альбо загінуў.

Л. Ю.: Хто быў яшчэ — Родзька, Гелда, Ваш брат...?

М. Г.: Родзьку злавілі. Яго пакаралі. З Гелдам тое ж. Вітушка загінуў. Былі іншыя. Былі мае калегі з гандлёвой школы. Яны засталіся жывыя й да сёньня жывуць у Польшчы.

Л. Ю.: Іх не паймалі...

М. Г.: Ніхто не паймаў. АК перахавала — і ўсё.

Л. Ю.: Вы можаце называць іх прозвішчы?

М. Г.: Не. Я ня буду называць: яны яшчэ жывуць.

Л. Ю.: У Польшчы...

М. Г.: Не... І для чаго? Чалавек нейк прагаварыўся мне, дык потым шкадаваў: кажа, калі хто даведаецца, то немаведама што могуць зрабіць.

Л. Ю.: Але пра лёс Вашага брата ніхто зь іх ня ведаў?

М. Г.: Калі ведалі, дык яны нічога ня скажуць. Я б пабачыўся з тым чалавекам, які мне мог бы сказаць, але так ніколі й ня выпала спаткаца. Можа, ён байцца спаткаца. Я хацеў паехаць у Варшаву, знайсыці яго там... То добры мой сябра, аднагодак. Я іх адпраўляў з Прагі; яны пайшли праз Карпаты, а там у Белавежу. Я знаю, што былі публікацыі, я знаю псеўдонім брата, пад якім ён меў выступаць. У 1947 г. былі яго артыкулы.

Л. Ю.: Артыкулы дзе?

М. Г.: У нейкім лістку.

Л. Ю.: І які быў псеўдонім? Таксама ня скажаце?

М. Г.: «Доктар». Мы дамовіліся зь ім на развітанні. Ён мне сказаў:

— Ты ідзі на Захад. А са мной, калі зловяць, дык разылічацца. То ідзі сваёй дарогай.

Л. Ю.: А Вы гэтую лістоўку бачылі?

М. Г.: Я бачыў яе перадрукойку. Але мне самае важнае — псеўдонім.

Л. Ю.: Значыць, у 1947 г. ён яшчэ быў жывы...

М. Г.: Так, і гэта згаджаецца з усімі весткамі, што былі пра «Чорнага ката». «Чорны кот» — гэта Вітушка. Значыцца, ён супрацоўнічаяў там, паколькі быў здольны да пісання, займаўся там агітацияй. А вядома, што супраціў быў аж да 1950 г., потым АК развязвалася, і яны пайшли...

Л. Ю.: Ці ёсьць у Вас нейкія вэрсіі наконт далейшага лёсу брата?

М. Г.: Толькі тое, што ўжо гаварыў: альбо застаўся ў жывых, дзякуючы АК, і дажыў да старасці, альбо загінуў, як няведамы жаўнер. Вядома, што яго нідзе не судзілі, што ніхто не злавіў, тым больш, што ў цяперашні час, калі я паехаў у Беларусь, то мне прышылі, што гэта я — Mixась Ганью: скрыўся, амаладвіўся...

Л. Ю.: Калі б Ваш брат застаўся жывым, ці не спрабаваў бы ён Вас адшукаць?

М. Г.: У тэй час магчымасцяյ не было, а сягоныня, калі гэтая магчымасці ёсьць, то ён ці не жыве, ці ўжо праста застары. Можа, пагадзіўся з тым лёсам, што нікога няма, а калі нават даведаўся, што я жывы, то вырашыў: «Жыві спакойна, ня буду ўскладняць». Я думаю, што апошніе найбольші веградоднае: не захацеў вылазіць на паверхню, пакінуў усё, як было, для гісторыі — разьбірацца.

Л. Ю.: Але Вас у сям'і было трох браты?

М. Г.: Сярэдні брат, Васіль, быў на гаспадарцы. Скончыў пачатковую польскую школу. Больш ён вучыцца не хацеў. Ён любіў гаспадарку, вельмі любіў стальярку, любіў будаваць: быў надта здольны да гэтага. У 14 гадоў паставіў прыбудову да хаты, з падвальным. Бацька толькі купляў матар'ялы, памагаў людзей наймаць. А ён ужо кіраваў. У 14 гадоў! Рабіў формы з бетону, зрабіў хату па—мадэрнаму. Ён вельмі любіў майстраваць, рабіў усякія чачоткі зь бярозы, рабіў ложкі, шафы, сам па сабе навучыўся.

У нас там сусед быў, Завадзкі, які потым стаў па жонцы трохі раднік, дык ён там падплюдаў, як робіцца. Ён ажаніўся ў часе нямецкай акупациі, было ў іх дзяця, але памерла, відаць, мела нейкую алергію... Застаўся ён з жонкаю дома, і бацькі прыім. І ў 1944 г., як прыйшлі бальшавікі, яго мабілізавалі ў войска...

Л. Ю.: Яго не палічылі за здрадніка ці за ворага?

М. Г.: А каго ён здрадзіў?... Яго мабілізавалі й нават не паслалі ў штрафны батальён, а ў нейкую будаўнічую брыгаду. Столярам працаваў даволі доўга, да позніяй восені 1944 г., каля Менску. А пасля забралі на фронт, і ён дзесяці ў красавіку па дарозе на Бэрлін загінуў: быў ранены ў жывот і ня выжыў.

Л. Ю.: Ён ня быў сябрам СБМ?

М. Г.: Не, ня быў.

Л. Ю.: Пераконаньні? Ці праста не хацеў?

М. Г.: Проста... Быў 20-га году, жанаты, — як казалі, *сталы*.

Л. Ю.: А Міхась ня быў жанаты?

М. Г.: Не. У нас жанаты быў толькі Васіль. Яго жонка Надзя зь вёскі Гараніны, недалёка ад нас. А дачка радзілася, калі Васіля ўжо не было.

Л. Ю.: Яны й зараз жывуць?

М. Г.: Жыве братавая, жыве дачка, Васіліна называеца, у яе двое дзяцей — сын і дачка. І ў кожнага ёсьць па дзіцяці: у дачкі сын, а ў сына — дачка. Яна там была выйшла замуж, але нядобра, і так адна пражыла ўесь век.

Цяпер бачыўся зь ёю, перапісваюся, памагаю, яна надзвычайная жанчына — даглядала маіх бацькоў, не пакінула, трымала. Калі матка ўжо была хворая, братавая яе прыняла. Ад майго дваораднага брата яна яшчэ мела дачку. Гэтак яны, дзъве дачкі, маю матку даглядалі да съмерці, як і трэба — як сваю бабку. Я за гэта ім вельмі ўдзячны, праста няма слоў.

Калі я гэта гавару, мне й сумна й радасна, што жанчына, якая была сама ўдава, не пакінула бацькоў свайго мужа. Даглядала да съмерці, пахавала. Калі я быў на Беларусі, дык адная дачка завезла на магілку маёй маці, другая паказала, дзе бацькава магілка. Бацькоў пахавалі ня разам, бо тыя могілкі, дзе бацька пахаваны, пазней закрылі. Маці пахаваная ўжо каля Маладэчна. Цяпер і гэтыя могілкі закрылі... А ўся гэтая сямейная гісторыя дае веру ў дабрату людзей.

Л. Ю.: А чым канкрэтна займалася СБМ яшчэ да выезду ў Нямеччыну?

М. Г.: Выхаванье моладзі ў нацыянальным духу.

Праўда, паколькі гэта было ў часе вайны, то гэтая арганізацыя мела характар...

Л. Ю.: ...ваенізаваны?

М. Г.: Больш арганізаваны — уніформа, маршы...

Л. Ю.: ...ссыпявалі свае беларускія песні?

М. Г.: Абсалютна. Як я казаў, «І шырока, і далёка», «У гушчарах», «Ідуць жаўнеры» й маса іншых.

Л. Ю.: Былі лекцыі?

М. Г.: Так, чыталіся лекцыі. Штогомесяц выходзіў «Вучэбны лісток», нават каляровы, калі я не памыляюся. У ім даваліся парады кірауніцтву й акруговым, але больш—то раённым, у якім кірунку працаўцаў у даным мамэнце, якія тэмы распрацоўваць. Выкладалася літаратура, геаграфія. Для дзяўчат ладзіліся заняткі ручной працы. Для хлопчыкаў заняткі. Пашырэньне агульных ведаў, маральнае заахвочванье супраць п'янства, курэння. Вельмі моцна разывівалася сяброўства, што адчуваеца да сягоныя: сябры СБМ, якія апынуліся на Захадзе, — гэта ж падмурак усёй эміграцыі!

Л. Ю.: Аб гэтым у мяне таксама будзе пытанье. Але якімі падручнікамі вы карысталіся, якія кнігі чытали? Савецкія?

М. Г.: Не, савецкіх не выкарыстоўвалі. Стараліся пепадрукуюваць з кніг, якія выходзілі ў Заходній Беларусі: «Сымон—музыка», «Новая зямля», Купалаўцы вершы дарэвалюцыйнага пэрыяду, іншых паэтаў, якія ў тэй час пісалі. Падручнікі: «Геаграфія» А. Смоліча, «Беларусь учора і сяньня» Язэпа Найдзюка. У гэтых кніжках гісторыя й усё іншае асьвятляеца зь беларускага погляду, а не з чужога. Гэта была самая галоўная мэта. І што асабліва цікава: моладзь 14—15—16 гадоў брала гэта як спрагнутая.

Яны адчувалі: тое, што давалі ім за саветамі, было ня тое, ня праўда. Моладзь вельмі хутка разьбіраеца ў гэтым — раптоўна адкрываліся вочы ў масы.

Л. Ю.: Ці запрашалі вы каго—небудзь на лекцыі? Адамовіча, прыкладам? Віцьбіча?

М. Г.: Лекцыі чыталі ўсе дзеячы, каго толькі мог Міхась злавіць або нават змусіць, бо аўтарытэт ён там меў...

Л. Ю.: Лічыліся, так?

М. Г.: Дык ён мог і прымусіць іх. Помню, лекцыю пра беларускую музыку чытаў нам Щаглой. Лекцыі чытаў і выкладаў Родзька.

Л. Ю.: А Родзька што чытаў?

М. Г.: Ён патрыятызм убіваў у галаву.

Л. Ю.: Палітінфармацыі, скажам...

М. Г.: Штось такое. Ён надзвычайна ўмеў гаварыць.

Як ён прамаўляў, заўсёды цішыня — чуваць было, як муха ляціць.

Л. Ю.: Вітушка прыходзіў?

М. Г.: Не. У Менску адбываліся курсы для дзяўчат. Там яны на санітарак вучыліся, а прытым ім таксама й выхаваныне давалі. Там была доктар Абрамава, з Латвіі прыяжджаў рэдактар Глыбінны (Сядура), Адамовіча я чуў пару разоў. У яго літаратура звязаная наўпрост з патрыятычнасцю. Калі ён чытаў верш «Паўстань, нар од» Купалы, моладзь плацала.

Л. Ю.: Інакш кажучы, усе гэтыя заслужоныя дзеячы лічыліся з СБМ? Яны не глядзелі на гэта, як на нешта дзіцячае?

М. Г.: Не, яны глядзелі на СБМ як на кузьню будучыні беларускага народу. Некаторыя так і называлі. А немцы да гэтага нічога ня мелі, лекцыяў не чыталі. Яны толькі глядзелі, каб там партызанкай

не зіймаліся. Абсолютна ўсё было ў беларускіх руках.

Л. Ю.: СБМ існаваў крыху больш за год. І Вы кажаце, што ў арганізацыі было 12—15 тысяч?

М. Г.: Гавораць, што 50 тысяч.

Л. Ю.: Частка загінула ў Сібіры, нехта схаваўся. А тыя, што зъехалі на эміграцыю, — дзе яны? Чаму сябры СБМ тут не зарганізаваліся? Што зь імі сталася?

М. Г.: Сябры СБМ, якія трапілі сюды, былі ўжо ня дзеці, яшчэ на Беларусі ім было не па 14 гадоў, а па 18. Пакуль быў тут Чопчыц, то існавала вельмі добрая арганізацыя, хор. Мечыслаў Рачыцкі быў сакратаром у выдавецкім фондзе Згуртавання Беларусаў Канады, пакуль не памёр. Мікола Ганько ѹ Арсень Монід яшчэ трапечуцца да сягоныня. У Вініпэгу ёсьць Бурдзы, якія да сягоныня беларусы. Язэп Чорны быў актыўны, а цяпер зрабіўся Абломай.

Л. Ю.: А ў Злучаных Штатах?

М. Г.: Запруднік, Кіпелі абое.

Л. Ю.: Але Вы пералічваеце адзінкі. Дык што, гэта кузьня ня выкавала?

М. Г.: Выкавала. Не забывайцесь, як супроць кузьні працавалі.

Л. Ю.: Гэтыя людзі фізычна загінулі?

М. Г.: Фізычна загінулі альбо схаваліся. Страх перад выдачай бальшавікам. Яны ўсе зашыліся й прапалі. Напрыклад, у Ангельшчыне. Наўмовіч, Жучка, «Дванаццатка», што была ў Лівэрпуле — гэта ж усе сябры СБМ. Да сягненнем Саюзу Моладзі было тое, што ўсё—такі ён пакінуў па сабе знак як на эміграцыі, так і на Бацькаўшчыне. У Польшчы, у Бэльгіі, у Францыі, у Ангельшчыне, ужо не гаворачы пра

Штаты. А ў Аўстраліі! Вось хоць бы сябра мой, аднаклясьнік — Міхась Урынскі...

Л. Ю.: Але я ня памятаю, каб ва ўспамінах пісалі пра СБМ. Ці скажам так, калі чалавек хоча дасъледаваць гісторыю СБМ, то якімі крыніцамі, якімі матар'яламі ён можа карыстацца, да каго яму звязануцца?

М. Г.: Толькі да тых съведак, якія яшчэ засталіся. Я думаю, што ў Бібліятэцы Кангрэсу ЗША перахоўваюцца дакумэнты й нехта бачыў іх.

Л. Ю.: Перахаваныя кім?

М. Г.: *United States.*

Л. Ю.: А хто аддаў, чые яны?

М. Г.: Нязнаю. Там маюць, здаецца, «Жыве Беларусь» зь першага нумара.

Л. Ю.: А колькі было нумароў? Здаецца, 12?

М. Г.: У Нямеччыне выходзіў другі часапіс⁷. Там шмат рабіў Барановіч. Ён цяпер зусім бязьдзейны, напалову спараліжаваны. А ў Нямеччыне ён быў кіраўніком Моладзі.

Л. Ю.: Пасыль Вашага брата?

М. Г.: Не, ён быў заступнік, але ў Нямеччыне, — штандаровы. Былі толькі два штандаровыя, Барановіч і Стэльмах.

Л. Ю.: А ў газетах «Бацькаўшчына», «Беларус» Вы нічога ніколі не пісалі?

М. Г.: Я нічога не пісаў, толькі расказаў адной жанчыне, якая хацела напісаць.

Л. Ю.: Зь Беларусі?

М. Г.: Так. Але, шчыра сказаць... Не знайшла яна ў мяне даверу, што зробіць аб'ектыўна. Мне ліста перадалі. Калі б я сустракаў асабіста, дык больш давяраў бы.

---

⁷ «Малады змагар», рэдактар Г. Барановіч (заўв. рэд.).

Я ніколі ня бачыў, каб у Саюзе Моладзі што—небудзь рабілася для немцаў. Я чуў на свае вуши аднаго старэйшага беларускага дзеяча, які сабраў сярэдніх кіраўнікоў і казаў:

— Хлопцы, калі што ня так і нас захочуць немцы падабраць пад свае рукі — за віントоўкі ды ў лес.

Л. Ю.: А хто гэта быў?

М. Г.: Адамовіч. Ён ужо памёр. Во якое было настаўленыне. Гэта публікаваць, можа, і ня трэба, з часам можна апублікаваць. Я сам быў там. Нас было прыблізна 70 хлопцаў, усім па 20 гадоў.

Л. Ю.: У лягеры ДП?

М. Г.: Здаецца, калі канчалася вайна, мой шэф пакінуў нас недалёка ад Зальцбургу працаваць на тартаку, выдаў нам пасьведкі, што мы рабочыя, а сам зынік. Гэта было ў канцы красавіка 1945 г. Яшчэ ішла вайна, яшчэ не было развалу. А мы там пры эвакуацыі розных фашыстоўскіх устаноў і складаў трошкі прызапасіліся. Са мной былі два хлопцы з Ваўкоў (гэта вёска паміж Красным і Радашкавічамі), ім было па 18 год, такія баязныя. Зайшлі мы ў адзін магазын, стаяць бітоны — чыстыя сыпірт. Што ў мяшкох? Сала копчанае, з рэбрамі. Кашуль цывільных! Штаны! Шганоў — то, праўда, мала. Але кашуль, бялізны! Я скруціў, пад ніз падсунуў усё. Нам гэта шоффэр і выгрузіў каля барака. Гэта мне есьці месяцы на тры, бо адежжу я ў аўstryikaў на хлеб мяняў. Пагаварыў з адным гаспадаром, таксама быў паранены дзесь на фронце, дык таксама не вайсковы. Ён кажа:

— Хочаш, давай, будзе ўсё — хлеб, масла.

Так пражылі месяцы, потым амэрыканцы ўсіх забіралі, і нас — у лягер. Паколькі мы былі польскія грамадзяны, дык нас у польскі лягер. Я меў даку-

мэнты, але мусіў усяго пазбыцца: пад гарой аўстрыяцкай выкапаў яму й закапаў.

Л. Ю.: Тэарэтычна можна знайсьці. Калі б паехалі...

М. Г.: Калі б паехаў... 50 гадоў мінула.

Л. Ю.: А як Вы з Салаўём пазнаёмліся?

М. Г.: У гэтым польскім лягеры хлопцы мае кажуць:

— Паедзэм дадому!

А я ім:

— Чаго вы съпяшыцесь?

— Да мамы, да таты...

Я там на хаду пазнаёміся з украінскім настаўнікам, гадоў 35—40. Як я пачаў зь ім гаварыць, ён пазнаў, што я не паляк. Пытает:

— Ты адкуль?

— З Маладэчна.

— Знаю... То ты беларус?

Як пацьвердзіў, ён перайшоў на украінскую:

— Я ўжо пачаў працаваць у амэрыканцаў. У магазыне складаю ўніформы.

У яго быў сябра старэйши. Пазнаёмлі мяне зь сям'ёй: украінцы, мужык такі падбіты, а жонка яго даглядае. Дык я прынясусу трохі ад амэрыканцаў з кухні хлеба, астаткі мяса, то яна за гэты кусок хлеба мне есці зробіць, адзежу памые.

Спачатку нас было ў лягеры чалавек 300. Перабралі, 120 чалавек пакінулі, астальных — мяцёлкай, а нас прыпісалі на працу. Аднаго разу, у нядзелю, я пайшоў у горад і пачуў царквоўны съпей. Спываюць як на пачатку літургіі: «Благослави, душа моя, Господ». Спываюць так, як у нас. Я чую і немагу знайсьці: царквы няма. Я пахадзіў—пахадзіў, згубіў тэй съпей, усё прапала. Вярнуўся дадому, у лягер, у барак. Сяджу. Так сумна, такая адзінкасць.

Дык прыйшоў да мяне тэй украінец, пытает:

— Чаго ты сумуеш?

Я расказаў яму пра здарэньне. А ён кажа:

— Там манастыр ёсьць.

А гэтая ўкраінцы таксама праваслаўныя былі. Ён да сваіх. Сярод тыдня, ва аўторак ці ў сераду, прыходзіць ды расказвае:

— Гэта ж вашяя й ёсьць — у іншым украінскім лягеры. Там Беларускі Камітэт ёсьць.

Дык я, як субота прыйшла, ногі падмазаў і зайцам, проста каля ракі, праз увесь гэты Зальцбург на аднай назе. Прыйшоў, гляджу: «Камітэт Украінцаў у Аўстрыі». А побач маленъкім літаркамі напісана: «Беларускі Камітэт у Аўстрыі». Іду: пакой, стол, сядзіць дзячына-прыгажуня, а прысеўшы на гэтым стале аднай палавінкай, фліртуе зь ёю кучаравы чорненькі дзяцюк. Я падыходжу, яны перарвалі свае флірты. «Добры дзень».

Л. Ю.: Гэта Грыщукі былі?

М. Г.: Не Грыщукі, а Грыщук і Вольга Дуброўская. Кажу, што я шукаю. Адказваюць: усё тут, вось сакратарка. А старшынёй, здаецца, быў Дудзіцкі. Яна бярэ бляначку, каб упісваць мяне. Я называю сябе. А гэтые дзяцюк пытгае:

— Адкуль жа ж ты?

— З-пад Маладэчна.

— На хутары жыў?

Я ўжо на яго гляджу:

— Так.

Ён тады:

— Гаспадарка ў вас даволі вялікая была.

— Ну, гаспадарка, хутар.

— У вас была адна белая карова, а ўсе астатнія чорныя. Коні рыжыя, адзін бэльгійскі, вялікі.

Тады ён ужо доўга не гуляў са мной:

— Маёр Грыщук. У 1938 г. я ў вас у 86-м палку адбываў зборы.

У нашай хаце бываў! Я распазадаў, што ў польскім лягеры жыву, хацелася б да сваіх бліжэй.

— Ну, — кажа, — ня ведаю, месца няма. Будзем глядзець, праз тыдзень наведайся.

А ён ужо ўлез, распараджаеца жыльём ва Ўкраінскім Камітэце. Беларусаў там болей было.

Яшчэ пазнаёмілі мяне зь сям'ёй Мерляковай жонкі. Там гэты Альбэрт прыйшоў, мы зь ім пазнаёміліся, і я пайшоў, шчаслівы... За тыдзень ці два ён мне знайшоў кватэру.

А нашы зьбіраліся на літургію ў манастыры. Съпявалі мацней, а съятар ціханька гаварыў. Таму, калі я першы раз пачуў съпей і, на тэй съпей пайшоўшы, не знайшоў царквы, бо перасталі съпяваць, — я й згубіў, куды ісьці.

Я прыступіў адразу съпяваць: я ж умеў чытаць па царкоўна-славянску.

Значыцца, знайшлі кватэру, прапісалі мяне. А я ўжо пайшоў жыць да амэрыканцаў у кашары. Мне трэба было толькі месца, каб лічылася, што я там прыпісаны, бо тады была УНРРА: калі ты выпісваешься зь лягера, то траціш статус бежанца, а калі страціш статус, з табой маглі зрабіць, што хацелі. А калі ты ў лягеры, то, значыцца, цябе УНРРА бароніць. Дык я прапісаўся.

У кашарах я ў сяржантаў 42-й дывізіі дзеншчыком быў. Былі яны з рэзэрву. Між іншым, са штату Нью Ёрк. Плацілі мне добра: 200 аўстрыйскіх шылінгаў на два тыдні, работы 5—6 гадзін. Я кватэру пачышчу, што трэба пазьбіраю, зраблю ў пральні й пайшоў у магазыны. У мяне сьпіс, што ім купляць есьці, а яны мелі прывілей жыць на кватэры й харчавац-

ца, як хацелі, бо ўсе добраахвотнікі, на афіцэрскіх пасадах. Толькі што ніхто зь іх не хацеў прыняць афіцэрскага званыня: баяліся, што пашлюць у Японію ці яшчэ кудысь. Аднак плацілі ім добра.

З суботы на нядзелью я там, перасплю, каб ня ехаць у кашары. Харчоў прынясу з сабой, цукру 5 фунтаў. Раз на месяц на 5 даляраў нам выдзялялі (даляраў у рукі не давалі) тавару: цыгарэты, можна бутэльку гарэлкі, чакаляду, цукерак, кансэрвы, пасту для зубоў... Усяго — шыла, мыла і цывіка... Таксама й салдатам давалі й далярамі плацілі, а нам аўstryяцкімі...

Пазнаёміўся я з Алесем Салаўём. І вось Грыщук і Алесь кажуць:

— Добра было б часапіс выдаваць.

Я адказваю:

— У чым справа? Граматныя, ты ж гісторык.

Разам сабяромся. Я прынясу бутэльчку каньяку, дый а сразу й закусачкі. Сядзем тут. Цэлая гісторыя, у літаратурны вечар выліваецца: Алесь свае вершы чытае, Грыщук свае прыгоды расказвае (ён вельмі многа ведаў гэтых розных, Ясеніна, — такі памятлівы быў; ня знаю, як гэта й паўтарыць, толькі я запомніў: «на рукаве своеем повешусь»).

Л. Ю.: А Дудзіцкі не чытаў?

М. Г.: Дудзіцкі трymаўся як бы збоку, час ад часу бываў, але вельмі рэдка. Ну, дык вырашылі выдаваць часапіс⁸. Я гавару:

— Трэба знайсьці паперу, знайсьці матрыцы, машины.

Давай шукаць. Усё сабралі. Як гэта робіцца? Я кажу, што пакажу. У Менску якраз гэта была адна з маіх функцыяў — друкаваць рататарныя выданыні.

⁸ Тут ідзеца пра выданыне «Пагоня: Зы беларускага жыцця» (заўв. рэд.).

Л. Ю.: Друкавалі?

М. Г.: Так, круціў — гэтыя лісткі, цыркуляры 500, 1000 штук. Брат казаў — я рабіў, часамі паказваў (там такая Гертруда сядзела, яна нават чытаць—пісаць ня ўмела, але выдавала важную пані — немка!), а што немцы не павінны былі бачыць — хаваў: ніхто ж мяне не кантраляваў. Прыйду, накручу, сабяру, зрабіў сваё, падзякую — і пайшоў. Гэта там, у камісарыяце...

Ну, дык кажу: «Я ўмею». Вольга Дуброўская ўмее пісаць на машынцы. Добра... Машынку нейкую да-сталі, 1923 году, мая аднагодка. Ляп, ляп, ляп! Але нічога... Набілі матрыцы, першы нумар, напісалі, фарбы трэба было набіваць рукой. Колькі там экзэмпляраў трэба было? Мабыць, 200: людзей многа было. 4 старонкі, папера благая, фарба адразу расплываецца, а як замнога, дык распаўзаецца. Усе такія задаволенія: маем пісьменнікаў і нават друкара маем! А мяне Алесь Салавей ахрысьціў: Вэрцік Посік. А Вэрцік Посік — гэта герой якогасыці апавядання, які таксама рабіў у друкарні й, што б ні рабіў, у яго ўсё размазвалася. І праўда, гэтыя матрыцы былі такія благая, што разлазіліся. Трэба 200 надрукаваць, да 180 зь іх нафарбаваць, а 20 астатніх так далікатненька, каб гэтыя матрыцы не падзёрліся. Халера! Гэта ня тое што на рататары круціць, а на плоска, так, як Францішак Скарына рабіў. І мы пачалі гэтак выдаваць. Ня помню, колькі нумароў выдалі. Пакуль я быў — гэта 1946—47 гады — мы й выдавалі. Прыйedu на суботу, адмахаю, а яны ўжо пісалі. Грыщук пісаў.

Л. Ю.: А што ён пісаў?

М. Г.: Усё гісторычнае...

Л. Ю.: Нарысы?

М. Г.: Так, пра Рагвалода, пра Альгерда, пра Рагнеду, пра Эўфрасінню Полацкую. У яго заўсёды было, бо ён гісторык.

Л. Ю.: Вы збольшага ведаеце ягоную біяграфію?

М. Г.: Што я могу сказаць? Грыщук нарадзіўся ў жніўні 1911 г., паходзіў з шляхоцкай беларускай сям'і ці з багатых мужыкоў — цяжка сказаць⁹. Праваслаўнага роду. Яму было цяжка вучыцца. Бацька меў вялікі кусок зямлі ў Белавескай пушчы й млын. Гэта штось надзвычайнае было: ён мог вучыць дзяцей. Усьлед за Алесем і малодшымі сёстрамі паканчалі сярэднюю школу. Гэта было вялікае дасягненне, бо за вучобу трэба было плаціць гроши. Ён пасля скончэння пачатковай школы пайшоў у настаўніцкую сэмінарью. І скончыў, працаваў настаўнікам, а ў міжчасе скончыў курс гісторыі ў Варшаўскім Універсытэце. Адслужыў войска, быў працягчык, намінацыі на афіцэра яму не далі. Калі пачалася вайна, яго забралі ў войска, быў паручнікам, браў удзел у абароне Варшавы, паразілі.

Л. Ю.: Пра малодшага брата Грыщука, Міколу...

М. Г.: Ага, Міколка дзесь там патрапіў зарганізаваць батальён.

Л. Ю.: Дзе? У Беларусі?

М. Г.: У Беластоку. І тады шаля вагаў перахілілася на беларускі бок. Там у Белавескай пушчы дзейнічала савецкая партызанка, АК. І тады немцы пабачылі, што яны зрабілі стаўку на польскіх даносчыкаў — зацятых ворагаў немцаў, ну, і Грыщук выкарыстаў гэта. Проста супраціў, збройная сіла беларускай стала ў абароне. Адзін з гэтых удзельнікаў — Міхась Белямук.

⁹ Па іншых звестках (Białoruskie Zeszyty Historyczne (Białystok). 2000. #13), А. Грыщук нарадзіўся 3 ліпеня 1910 г. у сялянскай сям'і.

Л. Ю.: На чым баку ён быў?

М. Г.: Ён быў у батальёне гэтага Грыщука. Але сь Грышук знаў пра Белямуга. Так, ён браў там удзел. І ня тое што са зброяй, а нават і зь цяжкай зброяй, зь цяжкім кулямётамі — з усім. Ён, здаецца, афіцэрам таксама быў. Калі хлопцы сканчалі вышэйшую асьвету, то аўтаматычна за Польшчу давалі пачучніка. А немцы далі яму капітана.

Л. Ю.: А гэты Мікола зараз жыве?

М. Г.: Не, ён загінуў.

Л. Ю.: Калі?

М. Г.: Падчас вайны. Мо ў якой бамбёжцы? Грышук ведаў, што ён загінуў. Ці яго хто забіў?..

Л. Ю.: З палякаў?

М. Г.: Так, штось такое. Ён загінуў, але зрабіў там надзвычайнае, баронячы беларушчыну, баронячы якраз беларускі актыў ад польскай і савецкай партызанкі, якія вельмі моцна стараліся вынішчыць беларускае.

Л. Ю.: А Грышук—старэйши займаўся толькі гісторычнымі пытаннямі?

М. Г.: Не, ён школьніцтва вёў, тады ж і зрабілі ўсё школьніцтва беларускім. Польская мова была толькі ў польскіх школах. Дзе не было нармальна, дык прыходзіў узвод ці звяз і наводзіў парадак. Расказваў такія гісторыі... Дзесьці запісаныя ўспаміны...

Л. Ю.: А дзе яны?

М. Г.: У жонкі... У яго ж кніжка, я дайду да гэтага... Ён стаў асьветным афіцэрам у БКА ці ў беларускай дывізіі. Ён так скончыў вайну асьветным афіцэрам — у рангу капітана, здаецца. Ён быў адным з палітыкаў, якія мелі палітычную гнуткасць, выхаваныне, амаль што як Абрамчык. Заўсёды ў яго была якайсь магчымасць кампрамісу. Нехта казаў, што ён

бесхрыбетны, але ён ня быў бесхрыбетнікам. Ён быў цвёрды нацыянальны бээнэравец — яшчэ зь Беластоку. Ён і Васіль Тамашчык (епіскап Васіль) падпольна працавалі ў БНР і ў Беларускай Незалежніцкай Партыі былі; калі б немцы раскрылі, то пастралялі б к чорту.

Л. Ю.: I Грыщук таксама?

М. Г.: Пэўне, што й гэты Міколка!..

Л. Ю.: I Грыщук з Зальцбургу пераехаў адразу ў Канаду?

М. Г.: Ён у Зальцбургу быў душой усёй нашай групы. Ня толькі групы. Адзін лягер, другі, трэці... Усюды былі беларусы. Як што, да каго беглі? Да Грыщука. Ён умей і з тымі ўкраінцамі, з начальнствам. Таго ў шахматы абыграе, таму прайграе. Пазнаёміўся з шэфам УНРРА; тэй быў польскага паходжання, лагойскі паручнік. Як стане Грыщук яму пушкі заліваць, як Варшаву бралі, тое—сёе, то — прасі, што хочаш. Каму трэба кватэру на сям'ю ці каго прапісаць... Ён заўсёды вясёлы, з усьмешкай, папяроску курыць, сабе на плячу попелам... А як у добрым настроі, ну дык Ясеніна пачынае:

*A Русь всё также будет жить,
Плясать и плакать у забора.*

Ужо там мы зь ім на кватэры жылі... Усё, чаго я набраўся — ці пісаць, ці з гісторыі, ці беларускасці — усё ад Грыщука.

Л. Ю.: Калі ён памёр?

М. Г.: Яму было няпоўных 65 гадоў. Не дажыў да пэнсіі.

Л. Ю.: А Вы сказаў пра кнігу, якую ён напісаў.

М. Г.: Як трэба было разъяджацца, гэтыя хлопцы паехалі ўсе ў Англію на шахты, далей ад бальшавікоў. Яны ж усе вайсковыя былі. Дакумэнты ім па-

рабілі, але ўсё роўна, як казаў Сыцяпан (ён быў такі спакойны чалавек):

— Лягу спаць, а чорт вусаты съніцца. Трэба чым далей.

На пачатку 1946 г., як толькі сталі запісваць на эміграцыю, яны ўсе, чалавек 40, запісаліся. Пару не запісаліся, працавалі на амэрыканцаў. Дык Грыщук у 1947 г. ужо быў у Канадзе. Пайшоў працаўца ў лесе на кантракт. Пісьменны чалавек, а стаў забойшчыкам. Штампляваў дошкі. Пасъля прыехаў у Таронта. Тут якісь работы браў, пасъля паступіў вучыцца на радыётэхніка, скончыў курс і працаваў доўгі час інспектарам тэлевізійных апаратуў. Грамадзкай працай займаўся вельмі шчыра — у весь свой вольны час, пісаў у газетах. Але задумай зъманіць працу; паехаў у Атаву й стаў магістрам бібліятэчных навук, напісаў працу, абараніў і потым працаваў у некалькіх публічных месцах, пакуль ня ўладзіўся ва ўніверситетэ ў Кінгстане.

Л. Ю.: Там, дзе Янка Садоўскі працаваў?

М. Г.: Так. Ён хацеў зрабіць дактарат. Страшэнна любіў Багдановіча, напісаў працу пра яго. Толькі абараніць ужо не пасъпеў.

Л. Ю.: Вы пра гэтую кнігу казалі?

М. Г.: Так. Я ня знаю, дзе яна захоўваецца. Думаю, што жонка ягоная мае яшчэ. Можа, яна копію пераслала... Хацеў хтосьці яе выдаць. Праца зробленая; можа, яна патрабуе рэдагаванья, бо Грыщук праз усё сваё жыцьцё не пазбыўся роднага падляскага дыялекту. У яго прабівалася заўсёды. Зь яго съмяяліся:

— Ты ж, Грыщук, ня ўмееш гаварыць па—беларуску.

— Як белавескі зубар, — адказвае, — можа гаварыць па—беларуску?

Л. Ю.: Вы казалі пра Дудзіцкага, пра нейкую гісторыю, што зь ім здарылася. І наагул, якое ўражанье ў Вас засталося? Бо я чуў рознае...

М. Г.: Дудзіцкі, я знаю яго толькі з Аўстрый, раней не спатыкаў. Потым паехаў у Вэнэсуэлю, бо прыбояўся, што бальшавікі кокнуць. Падаўся як далей. Чаму ён трymаўся далей ад нас? У яго з гэтymі хлопцамі выйшла якоесь непаразуменye зь фінансавага боку. А было гэта так.

Спачатку хадзілі нямецкія грошы, потым уявлі аўстрыяцкія. Пасыля вайны была інфляцыя, спекуляцыя, і людзі мелі шмат грошай. І вось аднаго прыгожага дня ў канцы 1946 ці ў 1947-м абвесцілі, што грошы гэтыя прапалі, уводзяцца новыя грошы. Кожны мае права выменяць столькі й столькі грошай і атрымаць 60 шылінгах (раўнаважна 6 далярам). Мы працавалі, месяц ці два нам не плацілі — трывыплаты, кажуць: «Ня маем грошай». Аказалася, амэрыканцы ведалі пра будучую вымену, то не хацелі нам даць старымі — хацелі адразу даць новымі. Яны пасыля нам як сваім работнікам аддалі ўсё. Тыя, хто працаваў, меў права больш выменяць грошай. А тым, хто меў грошы, але ня ўмеў даказаць, адкуль тыя грошы ўзяліся, — ім не выменявалі. Але Дудзіцкі якімсьці цудам пазьбіраў у хлопцаў грошы, — а тыя мелі шмат, бо таксама працавалі пры амэрыканцах, спекулявалі трохі, — але потым сказаў, што ня можа выменяць...

Я ня быў пры гэтым, бо мне не было патрэбы: я нават пару хлопцам выменяў свае. Я распускаў, многа грошай меў. Зьбіраць багацтва?.. Добра, што вайну перажыў. А некаторыя багацелі... Дык я пры гэтым ані не пацярпеў. Але гэтыя хлопцы далі яму тыя грошы, а ён ім не аддаў... Я пра гэта нічога ня

ведаў. Неяк сядзелі, быў такі сяброўскі вечар, і Алесь Салаўей чытаў верш; толькі запомніліся два радкі:

*Цябе накорміў жаба цыцкай,
Пантэрা хіжая — Дудзіцкі.*

Я кажу:

— Алесь, што такое, што ты так востра на Дудзіцкага?

Ён мне й расказаў.

Л. Ю.: Вы чулі, як Дудзіцкі чытаў вершы?

М. Г.: Чуў, але цяпер ня помню. Я ягонымі вершамі не захапляўся, ня мог прыраўняць ягонай творчасці да Алеся Салаўя. Я Салаўя так любіў, як Багдановіча.

Л. Ю.: Ну, і любілі Салаўя больш як чалавека, былі зь ім бліzkія.

М. Г.: Не, я яго любіў як паэта. Ён жанаты чалавек, вельмі добры сябра, але вельмі капрызны.

Л. Ю.: У мяне было ўражаныне, што ён крыху нэрвовы, нават гістэрыйчны... Лёгка кідаецца ў роспач.

М. Г.: Так, так. Я ацэнываю творчасць чалавека: калі добра, то ня трэба разъбірацца, быць вялікім філёзафам, закончыць 7 універсітэтую, сесыці й дагадацца, што там за думка ў яго. Калі ты думку адразу пачуў і зразумеў, калі табе прыйшло да душы — вось гэта ёсьць твор. А так дагадвацца, што ён думаў, калі пісаў... Прабач, можа, я й невук у гэтым, але казалі — тыя, хто якраз гэтым займаўся, — што я вельмі добра разумею паэзію. Што мае ацэнкі заўсёды былі вельмі трапныя.

Л. Ю.: Што Вам яшчэ запомілася ў Салаўя? Якім ён быў?

М. Г.: Ён быў *moody*. Як гэта па-нашаму?

Л. Ю.: Вельмі залежны ад настрою...

М. Г.: Так. Калі ў яго быў настрой, калі ён разыходзіўся, зь яго лілося. Сапраўды, селі, узялі чарку, нехта сказаў два слова, а ён бярэ кусок паперы — і вось на хаду ўсё гатова. Пасьля ён яго апрацуе, а ўсё вылілася адразу. Я бачыў, гэта ў мяне на вачах рабілася. Вось гляджу зборнік і ведаю, што калі напісана. Прынясу я каньячку бутэлечку маленькуюй да вячэры таго—другога, жонка ягоная зробіць перакусіць. А яны вельмі бедненъка жылі, ён не зарабляў — няздарны чалавек. Сам прызнаваў, што:

Дзівак паэта, ну й дзівак,
 хацеў насыціца ён вершам!
 Пісаў, пісаў, цяпер — жабрак,
 сярод галодных — самы першы.
 Чаму, навошта, для каго
 глуміў паперу, чэрній мазаў?
 ...
 О муз, славная багіня,
 няўжо такі жыцьця закон?

Л. Ю.: А ў іх былі добрыя дачыненныі з жонкаю?

М. Г.: Так. Але ж *mood*: сварыўся зь ёю, як прыйдзе галодны... Ён працаваў вартавым, ці штось такога.
 — Жонка, есьці давай!
 — Я ж чакала, пакуль ты прыйдзеш.
 — Есьці хачу! — крычыць на ўсю хату. А другі раз прыйдзе з усьмешачкай.

Я яго брыў: ня мог пабрыцца сам. Знаецце, у яго вусікі, а я яго прыгожанъка пабрыю, дык ён ужо такі ўдзячны... Такое вось прыватнае жыцьцё. Вельмі цешыўся, калі сын у іх нарадзіўся, — вершы напісаў.

Знаёмства з гэткімі людзьмі адбіваецца на ўсё жыцьцё. Так што ведаючы ягоныя адносіны, паводзіны, дык гэта ўсё складаецца... У тэй час мне было цяжкай, разумеецце, я быў малады, а цяпер я на 100%

разумею яго мо больш, чым хто другі. Чалавек, які правёў на тэй съвет бацькоў, восьмёра дзяцей...

Л. Ю.: Ён фактычна цягнуў ваш часапіс?

М. Г.: Ня толькі ён, там былі й другія. Ён толькі ўсіх падганяў. У яго было так, што калі мае выйсьці ў нядзелю, дык у сераду маюць быць матар'ялы, у чацьвер мае быць надрукавана, у суботу мае быць адбітак, а ў нядзелю ў царкве — каб раздаць.

Л. Ю.: Расхоплівалі часапіс?

М. Г.: Колькі выдавалі, усе разыходзіліся.

Л. Ю.: А як Грыщук падпісваўся?

М. Г.: Здаецца, што Грыщук. Але сёньшы свае пісаў, і Грыщук пісаў штось таксама.

Л. Ю.: Вы нічога не пісалі?

М. Г.: Я не пісаў. Я быў Вэрцік Посік.

Л. Ю.: А што потым было?

М. Г.: Як я паехаў, дык часапіс спыніўся. Дык і ўсе паехалі, засталіся пару чалавек. Каму выдаваць? Грыщук паехаў у 1947 г., хлопцы выехалі ў 1946 г. у Ангельшчыну, у шахты, некаторыя ў Бэльгію паехалі. Яцэвіч выехаў у Штаты. Мерлякова жонка зь дзіцем выехалі ў Аргентыну, у Вэнесуэлю — Дудзіцкі, Чалоўскі (старшыня гораду Маладэчна; ён фінансаваў нам, калі трэбабыло: золата ў яго было... чорт яго знае, адкуль).

Алесь Салавей не хадеў пакінуць жонкі й паехаць разам са мной, скажам, на фарму, а пасыля жонку забраць. Многія паехалі й пасыля сем'і забралі за 6 месяцаў, за год. Мой кузэн прыехаў сам, а жонка й чацьвёра дзяцей прыехала за 6 месяцаў.

Л. Ю.: Ну, можа баяўся, што жонка не чакала б яго ці ня ехала б за ім?

М. Г.: Не, я ня думаю, што так было б. Ён мог свабодна паехаць са мной, як я ехаў на фарму. Я б яму

дапамог запісаца ў амэрыканцаў. Там было цяжка запісацца, бо былі тысячы, 100 тысяч ці больш адных толькі адзінокіх хлопцаў. Гэта ж цэлая ўкраінская армія сядзела. 70 тысяч! Хлопцы ўсе па 18—20, да 30—ці. А Канада не дурная, 200 тысяч сабе прыбрала адным махам.

Л. Ю.: У якім годзе Вы ў Канаду прыехалі?

М. Г.: У 1948—м.

Л. Ю.: Адразу ў Таронта?

М. Г.: Не, на фарму — 35 міль на захад ад Таронта, пры вялікім каталіцкім кляштары. Цяжка было працаваць. Вельмі мала плацілі, але добра было: добра есьці давалі, чиста.

Я прыехаў на фарму 30 чэрвеня ці 1 ліпеня — цяпер ужо ня памятаю, знаю, што было сьвята. На другі дзень пайшоў даіць кароў, усе — колькі там было, гной кідаць і буракі палоць... Каровы нічога, спакойныя такія, вялікія, чорныя. Даіў машынамі. 30 кароў. Каб мець столькі малака, колькі з тых 30—ці, нашых каровак трэба было б 60 штук. 40 фунтаў малака адна дae! Гэта прыблізна 20 літраў: з 30 кароў — 600 літраў малака. Столкі надаіць, і ў раніцу, і ў вечар. А некаторых прыходзілася яшчэ й удзень даіць, бо не маглі вынасіць столькі малака. У кляштары вучыліся 240 дзяўчат. Усё гэта для іх было.

Л. Ю.: Гэта жаночы кляштар быў?

М. Г.: Так, там дзяўчаткі вучыліся з усяго сьвету: з Аргентыны, Бразыліі, Мэксыкі, Штатаў, Канады...

Л. Ю.: Чаму ж яны самі не дайлі?

М. Г.: Ну, дзяўчаты з 7 гадоў і да 18. Ім даіць? Яны ж плацілі гроши — панская ж дзеци. Манашкі ня ўмелі даіць кароў. Яны курэй даглядалі, съвіней; 100 съвіней мелі.

Л. Ю.: Але як туды мужчын пускалі працацаць?

М. Г.: А што? Воўк ніколі ня душыць авечак свайго гаспадара... Там я адпрацаваў і пераехаў сюды, у Таронта... Я прыяжджаў туды потым, пабыў нейкі час. З прыгожай дзяўчынай прыех аў на машине. Паглядзелі, кажуць: «О, ты добра нарабіўся». Я тады ўжо быў брыгадзірам, здаецца. Меў бел-чырвона-белае аўта.

Л. Ю.: Праўда? Знарок куплялі?

М. Г.: Па пала ся. Паглядзеў — бел-чырвона-белы, старгаваўся...

А Алесь Салавей... Можа, ён на сябе злосць меў, бо ў тэй час мог паехаць. Ён жа ня быў зломак ужо такі. І рабіў бы на фарме, не даіў бы кароў, дык палоў бы буракі, чысьціў бы хлеў. Прыйехаў бы сюды ѹжо бы як чалавек. А чорт яго ў ту ю Аўстралію папёր... У тэй час многа нашых прыехала. Ня тым турам. Тады бралі адзіночак, нас 500 чалавек прыйехала. Але наступным турам ужо ехалі маладыя мужчыны, якія мелі сем'і. Канада брала сем'і, бо вельмі карысныя, зь дзецьмі.

Пазнаёміўшыся з Алесем Салаўём, я па-новаму адкрыў для сябе беларускую літаратуру й асабліва паэзію. Я зразумеў прыгажосьць паэзіі, прыгажосьць слова, калі яно напісане майстрам, таленавітым майстрам. Гады, якія мы правялі разам з Алесем Салаўём, былі для яго найбольш плённыя, творчыя. Якраз у Зальцбургу, калі мы былі разам, у яго на тыдзень па два—тры вершы выходзілі, не было дня бяз верша. Пісаў ён на розныя тэмы. І ўжываў розныя формы. Ён шукаў падыходу, каб больш узбагаціць беларускую літаратуру, беларускую паэзію. Ён любіў роднага слова, слова, якое было зразумелае: ніколі не ўжываў наватвораў. Але ён ад-

шукваў, бо добра, вельмі добра ведаў мову. Я дзіўлюся, што малады чалавек ягоных гадоў вынес з гэтай Лагойшчыны такую прыгожую беларускую мову. Мы разам праводзілі вечары, гаварылі пра паэзію, чыталі вершы яго й іншых. Ён выкарыстоўваў маё вуха для крытыкі, каб пачуць, як звычайны чытач, што разумее паэзію, мог даць яму шчырую ацэнку. Ён страшэнна не любіў крывадушнікаў. Калі хто яму гаварыў няпраўду, ён адчуваў гэта й не хацеў больш мець справы з гэтым чалавекам.

— Скажы мне праўду. Няпраўды не люблю. Я хлусъні гэтай наслухаўся досьць.

У яго засталася вера, што праўда дасьць свабоду нашаму народу; ён гэта ня толькі ў свае творы ўкладаў — ён так і думаў, у яго гэта было ў душы. Можа, ад выхаваньня, ад бацькоў ён захапіў з Бацькаўшчыны, што трэба быць справядлівым, трэба гаварыць і пісаць праўду. І калі ён пісаў на каго эпіграму, ён адчуваў: ці хто яго пакрыўдзіў, ці жыцьцё скрыўдзіла. Ён, можа, цяжка разумеў абставіны. Для яго няясная была граніца паміж абставінамі й ягоными хаценнямі, жаданнямі.

Яшчэ раз паўтару, і ў зальцбурскі пэрыяд ён пісаў на розныя тэмы. Пра мінуўшчыну. «Зьевіняць званы Святой Сафіі». У зборніку¹⁰ ёсьць, напэўна? Альбо пра дзень 25 Сакавіка, пра арышты — «Смутлівая маці»: узялі сына, адарвалі ад маці, яна ходзіць, шукае сына. Былі й такія бунтаўнічыя. Скажам, ён выказвае сваё абурэнье з адыходу немцаў з нашымі людзьмі ў Нямеччыну — «Fröhliche Weihnachten»¹¹. Ён бачыў гэта, ён вельмі шырака бачыў.

¹⁰ А лесь Салавей. Нятускная краса: Збор твораў. Нью Ёрк — Мэлбурсн, 1982.

¹¹ Вясёлыя Каляды (нямецк.)

І не сказаць, што гэта было пісаныне — гэта была творчасць. Калі яму прыйшла думка, натхненне, ён у тым месцы пісаў, запісваў менш—больш, а потым гладзіў, шукаў словаў, якія надавалі калярыт гэтаму вершу ці паэме. Думаю, што па таленце — ён быў зь першых, хаця пісаў вельмі коратка й напісаў няшмат, бо пазней, у Аўстраліі, ня меў натхнення — яго натхненне засталося ў Эўропе. Нічога дзіўнага: ён зъехаў далёка ад Бацькаўшчыны.

У Аўstryі ён адчуваў, што Беларусь блізка, бо нас ад яе аддзяляюць толькі горы й, як ён казаў, сволач бальшавіцкая. Ён казаў:

— Я не зьдзіўлюся, што калі мы разъедземся, мы згубімся.

Ён не згубіўся, бо браў удзел у беларускіх спраўах, але для яго гэтага было мала. Клопат аб сям'і адымаў у яго многа сілаў. Калі ён працаваў дзесяці й прыходзіла натхненне, ён ня мог сесыці й запісаць. Як ён працаваў вартайуніком, паліцыянтам у лягеры, дык выніў паперку ды запісаў — ніхто ж яму не перашкаджаў. Калі ён хадзіў паміж хатамі, баракамі — нішто яму не перашкаджала. А перад тым ён зусім не працаваў, дык меў часу. Выйдзе на рэчку (у Зальцбургу даволі вялікая рака — Зальцак) — ды верш прыносиць.

Я ня կрытык, а проста аматар паэзіі, і таму ў мяне ацэнка мая асабістая, — дык яго талент, я думаю, ня меншы, як у Максіма Багдановіча. Тэй памёр раней, гэты жыў, але як літаратар, як паэт ён памёр недзе ў 1953 г. Там, у Аўстраліі, ён напісаў пару вершаў, я іх чытаў, але гэта ня тое, што пісаў Алесь Салавей у 1945, 1946 або ў 1947 г.:

*Плыве вадаплаў і плыве
ад съмерці да съмерці у госьці.
Пагібел маёй галаве
прапорчыць бязълітасна хтосьці.*

Гэта ён бачыў, што паплыў Балтыскім морам... Сямия жыцьцёвяя тэмы ён здабываў ад сэрца, ад душы. Тэй час быў для мяне вельмі цікавы. Дудзіцкі, можа, пісаў, але я ня чуў, каб ён сеў і вось так прыгожа прадэкламаваў свой верш. Алесь Салавей умеў дэкламаваць. Ён быў ня толькі пісьменьнік ці паэт, але й дэкламатар. Калі ён чытаў верш, то ён гаварыў табе, і ты ўспрымаў слова як напісаныя спэцыяльна да цябе. И хто слухаў, кожны так успрымаў. Хто дэкламуе громкім голасам, як крычыць, а ён ціха... Я, між іншым, пераняў ягоны способ чытання вершаў.

Вось я Гілевіча люблю, у яго вельмі прыгожыя вершы: чытаю й разумею яго. Я яго бачыў пару разоў; дастаў кніжачку ад яго, нехта пераслаў.

Каб разумець паэзію, у майм паняцьці, трэба ўмець яе чытаць, трэба навучыцца чытаць, бо калі чытаць як бронзу, яна тады нічога не гаворыць. Яна мае свой калярыт гукавы разам із слоўным. Тады яна сапраўды адностроўвае думку, імкненіне паэта...

Л. Ю.: Ці можна сказаць, што пачатак беларускага жыцьця ў Таронта — гэта пачатак беларускага жыцьця ў Канадзе наагул? Ці хто ўжо пачаў, прыкладам, са старэйшай эміграцыі?

М. Г.: Гэта вельмі цікавы пэрыяд. Былі старыя беларусы — былья грамадоўцы, якія ў часе Другой Сусветнай вайны поўнасцю скамунізваліся. Iх бальшавікі падабралі пад сабе на 100%, выдавалі весьнік, проста копія «Праўды», па-расейску. Арганізацыя называлася «Объединение русских ка-

надзев». Яны мелі дом, залю, там, брат, партрэты Леніна, Сталіна, Карла Маркса, Энгельса ды ўсё іншае, усякая шваль, чырвоны сцяг вісеў. Ну там нашы пайшлі, паглядзелі, пасварыліся зь імі — усё было.

Трэба сказаць, што нацыянальная арганізацыя пачалася 21 лістапада 1948 г., да таго часу нацыянальной арганізацыі не было. Закладальнікам, душой арганізацыі ў Канадзе быў спадар Кастусь Акула. У першую, часовую ўправу, выбраную ў 1948 г., на арганізацыйным сходзе, дзе было 16 ці 18 чалавек, выбралі: Акула — старшыня, Пашкевіч — сакратар, Пітушка — скарбнік, Аранскі — засступнік старшыні, яшчэ нехта пятны. У 1949 г., вясной, адбыўся першы зъезд. Я яшчэ працаўваў на фарме, прыехаў на зъезд. І старшынёй выбралі, калі не памыляюся, Грыщука. Я ва ўправу яшчэ не ўвайшоў, бо тут ня жыў. Але восенню 1949 г. залажылі выдаецкі фонд, каб з рататарнага «Беларускага эмігранта» перайсьці на друк. І складаліся, плацілі; забавязаліся, мусіць, чалавек 10 ці 15, пэўныя стаўкі: скажам, 10 даляраў на месяц. Гэтага хапала, каб выдрукаваць, усё рабілі самі, бо я ўжо трохі быў спэцыяліст. Супрацоўнічалі ў тэй час добра, не сварыліся. Калі былі якія спрэчкі, Грыщук патрапляў справу неяк улагодзіць, пераканаць умей.

Л. Ю.: З таго часу ніякіх контактаў з гэтымі самымі грамадоўцамі не было?

М. Г.: Не, яны былі ў нас на зъездзе, паслухалі, потым напісалі, што фашысты прыехалі.

Л. Ю.: І ніяк не дапамагалі, ніхто зь іх?

М. Г.: У-у, не. Што з намі — яны тут з украінцамі завязаліся, выганялі тых з парку. А потым украінцаў як наехала, дык акружылі іх у парку, як далі па

рэбрах, дык яны ня зналі, ці заставаца ў Таронта, ці ўцякаць. Сур'ёзна. Паліцыя палавіла, арыштавала, кажуць: «Слухайце, хлопцы, каб толькі рукой, каб не ўжывалі ніякай зброі».

Л. Ю.: Значыць, паліцыя была на вашым баку?

М. Г.: 100%. «Добра, кажуць, што камунякам дали. Яшчэ б калі раз». Гэта ў Трыніты Парку было. Я там у гэй дзень ня быў. А то таксама каму—небудзь аплявуху трапнуў бы, бо я іх, халера, не любіў.

Л. Ю.: Але як людзі адыходзілі, дык і арганізацыя іхная адышла?

М. Г.: Яна ёсьць, мусіць. Можа там і засталося пару чалавек, а можа й новыя прыехалі... Я перастаў цікавіцца. Калі б яны маглі, яны б усіх нас выслалі назад, злавілі бы і аддалі бальшавіком. Так ненавідзелі... Як мы прыехалі, дык яны мелі дэпутата—камуніста. Потым зазналі, што гэта шпіён. Пасадзілі, здаецца, яго, у 1949 г. У савецкай амбасадзе такі Краўчанка быў, коды пісаў. Ён і высыпаў усю шпіёнскую сетку ў Канадзе ў Амэрыцы, усе коды перадаў.

Л. Ю.: То вернемся да вашай арганізацыі.

М. Г.: Наша арганізацыя пачала вельмі скромненік, але стала прыяжджаць больш людзей, найбольш беларусы з польскай арміі Андэрса.

Л. Ю.: Чамусыці яны з Англіі ў Канаду прыехалі...

М. Г.: Некаторыя проста з Італіі. Іх Канада ўсіх збрала. Некаторыя, Пітушка, Пашкевіч, прыехалі ў 1946 г., Акула — у 1947-м. Тыя, што з Італіі, скарэй прыехалі, а тыя, што з Англіі, год ці паўгода пазней. Былі съведамыя беларусы старога пакрою. Пітушка, першы скарbnік, — гэта беларускі грамадовец, быў заангажаваны ў грамадzkую працу яшчэ ў Заходній Беларусі. Як прыйшлі бальшавікі, дык

Пітушку за каўнер — і ў Сібір. І такіх многа было. А некаторыя з польскага войска ў палон папалі. Тых, што ў Катынь не завезьлі, а далі па 5 ці болей гадоў, за пераход граніцы, ці за што. Іх зрабілі беларусамі, хаця яны й не былі съведамымі. А ў польскім войску ізноў дыскрымінацыя, яны гэта адчувалі. Такі Пракопчык быў, іншыя; усе, што з польскага войска, старэйшыя: з 1916-га, з 1914-га, з 1912-га — усе былія польскія жаўнеры з 5-й крэсовай дывізіі. Іх пад Монтэ—Касына...

Л. Ю.: Гэта тое славутае Монтэ—Касына...

М. Г.: Так. Пасыля пачалі прыяжджаць зь Нямеччыны ў далучацца да арганізацыі. І ўсё ішло вельмі добра, царква зарганізавалася, айцец Міхаіл Мігай... Быў першы сход, каб вызначыцца з прыналежнасцю — да якога епіскапату ці якой юрысдыкцыі. Тады пачаўся першы разьдзел паміж царкоўнікамі. Матушка прыйшла з сынамі, айца Міхаіла ўзялі за руکі ўывелі са сходу, сказалі:

— Никогда автокефалию мы не позволим!

Пайшлі да беларускай зарубежнай царквы, але скора адтуль выпісаліся. Празь некалькі гадоў пайшлі ўжо да экзархату. Гэта ўжо не Мігай. Мігая выгналі, і ён паехаў у Чыкага, а пасыля вярнуўся к нам, але ўжо ня мог стаяць, і хутка як перастаў служыць, памёр. Паколькі ў яго былі дзеци, яны яго забралі й пахавалі як цывільнага чалавека. Бог іх пакараў: здаецца, абодва з разумам разьвіталіся.

У арганізацыі ўжо 200 чалавек было, прыехаў С. Хмара, пачаў рыць, як сьвіньня ў агародзе, і дзяліць на інтэлігенцыю й трэцюю сілу, паміж бээнэраўцамі й бэцэраўцамі. Дайшло да абсурду. У 1953 г. быў сход, там выйшаў падзел. І паколькі Хмара бальшыні ня меў і ня выйграў, яны кінулі сход, пайшлі

й залажылі арганізацыю Беларускае Нацыянальнае Аб'еднанье, сваю парафію залажылі.

Яшчэ раней мы зьбіралі гроши, каб купіць свой дом. Паколькі Хмара зв некаторымі іншымі выйшлі, дык гроши засталіся ў нас, у Грыцука. Мы гэтая гроши пазычылі ўкраінцам з тым, каб магчы ў іх доме за маленку ю аплату наняць залю, зрабіць забаву. Тыя далі нам прыгожую съятліцу — такую невялічкую залю. А там мелі ўвесь час съятліцу сваю. А ўкраінцам у тэй час грошай бракавала, яны не маглі выкупіць таго дома бяз нашай дапамогі. І мы дапамаглі ім. Яны былі вельмі ўдзячныя й аддалі нам гэтая гроши з працэнтамі. Мы разышліся як братня народы, а самі купілі за 1000 даляраў звычайнью хату такую. Зрабілі капліцу, ззаду там былі два пакоі, зрабілі съятліцу, а наверсе 4 пакоі; там жыў я, Грыцук, айцец Міхась. І так гроши, што аддалі, астатнія я й Грыцук пазычылі. Потым нам гэтая гроши вярнулі.

На гэтым доме зарабілі добра. Потым мы яго прадалі й купілі будынак, што ёсьць і цяпер. А ў тэй час было вельмі скуча, людзей было нямнога...

Л. Ю.: Вы сказалі, каля 200 сем'яў.

М. Г.: Дык так, але людзі разъбегліся.

Л. Ю.: Не пайшлі й да Хмары...

М. Г.: Ні да кога: не хацелі сварыцца. А потым пачалі новыя знаходзіцца, некаторыя з ранейшых вярнуліся. У нас у царкве апынулася каля 80 сем'яў. Цяпер афіцыйна 50 сем'яў, такія прыхільнікі, але далёка ад Таронта жывуць і прыяжджаюць час ад часу. Яны вельмі значна фінансава падтрымоўваюць царкву й арганізацыю. Калі мы перайшлі сюды, у залю, дык у нас пачалося жыцьцё. Залі дае больш, чым царква. Царква — прыйшоў, памаліўся й пайшоў.

А заля — гэта й акадэмій, і вечары — гэта грошы. Рабілі вечары, зьбіралася 120—130 чалавек на іх, грошы прыносілі, выдавецтва зарганізavalі, кніжкі выдавалі.

Л. Ю.: Што такое Згуртаваньне Беларусаў Канады сёньня?

М. Г.: ЗБК сёньня — маленькая арганізацыя стала.

Калі б ня тыя людзі, што прыяжджаюць...

Л. Ю.: Дзякуючы Лукашэнку эміграцыя не памрэ.

М. Г.: Слухайце, каліс я чуў ад аднаго казацкага атамана: для аднаго эміграцыя — гэта съмерць, а для другога — эміграцыя гэта жыцьцё.

Эміграцыя міжваенная, паміж Першай і Другой войнамі, дык гэта съмерць. Яны, іхняя дзеци прапалі. Усё гэта прапала. Толькі груда сталінскіх партрэтав.

Значыцца, нашая паваенная эміграцыя жыцьцё дала народу, бо сёньня стаўся съвет. Вось проблема ў нас: няма сапраўднага лідэра. Я ўмею адзін на адзін вельмі добра з усімі. Да мяне ўсе: Аўхімавіч, Аўхімавіч. Але толькі не па сямейныя парады, а так усе звоняць. Аднак як іх узяць, каб яны да грамадзкага жыцьця прытуліцца? На гэта чагось не хапае ў мяне. І гэта трэба. Калі б якім цудам такая дапамога звонку прыйшла... Калісьці наша пакаленъне гэта рабіла. Прыйджалі сюды з Кліўленду, прыйджалі Запруднік, Кіпель, чыталі даклады. Гэта вельмі моцна цэмэнтавала. Людзі, якія мелі аўтарытэт, якіх слухалі, бо калі ты сягоньня ня маеш аўтарытэту, дык можаш хоць галавой біцца.

Л. Ю.: Калі можна, хацелася б пачуць пра Барыса Рагулю, пра Наваградак асабліва, пра эскадрон, гэта вельмі цікавіць.

М. Г.: Барыс Рагуля — чалавек унікальны тым, што ён быў съведамы беларус яшчэ да Другой Сусьвет-

най вайны. Наваградчына — гэта Рагулёў род, бацька, дзядзька—сэнатар, які беларус быў з крыві й косьцій змагаўся за Беларусь. Так што нічога дзіўнага, што й ён такі быў. Ён таксама скончыў гімназію. Вучыща далей за свае грошы магчымасці ён ня меў, і таму пайшоў добраахвотнікам у польскае войска, каб у войску вучыща...

Л. Ю.: ...мэдышыны.

М. Г.: Так, але ня змог, бо вайна выбухнула, і ён быў у абароне Варшавы. І Сажыч там быў. Рагуля, здаецца, трапіў у палон. А пасыля прыйшоў дадому, а яго бальшавікі цапнулі: шпіён. Ён сядзеў, і ён быў прыгавораны да расстрэлу. Толькі яго вызваліла вайна. Так што ён пасядзеў у «амэрыйканцы» ў Менску даволі шмат. Чым ён займаўся ў 1941 г., я ня знаю. А пасыля, як пачалася гэтая партызанка, яны зарганізавалі ў Наваградчыне самаахову. Ён быў малодшы лейтэнант, здаецца. Ягоны эскадрон мог паяўляцца, адна частка ці другая, адразу ў двух—трох месцах. Альбо раніцай тут, а вечарам у другім месцы. Альбо гэтую ноч там, а другую ноч там. Яны былі вышкаленыя даволі добра, не прайграі ніводнай сутычкі. Іх сымартэльна баяліся й польскія партызаны, і бальшавіцкія.

Л. Ю.: А як зь нямецкімі карнікамі?

М. Г.: Туды, дзе была самаахова, карнікі фактычна ня сунуліся, бо ўсё—такі яны, немцы, былі недурныя.

Л. Ю.: Яны ж не маглі баяцца...

М. Г.: Не баяцца, але.. хто знае, што станеца? У нас, пад Маладэчнам, таксама была самаахова, стаяў лейтэнант Гарэлік; гэта была толькі вялікая рота.

Л. Ю.: Вы згадвалі Гарэліка ў СБМ.

М. Г.: Гэта зусім другі. Тэй быў сяржантам, у часе вайны паручніка дастаў. Ён так зарганізаваў гэтую сама-

ахову, што будзь здаровы. Там у нас летувісы-карнікі паказаліся. Ён як даў ім, дык яны Маладэчна абліналі за 30 км. Гарэлік нават супрацьтанкавыя гарматы меў. Немцы перасеклі дарогу з Налібоцкай пушчы, ён — дарогу на Вялейку, партызаны не маглі прасунуцца; як толькі яны пакажуцца, дык ён (разведку меў) адразу засаду зробіць, паложыць многіх. Тое самае рабілі рагулёўцы. Сваёй прысутнасцю яны ахоўвалі, і немцы таксама зь імі лічыліся, бо ведалі: як што ня так, дык нашы хлопцы пойдуць у лес — і маеш ворага. Палякі-партызаны былі страшнейшыя за савецкіх: яны былі ідэйныя, а ў саветаў зброд усякі быў. Гэта я ведаю з расказаў розных людзей.

Л. Ю.: І ад рагулёўцаў?

М. Г.: Так. Тут ёсьць хлопцы, якія зь ім былі. Яшчэ жыве, здаецца, Варанецкі, які быў проста пад камандай Рагулі.

Л. Ю.: Ён жыве ў Канадзе?

М. Г.: Тут, у Таронта. Ён ня будзе гаварыць. Як ажаніўся, аб гэтым ня хоча казаць. Але я ведаю. Як былі яшчэ не жанатыя, дык аб гэтым гаварылі. Ён расказваў вельмі добра, казаў: як толькі пачуюць, што рагулёўцы крануліся са сваіх пастояў, дык усе партызаны хаваліся ў лясы, каб іх не засталі ўёсцы. Рагуля адначасна быў у Родзьковай Незалежніцкай Партыі. З майм братам... Ён прыяжджаў да нас, чытаў нацыянальна-патрыятычныя лекцыі. Я толькі цяпер магу здагадвацца, брат таксама належалаў да гэтай партыі. Рагуля ня ведаў, што й Міхась у партыі. Так было, што ніхто больш за двух чалавек ня ведаў. И Рагуля, хоць быў больш пасъячоны, таксама ня ведаў (а ён граў значную ролю). Быў яшчэ адзін капитан, здаецца,

Мікуліч¹². Немцы яго выкрылі й зьнішчылі, — яго, Гадлеўскага, яшчэ некалькіх.

Л. Ю.: А куды прыяжджаў Рагуля ў СБМ чытаць лекцыі?

М. Г.: У нас у Менску быў Дом Моладзі, вуліца Школьная, 8, недалёка ад хлебзаводу. Там усе зьбіраліся, і Рагуля прыходзіў, і лекцыі чытаў, і проста размаўляў. Усе ім захапляліся. Страшэнна прыгожа выглядаў: боты такія бліскучыя, кавалерыйскія, галіфэ зялёныя, беларуская «Пагоня» на шапцы. Такі просыценкі, як струна. Помню, першы раз яго ўбачыў. Хлопцы стаялі на сваіх месцах. Ён прыйшоў з братам. Я гарбату зрабіў. Чуў, што гаварылі. Цяпер я ведаю, што ён належалаў да БНП.

Л. Ю.: Пра што яны гаварылі?

М. Г.: Разважалі, ці лепей пайсьці ў лес, ці адступаць на захад. Удвух сядзелі ў гаварылі. Я падаваў гарбату, есьці. Брат сказаў:

— Ты глядзі, каб пад дзъвярмі ніхто ня слухаў.

Л. Ю.: А ў Наваградак Вы не прыяжджалі?

М. Г.: Не, я толькі ездзіў у Баранавічы, у Слоніме быў, у Глыбоцкім. На пахаваньне Жызынеўскага, брата Веры Рамук. Ён быў у СБМ кіраўніком моладзі, яго партызаны забілі. На ўсякі выпадак тады мой брат захапіў з сабой мяне й яшчэ пару шустрых хлопцаў.

Л. Ю.: А якія яшчэ злучэнні можна назваць кшталту эскадрону Рагулі ці роты Гарэліка?

М. Г.: Гарэлік пасьля перайшоў у АК. Рагулю, Родзьку я бачыў у Менску... Такіх было не ў адным месцы. Было ў Слоніме. Я ня знаю, ці ў Баранавічах было. Але я ня буду казаць, што 100% так. Бо палі-

¹² Верагодна, Віталь Мікула (заўв. рэд.).

цыя, што ў чорнай уніформе, дык месцамі была добрая, а месцамі — зброд, страшэнна дрэнна да людзей некаторыя ставіліся. Не дарма ж мой бацька сказаў:

— Ідзі куды хочаш. Толькі ў паліцыю не ідзі: сабачая служба.

Л. Ю.: Але ўсё ж эскадрон Рагулі неяк вылучаўся?

М. Г.: Сваёй дысцыплінаванасцю й падставай нацыянальнага характеристу.

Л. Ю.: А астатнія злучэныні не былі?..

М. Г.: Не, былі, але кіраунікі іх не былі настолькі нацыянальна съведамыя. Было заданьне, скажам, бараніць свае вёскі, якісь раён, напрыклад, Маладэчанскі. Не сама Маладэчна, тут ня трэба было, але на поўдзень ад Маладэчна.

Л. Ю.: Але ўсе гэтыя аддзелы самааховы, і Рагулеў, і астатнія, не былі звязаныя зь немцамі? Ці яны зарганізоўваліся...

М. Г.: ...з дазволу. У Маладэчанскім яшчэ быў Збылінскі атрад, дык там былі толькі адзін ці два немцы, якія ўмелі гаварыць па-расейску ці па-польску, — для сувязі, каб у выпадку якіх непара-зуменіння... Нават не падафіцэры. Можа яфрэйтары або прастыя салдаты... У паліцыі дык немцы трывалі сваіх. І ў 13-м батальёне нямецкія афіцэры былі. А ў самаахове немцаў не было, адныя мясцовыя. Ім зброі не давалі — у іх уся зброя савецкая была, яе па лесе можна было назьбіраць вагоны: тэя, што ў акружэньні былі, ўсё пакідалі. Хто быў хітрышы, дык [кулямёты] Дзегцярова й патроны зьбіralі кучамі. Мінамёты мелі... Немцы й формы не давалі. Самі форму шылі: зь сівога сукна верхнюю, а зь белага палатна рубашкі. Каб усе аднолькавыя былі. Пілёткі, натуральна, савецкія. Пагоны

альбо значок «Пагоні» ці бел–чырвона–белы. Усё. І партызаны казалі: «Тыя, з кабылкамі, такую іх расстакую».

Л. Ю.: Якое было беларускае культурніцкае жыцьцё ў гэты час?

М. Г.: Беларускае культурнае жыцьцё пачало развязвацца дзеся пад канец 1942 г., калі цывільная адміністрацыя пачала пераходзіць у рукі беларусаў. Бо 1941 і прынамсі палову 1942 г. уся адміністрацыя была ў руках прапольскага або праарасейскага насельніцтва, якое ставілася да ўсяго беларускага абсалютна варожа. Спачатку кіраўніцтва АК з Польшчы досьць эфектыўна кіравала антыбеларускімі дзеямі немцаў, і было цяжка. Адзінае, што было, — пачаткове школьніцтва. Газэтаў пару выходзіла. Выданьняў выходитыла вельмі мала. І то гэта было толькі ў Менску, ну, можа, у большых гародох — у Баранавічах, у Слоніме. А больш нічога не было. От добра пра гэта Няміга–Паланевіч у вашых «Запісах»¹³ падаў. Шкода, больш ніхто не захрануў такой важнай тэмамі!

Моладзь пачала арганізоўвацца. І так званы беларускі аддзел пропаганды: мой брат, Стэльмах, Бузак, Катовіч — яны змаглі пераканаць немцаў, што тыя робяць вялікую памылку, слухаючыся на гавораў, даносаў на беларусаў, бо ўсіх нашых прадстаўлялі камуністамі. І немцы беларусаў альбо саджали, альбо нішчылі. Асабліва ў меншых мясцовасцях, як у Лідзе. Я ня знаю, як у Гарадзеншчыне й у самой Горадні, але было вельмі дрэнна.

Калі намеснікамі акруговых кіраўнікоў–немцаў сталі беларусы, тады вага сапраўды пераважыла на

¹³ Мікола Ганько мае на ўзвaze альманах «Запісы» БІНiМ, супрацоўнікам якога зьяўляецца Л. Юрэвіч (за ёв. рэд.).

наш бок, тады ўсюды ў школах мастацкая самадзейнасць пачала разъвівацца сапраўды шалёным тэмпам. Запрацаваў тэатар. Праўда, будынак Тэатру Опэры й Балету быў пашкоджаны, ня знаю, на што яго выкарыстоўвалі. Па-другое, побач тэатру стаялі пахаваныя ў дрэвах зэніткі. Затое въязненія групы менскага тэатру, хор пачалі ездзіць паўсюль — беларускія песьні загучэлі па ўсёй Беларусі, там, дзе была цывільная адміністрацыя, гэта значыць, пад Магілёвам, Гомлем, Берасьцем, нават у Беластоку, хоць Беласток належала да адміністрацыі Ўсходняй Пруссіі. Наклады газэт павялічваліся, зьявіліся мясцовыя газэты, якія даводзілі беларускаму насельніцтву, каб дамагаліся сваіх правоў. Тым больш гэтых правоў здабывалі. Нягледзячы на тэрор. Зразумела, адказам на гэта былі правакацыі бальшавіцкай партызанкі. Усюды, дзе рабілася беларуская справа, зараз жа зьяўляліся дывэрсійныя групы, якія нападалі на немцаў, а тыя спаганяліся на беларускіх вёсках ці малых мястэчках. Немцы да канца 1943 г. не маглі зразумець, што іхнімі рукамі іх б'юць. Тут яны прысьпешвалі свой канец.

Школьніцтва было носьбітам культуры, самадзейнай культуры, бо прафесійных артыстаў, трэба прызнацца, было мала: з Магілёўскага, Гомельскага ці Полацкага тэатраў бальшавікі пасыпелі вывезьці артыстаў. Праўда, у Менску й у заходній частцы Беларусі, якую немцы захапілі хутка, засталася даволі вялікая частка прафесійных сілаў; гэтых сілаў хапіла на тое, каб адрадзіць беларускую культуру. На беларускай мове ставіліся опэры. Я ня знаю, хто іх перакладаў. Па-беларуску ставіліся надзвычайна прыгожыя канцэрты. Я любіў пайсыцы на канцэрты беларускіх песьняў і танцаў, усе артысты ў

нацыянальных строях. Калі я быў у Менску, сапраўды адчуваў, што жыву ў сталіцы Беларусі. Не пад нямецкай акупацыяй. Акупацыя была сама сабой, немцы былі, але культурнае жыцьцё віравала. Хаця вышэйшай школы не было, затое іншыя школы дзеялі. Здаецца, была школа балету, зарганізаваліся трупы. Я знаю, што быў тэатар у Баранавічах, у Наваградку, у Вялейцы нешта было і ў большых раёнах. Нічога дзіўнага, што беларуская культура ажыла. Пасля пагрому 1933—37 гг. яна як самародак вырасла за гэтыя два з паловай, няпоўныя трох гады.

Л. Ю.: Кажаце, пры спрыяльных умовах можна даволі хутка адрадзіцца?

М. Г.: Абсалютна. А тут былі неспрыяльныя ўмовы! А тут усё саматугам рабілася. Гарадзкім уладам пра-карміць тэатры, артысты было вельмі цяжка. Вацлаў Іваноўскі рабіў тытанічныя высілкі, каб гэты тэатар, гэты хор, эстрадная група існавалі.

Л. Ю.: А што ставілі?

М. Г.: «Паўлінку», «Пінскую шляхту»...

Л. Ю.: Тодара Лебяды «Загубленае жыцьцё» ня ставілі?

М. Г.: «Загубленае жыцьцё» было ў тэатры.

Л. Ю.: Аляхновіча ставілі?

М. Г.: Ставілі. Вось я забыўся, як гэта п'еса называлася, дзе герой галавой аб сонца ўдарыўся. Я помню, ужо так публіка рагатала. Я дастав мусіць, 4 белеты. Былі дзяўчаты з Наваградку. Пірожнае купіў. Яны так ужо задаволеныя былі. Між іншым, на адным зь імі курсе Рагулева жонка была. Яна была ў Саюзе Моладзі, але я яе не вадзіў у тэатар. Аднагодка мая была. Я аднагодак ня браў. Два гады маладзейшыя — пара. Я такіх і браў — 18 гадоў.

А жонка Рагулі, Люда, была паважнейшая. Яна кіравала групай. Вучылася на курсе акушэрак, ці штось такое.

Ямеўзь дзяўчатамі проблему, бо тады пачалі бамбіць Менск і трэба былю заганяць іх у бункер. Там пабудавалі бункер — монты, бетонны. Помню, раз сагнаў іх... Ну што? Мне ж 20-ы год быў, прайшоў гэтыя курсы, дык дысцыпліну меў. А яны заўсёды думалі, што спэцыяльна кінуць бомбу на гэты дом.

Л. Ю.: На школьны?

М. Г.: На школьны. Гэты будынак драўляны, аднапавярховы, але вялікі.

Л. Ю.: Калі прыяжджалі цяпер...

М. Г.: Няма знаку.

Л. Ю.: Але хадзілі шукаць?

М. Г.: Я спэцыяльна папрасіў пляменыніка, каб заехаў. Няма нічога. Недалёка ад хлебзаводу. Адзін будынак стаяў, кругом было ўсё бачна. Можа, каб ніхто ня мог незаўважна падысьці да яго блізка.

Л. Ю.: А што, былі спробы?

М. Г.: Нехта раз з муроў стрэліў. У нас жа пад бокам было так званае Смаленскае стрэльбішча, — праўдападобна, якіс дурак так назваў; нават не бальшавіцкі, а прамаскоўскі дурак...

Пра культурнае жыццё я мушу закончыць. Яно сапраўды пакінула сълед... Я думаю, што людзі, якія гэта пражылі, і сягоныня помніць.

Л. Ю.: Ня пішуць нічога пра гэта. Вось пра некаторыя рэчы Вы й зараз ня хочаце рассказваць, прозвішчы называць.

М. Г.: Я ня знаю, ці гэтыя людзі жывуць, ці не, дзе яны й што зь імі...

Л. Ю.: Сёньня прыналежнасць да СБМ можа па-шкодзіць таму, хто жыве?

М. Г.: Так–так. У 1993 г. і вэтэраны СБМ, і моладзь хацелі зрабіць у тэатры імпрэзу, але ў апошнія 8 гадзін ім адмовілі, не пусыцілі. То зрабілі перадтэатрам...

Л. Ю.: Але нічога такога там не адбылося, ні рэпэрсіяў, ні бойкі.

М. Г.: Нічога ў тэй час не адбывалася. Не пусыцілі — і ўсё. Сабралася чалавек 200, пасьля выйші да мэтро (там недалёка станцыя). У мяне ёсьць фатаграфія. Там я знаю, каторыя былі вэтэраны. Адседзелі, усе адседзелі.

Л. Ю.: Спадар Мікола, Ваш брат пакінуў дзёнінік. Што Вы думаеце зь ім рабіць?

М. Г.: Ставіш мяне ў тупік. Я дам, каб нехта выкарыстаў яго ў адпаведным напрамку. У адпаведным часе, думаю, ён будзе выкарыстаны як гістарычнае памятка. Там самае цікавае, на што я зъвярнуў увагу: ён ужо ведаў, што ён беларус, мала таго, што пра-
васлаўны, і быў каталікі, якія сябе пісалі беларусамі. Беларусу было цяжка папасць у гімназію. Трэба было быць сапраўды выдатнікам. А да таго ж яшчэ й грошай каштавала. Хаця за майго брата таму, што быў абсалютны выдатнік, плацілі толькі палову. Там таксама знайдзеш, як ён пайшоў ва ўніверситет, альбо пра стаўленне польскіх колаў да габрайскага насельніцтва. Там запісана вельмі добра:
жыды гавораць, што палякі іх перасылавалі рабней; яны гавораць праўду, бо так і было.

Л. Ю.: Я думаю, што на гэтым скончым. Але што б хацелася расказаць?

М. Г.: Наагул не люблю гаварыць пра ваенны час. Гэта пэрыяд страчанай маёй маладосці. Пачынаючы ад 15 год я ўжо быў ня дома. І да 24 год, пакуль ня трапіў у Канаду, гэта было не жыцьцё, а існаванье-

не, пражываньне з дня на дзень. І таму, калі б гэта не датычыла беларускай справы, я пра гэты пэрыяд і не ўспамінаў бы. Проста некаторыя любуюцца ўспамінамі, як там і што рабілі. Для мяне гэта важнае толькі таму, што беларуская справа тады фармавалася. І я сам вырастай гэтым, мае думкі, маё мысльенне фармаваліся. Таму я ўспамінаю. Удзячны табе, паважаны Лярон, што магу падзяліцца.

А што хацелася б расказаць?.. Фактычна я вельмі скупы на расказы, асабліва, дзе я ёсьць дзеючая асона. Мне здаецца, што расказваць пра сябе — гэта самахвальства, чаго я страшэнна не люблю. Проста не магу зносіць, калі хто сам сябе хваліць. Старая паговорка майго дзедкі Юрачкі (мамін тата) была такая: *хто сам сябе хвале, няхай таго пярун спале*. Мне было 12 гадоў, дык я помню добра: у яго такая чорная барада была; усе нешта гаварылі, а ён сядзеў і піўтакімі маленькімі чарапкамі. Любіў, хай маленькія, абы некалькі. Слухаў, слухаў і сказаў:

— Божа, Божа, Ты мяне на старасьць год не забяры.

Да астатнай мінуты жыў чэсна й памёр вельмі хороша. Прыйшоў зь лесу, загадаў бабцы зварыць бульбы саломкай. Яна зварыла яму, заскварыла, але ўжо есьці не было каму. Абапёрся на стол і памёр.

*Як шырока і далёка
Беларуская зямля —
Заклікае вёску, горад
Кліч магутны юнака.*

*Гэй, з намі, гэй, з намі радамі
Юначка, юнак,
Бяры ты, бяры ты, нясі ты
Сяброўскі наш знак.*

Сёньня сілы маладосьці
Сорам дома марнаваць.
Трэба ічыльнымі радамі
Йсьці Радзіму будаваць.

Гэй, з намі, гэй, з намі радамі
Крок роўна трымай,
Глянь мужна,
Глянь мужна, пой дружна
І такт адбівай.

Беларусь — краіна наша.
Твае дзеци юнакі,
Для цябе жывём і служылі —
Мы твае будаўнікі.

Гэй, з намі, гэй, з намі радамі
Наперад сталъ-грудзъ.
Хай рвеца,
Хай рвеца-нясецца —
ЖЫВЕ БЕЛАРУСЬ!¹⁴

---

¹⁴ Сло вы Міхася Ганька, музыка М. Іванова.

Валер Навіц кі. 1999 г.

Бачына другая

ВАЛЕР НАВІЦКІ

Ва ўжо далёкім 1991 г. газэта «Наша слова» на-
друкавала даволі няўцямны артыкул тагачаснага га-
лоўнага рэдактара Э. Ялугіна пра пісьменьніка Кас-
туся Акулу «Хто ён, гэты канадзец, які ўпарты хоча
застацца беларусам?»¹. Адказ на яго зьявіўся ў час-
пісе «Зважай», перадрукаваным потым тым самым
«Нашым словам»². Вось невялікая цытата з другога,
«зважаеўскага», артыкула, што дасыць уяўленыне пра
сутнасць палемікі:

Далей, у канцы свайго артыкула сп. Ялугін раіць
сп. К. Акулу, каб ён напісаў успаміны–споведзь «па-
хрысьціянску бязылітасна перш за ўсё да самога сябе». Далей чытаем:

«Было б вельмі пажадана, каб і іншыя хто з беларус-
кай эміграцыі знайшлі ў сабе сілы зрабіць тое ж па-
магчымасці без прадузятасці, так, як быццам яны на
споведзі ў царкве. Бо сапраўды то была б іхная спо-
ведзь перад суродзічамі, дзеля ачышчэння і ўласнай
души перад Богам.

Няхай бы зрабілі гэта й тыя, хто нават вельмі, нават
цяжка вінаваты. Не кажу, што будзе пасъля таго кож-
наму дараванье не народнае. Я і сам яшчэ не гатовы, каб
усё і ўсім дараваць».

Гэта пра бальшыню беларускай эміграцыі, што бая-
лася вярнуцца з–за жахаў сталінскіх лягероў ці проста

¹ Наша слова (Мн.). 1991. №26 (38).

² Наша слова. 1992. №7 (63). 19 лютага.

былі «другія прычыны». Чаму яна мае спавядашца? У чым яе віна? Спавядашца перад кім? Ці спавядашца ў тым, што не захацела вярнуцца «на родину», якая была ня прыказачнай злой мачыхай, а крыважэрным Молахам? Што не захацела мняць гітлераўскіх рабскіх лягероў на сталінскія?

Відаць, што 45 гадоў ablіvan'ня беларускай эміграцыі памыямі, хлусьней і паклёпамі, настойлівае дзяубаньне пра тое, што ўся эміграцыя — зраднікі, калябаранты й врагі беларускага народа — зъмяшаньне беларускасці з фашизмам! — усё гэта, відаць, пакінула сълед. Яшчэ й цяпер сядзіць гэтая атрута ў нашых суайчынніках на бацькаўшчыне: яна ёсьць нават у тых, што завуць сябе дэмакратамі.

Размова з аўтарам адказу — спадаром Валерам Навіцкім — адбылася ў ягоным доме ў Таронта 16 ліпеня 1998 г.

Л. Ю.: Пачнем, мабыць, з таго, што ня толькі я, але й астатнія ведаюць пра Вас вельмі няшмат: быў такі пісьменынік В. Грэскі, аўтар «Пагібелі сэксота»³, але наўрад ці хто атаесамляе В. Грэскага й аўтара артыкулу ў «Зважай». Таму, можа, пачнем ад пачатку, ад Вашых бацькоў, ад Вашай біяграфіі даваенай. Хто Вы, Вашае сапраўднае імя, прозвішча, адкуль Вы паходзіце.

В. Н.: Фактычна маё імя прозвішча не Валер Навіцкі, а Валянцін Новік. Я жыў у польскім лягеры й пісаўся Новік (Nowick). Мяне палякі зрабілі Навіцкім (Nowicki), а я кажу ім:

— Я не хачу быць Навіцкім. Адкіньце *i* — мне яго дабавілі.

---

³ Конадні (Нью Ёрк). 1954. №2. С. 29—34; перадрук: Спадчына (Мн.). 1997. №1. С. 228—234.

— Чакай, чакай, памалу. Калі зъмяніў прозвішча?

— Не мяняў, гэта мне зъмянілі.

— Як ты пачнеш гэтую цягніну, то цябе ня пусьцяць у Канаду, бо нашто ты мяняеш прозвішча? Ты недзе быў? Можа, у СС?

І гэтак я застаўся зь і на канцы. Нарадзіўся я 12 лістапада 1920 г. у вёсцы Дубейкі, за 3 км ад Грозава, 3 км ад Канюхоў і 22 км ад Слуцку. Я вучыўся ў пачатковай школе ў Пятрылаве, пайшоў вельмі рана, у 6 гадоў. Гэта доўгая вёска, пайтара кілёмэтры, што на Случчыне рэдкасць: у нас вёскі сядзяць вельмі густа, але малыя. Чатыры клясы правучыўся там, а тады пайшоў у Грозава, у няпоўнасярэднюю школу.

Л. Ю.: У Вас вялікая была сям'я?

В. Н.: Было трох браты, я самы меншы. Міша быў большы, з 1912 г., Юзік — з 1913-га, я — з 1920-га. Брат Юзік уцёк на станцыю Ін, гэта каля Хабараўску. Там жыў гадоў 5 ці 6, працеваў, здаецца, бугальтарам. Міша ўцёк у Менск. Там блізкія сваякі былі. Ён быў мэнеджарам нейкае фабрыкі. Бацьку арыштавалі й далі яму 10 год. Ён адсядзеў 3 гады з паловою: працеваў на Беламорска-Балтыйскім канале імя Сталіна, а там адзін дзень лічыўся за трох.

Паколькі мы жылі ў 100-кіляметровай паласе ад польскае граніцы, дык трэба было, каб усе дарослыя (з 18 год) мелі пашпарты. Бацька пайшоў браць пашпарт. Яго адразу арыштавалі, не далі нават і дадому вярнуцца. Маці занесла вонратку. Яго адразу й вывезлі, мы нават ня ведалі дзе. Потым, за гадоў 4, прыйшоў чалавек да нас дый кажа да мамы:

— Я жыў з Вашым мужам. Мы былі ў Карагандзе, у капальніх медзі. Ваш бацька там памёр, у капальні, унізе. І там яго й закапалі.

Кажа, бацька памёр у 36-м ці ў 37-м годзе.

Л. Ю.: Нават невядома, за што яго другі раз арыштавалі?

В. Н.: Няведама. Як першы раз судзілі, то гэта была так званая ў саветаў «выязная тройка». Пракурор, суддзя й адвакат. Адвакат, дарэчы, мог бы абараняць, але фактыхна ніколі не абараняў, а памагаў судзьдю. Тады выязная тройка ўхапіла трох чалавек. У кожнай вёсцы было. Вінаваты ці невінаваты — гэта няважна.

А гэта таму, што ў нас калгас трох разы арганізоўваўся й разы трох разы раскідаваўся: арганізуецца й за месяцы два—три назад раскідваецца... То тады саветы вырашылі ўзяць тэрорам. Быў такі латыш, дырэктор Гродаўскай школы, Мезіс зваўся. Зьбірае зборку, бабы ідуць, а мужчыны хаваюцца, дык ён і мужчын зганяе. А меў ён такі съмешны акцэнт латыскі. Наганам па стале стукаў і казаў:

— Я вам пакажу, кулацкае атрэп’е, што вы раскідваеце калгас.

І трох чалавек — Харытончыка, майго бацьку й яшчэ аднаго Новіка (па—вясковаму іх звалі Бацяны) — арыштавалі. То мой бацька й Харытончык не вярнуліся, а Бацян вярнуўся й дажыў да съмерці.

5—7 клясы я вучыўся ў Гроздаве, у гродаўскай школе. У таго самага Мезіса, што быў дырэктаром школы. У 5-й клясе мусіў сядзець два гады — не таму, што кепска вучыўся, а таму, што нас раскулачылі. Скончыў у 1936 г. і быў, як казалі, *мацак*, бо я вельмі добра вучыўся. З нашай клясы амаль усе падаліся ў Слуцак — у той час у Слуцку аднініўся пэдагенікум. Такі чатырох-пяціхровы будынак, недалёка ад станцыі. Але не прынялі нікога, толькі мяне й дзяўчыну з нашай вёскі, яна была дачка майго хроснага бацькі — Пыка. Валя Пыка.

Пачаў вучыцца. Давалі стыпэндыю — 60 рублёў на месяц, а хто мае ўсе «4» і «5», то таму давалі

павышаную стыпэндью — на 10 рублёў больш. Я ўвесь час, усе 3 гады, на павышанай стыпэндый быў. Я быў у клясе «Д». На кожным курсе было па 5 клясаў. Курсаў — 4. У кожнай клясе 20—22 асобы, на курсе — прыблізна 100 чалавек.

Прозьвішча дырэктара я ўжо ня помню, — ясна, быў партыйец. Завучам быў Лісоўскі, для студэнтаў наздвычайна паршывы чалавек. Усе студэнты жылі ў інтэрнаце, у дамах. Я жыў спачатку на Капыльскай вуліцы, а потым перасяліўся пад рэчку Случ. То гэты Лісоўскі меў прывычку: выйдзе, стане пад дзьвярыма й слухае, што гавораць студэнты. Дык яго адчуваўші: нехта зъмененым голасам кажа:

— А Лісоўскі стаіць, як цюцька, пад дзьвярыма.

Ды хоп, дзьверы адчыніў, а ён і стаіць.

Дарэчы мяне, калі яшчэ вучыўся, хацелі са Слуцкага пэдгэхнікуму выкінуць. А сталася так. Далі заданьне апісаць што—небудзь з жыцця сваёй сям'і, а я, як той дурак... Мая маці паходзіла з багатай сям'і, з Сакалоўскіх. Было ў іх 5 ці 6 братоў, і толькі адна, самая меншая — дзяўчынка, мая мама. Усе браты служылі ў арміі; самы старэйшы брат, Філя, скончыў школу працаршчыкаў, потым стаў паручнікам, даслужыўся да штабс—капітана, камандаваў батальёнам на Аўстрыйскім фронце, у 1916 г. пайшоў у атаку й не вярнуўся. Цела не знайшлі. Усе казалі: у палон забралі. А я думаю: напэўна, аўстрыякі забілі й закапалі. То я ўзяў і напісаў пра яго. А мне кажуць:

— А—га, дык ты, брат, вунь зь якой сям'і паходзіш! То ў цябе дзядзька быў штабс—капітан.

Я адказваю:

— Слухайце, дайце рады. Дзядзька—капітан загінуў у 1916 г., а я нарадзіўся ў 1920—м. Што я вінаваты?

— Но–но, бачыш, ты з кулацкай сям’і, з афі-цэрскай сям’і.

— Ён жа змагаўся за Расею, ён жа змагаўся з аўстрыякамі.

— Трэба паглядзець, ці табе месца ў школе.

А я ўжо на другім курсе вучуся, атрымліваю павышаную стыгнандыю, вучуся добра, настаўнікі мяне хваляць. Што мне рабіць? А быў у нас настаўнік гісторыі Бурлыка. (Адно толькі, як прыходзіць сялянскае дзіця першы раз у школу, дык сядзіць ды ў носе калупаецца. А ён тады: «Вось знайшоў гэтую капальню. Дай і я затхну пальца табе».)

Дык гэты Бурлыка кажа:

— Слухай, — я тады быў малады, чарнявы, мяне троху выцягнула, — слухай, вучысься ты добра, але цябе пагоняць. То табе толькі адна рада — уступай у камсамол.

Каб уступіць, трэба было двух чалавек, хто б пачучыўся. І я не магу знайсці, хто б згадзіўся. Аж у нас быў такі Пракапеня, ён добра вучыўся, быў кірауніком камсамольскай арганізацыі на курсе. То ён ды яшчэ адзін паручыліся за мяне. Гэтак я на другім курсе ўступіў у камсамол. Таму й скончыў вучобу, бо інакш выкінулі б...

У 1939 г., як стаў Цімашэнка наркімам абароны й пачалася фінская вайна, увялі ваенізацыю: да гэтага часу настаўнікаў ня бралі ў армію, а тады пачалі браць. З нас узялі, можа, якіх 40 ці 50 студэнтаў–выдатнікаў і паслалі ў школы, каб выкладалі, а сканчаць мусілі завочна.

Скончыў я ў 1939 г. завочна курсы й атрымаў пасьведчанье: на беларускай і расейскай мовах, герб БССР, усё чиста, такая вялікая прыгожая папера. І, знаеце, дурніцу зрабіў: як мяне хацелі арыш-

таваць і выдаць саветам у 1945 г., то я той дакумэнт і савецкі пашпарт спаліў. Цяпер, як кажуць, укусіў бы сябе за мяккае месца, аж не дастану. Гэта такая была б памяць! Засталася толькі адна памятка ў мяне: на сваю самую першую зарплату ў Капылі купіў кашалёк, вось ён і цяпер у мяне. То яму ўжо 50 год. Усюды ён быў са мною, нават у канцлягеры...

Закончыў я вучыцца, але грошай не было, касьцюма добрага не было за што купіць. То мой брат сярэдні, Юзік, у той час ён ужо працаваў у Асіповічах, у УВСР⁴, то ён даў мне касыцюм. Працаваў я спачатку ў Рыме, або ў саўгасе імя Дзяржынскага. Там сталоўка была вельмі танная: капеек 50 — і вы маеце абед. І першае, і другое, і нават кавалак мяса.

Тады ж, у 1939 г., як «асвабадзілі» Заходнюю Беларусь, то мяне й яшчэ колькіх накіравалі туды. Помню, прыехаў у Менск, быў ва Ўралавай, міністра асьветы (а яе муж быў міністрам здароўя БССР). Сабралася нас, можа, чалавек 15—20. Яна нам яшчэ слова сказала, каб мы добра паводзіліся й, так сказаць, «прадстаўлялі» савецкіх настаўнікаў.

Л. Ю.: А зь якой мэтай Вы ехалі, вучыць?

В. Н.: Так. Як настаўнік. Накіравалі мяне спачатку ў Нясьвіскі раён, а потым у Ляхавіцкі, бо спачатку была Нясьвіская вобласць, а тады памянялі на Баранавіцкую (неяк я прыехаў у Нясьвіж, а кажуць, што ўжо кіраўніцтва перавялі ў Баранавічы, то я назад у Баранавічы прыехаў).

Л. Ю.: І што Вы выкладалі? Беларускую мову?

В. Н.: Не. Я мог бы выкладаць беларускую мову... О! Я тады паступіў завочна ў Пэдагагічны Інстытут імя Максіма Горкага ў Менску, на літфак: беларус-

⁴ Участок военно–строительных работ.

кая мова й літаратура й расейская мова й літаратура. Але мне не прыйшлося выкладаць беларускую мову, бо не было каму выкладаць гісторыю. То мусіў я выкладаць гісторыю й гісторыю ВКП(б). А беларускую мову выкладалі, помню, Говар і Надзя Сакалоўская; пазней яны пажаніліся. Скончылі Віленскую Настаўніцкую Сэмінарыю, гэта няпойная вышэйшая, але фактычна мелі адукцыю большую, чым я.

У той самы час нават пасыпалі мяне як прапагандыста на святы даклады чытаць сялянам: якія добрыя калгасы, якое шчаслівае жыццё й г. д. Людзі часам задавалі вельмі казытлівыя пытаныні. Неяк адна жанчына падышла ды кажа:

— Настаўнік, пачакайце, дайце я памацаю, ці праўда, што ў вас храмовыя боты? И касьцюм які на вас?

Многа было розных пытанняў...

Потым прыехала больш савецкіх работнікаў. Да-рэчы, як рабілі саветы? Яны з аднэй мясцовасці пасыпалі ўсіх чыста ў пэўны раён. У нас, у Ляхавіцкім раёне, савецкія работнікі былі ўсе чыста расейцы з Ульянаўску, нават сёстры ў шпіталі — і тыя былі з Ульянаўску.

Быў я, значыцца, настаўнікам, выкладаў гісторыю, і ў тым жа 1939 г. на святы прыехаў дадому. Жыў пры маці, пры старэйшым браце: іх нарэшце прынялі ў калгас, бо Міша (на той час ён ужо вярнуўся) ажаніўся зь нейкаю дзяўчынаю зь бедных. Толькі я вярнуўся з дому, мяне зазвалі ў райана, да Гадоў-кіна — яго потым зрабілі 3-м сакратаром райкаму партыі, — а той кажа:

— Тая школа, дзе ты працуеш, цяпер будзе расейская. Говар і Сакалоўская маюць добрую асьве-

ту, фактычна вышэйшую, чымся ў цябе, бо ты яшчэ толькі вучысься завочна. Але яны ня нашыя, не савецкія. Мы арганізоўваєм тут, у Ляхавічах, беларускую школу. А тая расейская стане.

Дзеці тых, што папрыяжджалі з Ульянаўску, у расейскую пайшлі. І шмат пайшло таксама зь беларусаў, казалі:

— Мова цяпер будзе расейская, чаго беларускай мовы вучыцца? Яна толькі тут, на Беларусі, а дзе ў Расею паехаць, трэба расейская мова.

То зарганізавалі беларускую школу й паставілі мяне дырэкторам НСШ (няпоўная сярэдняя школа), — значыць, 7 клясаў.

Так, адчынілі беларускую школу, бо па сельсаветах, па вёсках — усюды беларускія школы; таму трэба, каб у раённым цэнтры, у Ляхавічах, таксама беларуская была. І выкладалася на беларускай мове; якая ўжо яна, тая мова, была — савецкая, з савецкім жаргонам, але ж была беларуская. То ў раёне была адна расейская школа, усе астатнія — беларускія.

Мая НСШ №1 мясцілася ў tym бу дынку, дзе раней была польская. У мяне было 1, 2, 3, 4 клясы, дзіве 5-я, дзіве 6-я, 7-й не было, бо тых, што паканчалі польскую паўшэхную [пачатковую] школу, тых садзілі ў 6-ю клясу, а ня ў 7-ю. І стаў я, значыцца, дырэктараваць.

Падырэктараваў толькі адзін, 1940—41-ы, навучальны год. Летам стаў я рыхтавацца як дырэктар да наступнага навучальнага году: мусіў дроў навазіць, бо палілі ў звичайных печках; зрабіць рамонт; прафарбаваць некаторыя клясы. То настаўнікі разъехаўліся, а я застаўся. І ў гэты час пачалася вайна.

Л. Ю.: А колькі ў вас настаўнікаў было?

В. Н.: У мяне было 11 настаўнікаў: чацьвёра — 1, 2, 3, 4 клясы, для 5—6 клясаў — яшчэ шасьцёра, а я — сёмы. Сакалоўская таксама выкладала, яна была ў расейскай школе, а ў маёй школе выкладала толькі адзін прадмет, бо ў 5—6-х клясах пэўны настаўнік выкладаў адзін прадмет — ці гісторыю, ці мову, ці біялёгію й г. д.; нават на фізкультуру й съпевы, чарчэньне, рысаванье — і то мусілі быць асобныя настаўнікі...

Пачалася вайна. Я якраз быў у вёсцы Канюхі. Там дзяўчына была, такая Надзяя Каляда, я да яе ледзь ня сватаўся. Ездзіў я да яе; з адным настаўнікам зайдзі, нават выпівалі гарэлку, а потым чуем райдё, крычаць:

— Вайна! Немцы на нас напалі.

Я кажу:

— Ну й дадуць жа нам немцы.

А якраз перад гэтым да нас, у Ляхавічы, прыслалі батальён мэханізаванай артылерый. І да мяне на кватэру далі старшага лейтэнанта — Вавілава. Мы зь яшчэ адным настаўнікам жылі ў такіх Цярэшкай — яны за Польшчай мелі пякарню, выпякалі розныя булачки.

І толькі я прыехаў, мяне адразу ж — у армію. Дагэтуль мяне ня бралі, бо я слабыя вочы меў; усіх маіх калегаў, зь якімі я вучыўся ў Слуцку, у пэдтэхнікуме, пабралі ў армію, і амаль усе чыста загінулі на Фінскім фронце. Я толькі адну дзяўчыну ў аднаго хлапца сустрэў, зь якіх 100 чалавек, што я ведаў. Дзяўчат не, але хлопцаў усіх выбілі на Фінскім фронце...

Значыцца, узялі мяне ў армію. Як я прыйшоў, не пасыпей надзеець чаравікі (былі такія лёгкія белыя тапачкі), а мне кажуць: «Цябе ў армію» — і туды.

Загналі мяне недзе ў нейкі лясок паміж Ляхавічамі й Баранавічамі й кажуць так:

— Чакай 709-ы стралковы батальён. Ты будзеш памочнікам камісара батальёна.

Ну, думаю, добра ўжо: значыць, віントоўку насіць ня буду. Ну й там чакаем, чакаем, а таго 709-га стралковага батальёна няма. Нідзе нікога няма. А людзям сказалі, каб зводзілі коней туды. Людзі пазводзілі коней — пад 300 коней. І чакалі, што прыйдуць вайсковыя часыці й забяруць гэтыхія коні. Аж нідзе нікога няма — аж да серады. А там са мною быў адзін чалавек, ён працаваў у ЗАГСе, у гаспадарчым аддзеле, таксама з Заходняй Беларусі паходзіў, здаецца, з Капыльскага раёну. Ён узяў каня, паехаў паглядзець і тады ляціць назад:

— Валянцін Іванавіч, цякайма, усе чыста Ляхавічы ўжо выехалі: і рапана, і кіраўніцтва, і НКВД — усе ўцяклі, ні міліцыі, нідзе нікога. Уцякайма.

Толькі я хацеў сесьці на каня, конь падскочыў, азадкам падкінуў, я й палящеў з каня. Разгубіўся. А прыходзіць чалавек, прозвішча Юрлевіч (такое ў Ляхавічах было прозвішча; ён дачку меў, Ліда звалася, я на яе трохі заглядваўся, — досыць прыгожая дзяўчынка была, з 1926 ці 1927 году). Дык той Юрлевіч кажа:

— Настаўнік, адну хвіліну пачакай. Зь цябе, я бачу, ніякага гаспадарніка ня будзе. Во, глянь, у мяне кабыла вялікая такая. Пачакай, я табе запрагу.

І ён запрог мне каня й кажа:

— Бяры гэтага каня, садзіся й едзь.

Я так і зрабіў, сеў на таго каня, і воз — такі доўгі—доўгі. Прыйехаў я ў Ляхавічы, забраў свае рэчы. А там былі дзве дарогі, па якіх можна было ехаць: адна гравейка, другая — на вёску. Я ў суседаў, у

Цярэшкай, папытаў, як выехаць на гравейку, і падаўся.

А той Юрлевіч, што меў каня, разам з суседам ляцелі забраць у мяне каня назад. Гаспадыня падказала, як на гравейку выехаць, яны туды й кінуліся. А я паехаў вёскай, праз Замосьце (адгуль была Марыя Каладзейская, Рымшы, Макарэнкі — яны жылі ў лягеры ў Гэрэнбэрту ў Нямеччыне, дзе я быў камэндантом; цяпер яны ўжо памёрлі) на Жарабковічы, дзе Надзяя Каляда жыла, а тады на Клецак і на Капыль. Прыйехаў у Капыль, аж да мяне падсаквае нейкі начальнічак:

— Давай коня. У нас здесь сем'я сидит, надо отвезти в Слуцк...

У Слуцку ж чыгунка ёсьць (а ў Капылі няма), значыць, каб пасадзіць у вагон. Ну, а я па каню, па каню — і ўцёк ад яго. Пазней бы стравяў, але тады толькі пачатак вайны быў. І я з гэтым юнікам у пятніцу ў абед прыйехаў дадому. А ў суботу — немцы ўжо ў Грозай прыйшли! На другі дзень яны забралі ў мяне каня ды далі мне паперку — 200 марак.

І так я астаяўся дома. Стайды наш раён Грэскі. Тады, ужо пры нямецкай уладзе, пачалі адкрываць школы. Непадалёк, у суседній вёсцы, была Дубейкаўская пачатковая школа: 1—4 клясы. А мне трэба выкладаць у 5—7-х клясах, то далі месца ў вёсцы Замосьце: трэба было ісці на Зарэцкае ці Бокшыцы. У Бокшыцах жыў Лешчанка — пісьменнік Міхась Кавыль. У мяне вучылася ягоная сястрычка. Падаўся я цераз Бокшыцы ў Замосьце, за 1—1,5 км. Замосьце — вялікая вёска, доўгая, рэчкаю падзеленая фактычна на дзве.

За Замосцем пачынаўся аграмадны лес, што пераходзіў у пушчу... Саветы, адступаючы, пакідалі

людзей. І пакінулі там савецкую жанчыну, яна мела зброю — наган. Далі ёй некалькі пятнаццатак — залатых царскіх манэтаў, яна мне паказвала.

Л. Ю.: Навошта яе пакінулі?

В. Н.: Для партызаншчыны. І вось яна да мяне... Я — настаўнік, быў дырэктарам пры саветах, камсамольцам і г. д.

У школе я выкладаў беларускую мову й літаратуру. То мне кажуць:

— Няма каму выкладаць нямецкую мову.

А я ня ведаю нямецкай, але мусіў — і выкладаў.

Л. Ю.: Ня ведаочы?

В. Н.: Ня ведаочы. Гэта як у показцы: настаўнік жалицца: «Ну, што за дурні ў мяне вучні: раз растлумачыў — не разумеюць, другі раз — не разумеюць, трэці раз растлумачыў — сам зразумеў, а яны ўсё не разумеюць».

Дык тая дзяўчына, што паказвала золата, і кажа:

— Я засталася для сувязі з партызанамі, будуць арганізоўвацца партызанская атрады ў тылу немцаў. Хадзем у лясы.

— Не, — кажу, — не пайду. Слухай, які зь мяне ваяка? Я акуляры нашу: як скіну, дык трэба мацаць. Што ты будзеш мяне, за руку вадзіць? Стравяць? Дык я хутчэй пападу ў сваіх, чым у немцаў.

Тады яна мяне аставіла.

А Замосьце — вёска каталіцкая, усе католікі; я першы раз гэта такія імёны бачыў — Цэцыля, Забэля, Даміцэля... Так-так, помню, Цэцыля — вельмі харошая дзяўчына...

Прабыў я ў Замосьці год і вярнуўся назад. А хадзіў я ў Замосьце цераз Грэск і добра пазнаёміўся са школьнімі інспектарамі раёну...

Л. Ю.: Хто ў вас быў? Прозвішча ня памятаец?

В. Н.: Ня памятаю. Ён уцёк пазней у партызаны..
 Ён мяне ў Замосьце й накіраваў, а потым меў да
 мяне заляцаныні — думаў, што й я ў партызаны
 пайду. То ён звязаўся з партызанамі й быў іхным
 сувязным. Даведалася пра тое паліцыя, і яго, жон-
 ку й дачку (7—8 гадоў) павезылі расстрэльваць, але,
 як стралілі, то жонку застрэлілі й дзіця, а яго толькі
 ранілі, і ён уцёк з-пад кулі.

Л. Ю.: А хто яго расстрэльваў?

В. Н.: Паліцыя.

Л. Ю.: Гэта беларусы былі ці?..

В. Н.: Расстрэльваў адзін расеец. Яго потым судзілі й
 расстралялі... У газэце «За вяртанье на Радзіму»
 (цяпер «Голас Радзімы») напісалі цэлья дзьве ста-
 ронкі. Суд у Грэску. Яго прозвішча пачыналася на
 Ф., здаецца, Фролаў. Ён усё больш расстрэльваў. З
 расейскіх ваеннапалонных, астаўся тут і пайшоў у
 паліцыю... А другім — чалавек 5 ці 6 быльых палі-
 цэйскіх — на судзе далі па 20—25 год. Гэта пазней
 ужо было, у 1965 ці 1966 г...

То вярнуўся я дадому, мне тады далі вучыць у
 Канюхах — гэта вёска, 3 км ад нашай, стаіць на
 гравейцы Слуцак—Грозаў—Капыль. У гэты час пача-
 лася партызаншчына.

А ў Канюхах, на ўскрайку, былі казармы, там
 20-ы Сальскі кавалерыйскі полк стаяў, а пазь-
 ней, у 1939 г., як «асвабадзілі» Захаднюю Бела-
 русь, дык Сальскі полк перакінулі бліжэй да
 мяжы, а сюды прыйшла брыгада нацменаў, уз-
 бекаў ці таджыкаў. Яны заўсёды былі страшэнна
 галодныя, а гроши мелі, то вясковыя бабы туды
 хадзілі й прадавалі бліны па рублю, і мая маці
 хадзіла. Плацілі тым нацменам 2—3 рублі на
 месяц — на махорку ня хопіць. Дык што яны

рабілі?! Як, скажам, адзін чалавек съпіць, то другі адзене дзьве рубахі на сябе — а рубахі былі добрыя, суконныя — і пойдзе, прадасьць адну рубаху за паўлітра, а салдат, які спаў, прачнечца й стане ў строй. «Дзе рубаха?» — «Ня знаю, укралі». Ну, то мусяць выдаць яму другую. Гэтак ад нацменаў усе чыста кругом вёскі адзеліся ды абуліся ў вайсковае. Людзі перафарбоўвалі, бо як хто пабачыць, што вайсковае, то забяруць назад. І я меў адну рубашку вайсковую...

Калі пачалася вайна, то стаяла там узбэцкая брыгада. Яны мелі цёплую вопратку: штаны й фуфайкі — усё падбітае. Бабы ўсё разбамблі, разабралі, бо там было некалькі тысяч. Мая маці й нявестка, Мішава жонка, Волька, прынеслы гэтага дабра 10 ці 12 штук.

А яшчэ там быў съпіртавы завод, то бабы пайшли, съпірту набралі, мая маці зь нявесткай па два вядры съпірту прынеслы, чыстага, 96°, зь яго аж дымок ішо...

Пачалася партызаншчына: партызаны ўсе школы разгрэблі, у Канюхах таксама, і мяне шукаюць, кажуць: «Ён савецкі чалавек, а ў школе вучыць». Прыйдуць па мяне ў Канюхі, а людзі кажуць: ён у Дубейках, прыйдуць у Дубейкі: ён у Канюхах. А я хаваўся.

У нашай хаце быў палок каля печкі, пад ім дзьве дошкі падымаліся, а там была яма выкананая. Там яшчэ бацька хаваўся, калі ў 1920 г. яго хацелі забраць у Чырвоную Армію. То я яму тую выканапаў больш, налажыў туды саломы. Як партызаны прыходзяць, я ў ямку — гоп! — і схаваюся, мяне закрыюць, і няма мяне. То я хаваўся—хаваўся, але бачу, што не ўхаваюся.

А ўгэты час, у 1943 г., той інспектар, што потым уцёк у партызаны, кажа:

— Валянцін Іванавіч, тут арганізоўваеца СБМ
— Саюз Беларускай Моладзі. Хочаш? То едзь у Слуцак...

Л. Ю.: Але Вы кажаце, ён супрацоўнічаў з партызанамі.

В. Н.: З партызанамі... Пытаю яго:

— Хто табе сказаў?
— Палікарп Манькоў.
— Дзе ён?
— У Слуцку, у гэбітскамісарыяце.

Палікарп Манькоў трошкі ведаў нямецкую мову. Ён з 1910 г. працаваў таксама ў армії, у палітаддзеле. Але тут, ня ведаю, якім чынам, ён трапіў у школьнага інспектара ў Слуцку. Я паехаў да яго, пытаю:

— Дзе мне спыніцца?
— Нідзе няма. Хадзем да мяне.

Перанаачаваў у яго, разам зь ім спалі. Пагаварылі, ён і кажа:

— Бяры, арганізоўвай СБМ.

Дарэчы, ён меў заступніка, нейкага маладога хлапчышку. Той пазней выправіў дакумэнты ўсе чыста ды ўцёк у партызаны.

Л. Ю.: І чым займаўся Манькоў?

В. Н.: Ён быў школьным інспектарам на Слуцкую акругу, да яе належалі 6 раёнаў: Старобінскі, Навазыбкаўскі⁵, Слуцкі, Грэскі, Капыльскі й яшчэ адзін. Гэбітскамісар быў немец.

Пазней, у 1946 г., Манькоў быў у Ватэнштэце, у беларускім лягеры. Я помню, прыехаў туды й су-

⁵ Памылковае цверджанье: Навазыбкаў знаходзіцца, на ўсход ад Гомлю, таму Навазыбкаўскі раён ня мог уваходзіць у склад Слуцкай акругі; верагодна, маецца на ўвазе Старадароскі раён.

стрэў і Манькова, і аднаго настаўніка з маёй школы, Андрэя Попку, — ён у мяне вучыў 3-я клясы й выкладаў съпевы ў 5-х і 6-х... Манькоў кажа:

— Мы назад вернемся.

То я з Маньковым тады ледзь не пасварыўся:

— Што? Вернемся назад зноў вёскі паліць?

У Грэскім раёне спалілі 18 вёсак, у тым ліку 11 зь людзьмі.

Л. Ю.: Хто паліў?

В. Н.: Немцы. З паліцыяй. 11 зь людзьмі, то калі ў другія прыяжджалі, то людзі ўцякалі. Разумееце? Спалілі 18 вёсак!

Л. Ю.: Чаму палілі?

В. Н.: Партызаншчына.

Л. Ю.: Партызаны былі вакол вёсак і таму...

В. Н.: Вакол вёсак... Партызаны прыйдуць ноччу са зброяй. Што ім трэба? Палатно (халаты белыя на зіму шыць), вопратка, ежа: хлеб, кура, сала, ну й табака... Як знайдуць — усё чыста забяруць. Я, по-мнню, схаваўся ў братавай жонкі, а да яе прыйшли партызаны, і адзін кажа да сваёй *подруги*:

— Нюрка, вот здесь хорошая блузка. Посмотри, может, тебе пригодится.

Вось як, бралі ўсё, што хацелі. А немцы днём прыедуць:

— Ага, вы партизанам памагалі.

А дзе ж той дзядзька ці цётка ня дасьць, калі партызаны са зброяй?! Што ж яны вінаватыя! Гоп, немцы вёску й спаляць. Ну, і папалі так вёсак многа, асабліва тых, што былі каля лесу. Папалі, людзей пабілі. Але калі прыйдуць у другую вёску, дык людзі ўцякаюць, хаваюцца...

Зарганізаваў я ў Грэску звяз СБМ: 3 дружыны — 110 чалавек. Я быў старшы звязовы, меў пад са-

бою аднаго памочніка й траіх дружыновых. Адзін зь іх меў прозвішча Астроўскі.

Наперад заскочу... Я двойчы быў на СБМаўскіх курсах, у 1943 і 1944 гг., перад адступленнем. У 1944 г. гэта былі курсы раённых кіраунікоў СБМ. Дарэчы, я сустрэў там айца Надсану, тады ён быў кірауніком СБМ. Ужо праз гады, на эміграцыі, я неяк падышоў да яго:

— Ойча, мы ж разам былі.

То ён ужо абняў мяне й пацалаваў.

Л. Ю.: А Надсан быў на якую акругу?

В. Н.: Ня ведаю, дзесяці ў Захадній Беларусі. Ён добра па-німецку гаварыў, прост' надзвычайна, і быў перакладчыкам на тых курсах. Дзе ён вучыўся німецкай мове, ня маю паняцця. Пасля курсаў 1943 г. я й зарганізаваў звяз СБМ. Як мы пачалі адступаць, Грэск пакінулі 30 чэрвеня, добра помню, бо яшчэ 22 чэрвеня 1944 г. споўнілася 3 гады, як немцы асвабадзілі нас, то я тады яшчэ зарганізаваў зъезд СБМ і гаварыў прамову.

Л. Ю.: А пра што Вы казалі ў сваёй прамове?

В. Н.: Казаў, што немцы нас асвабадзілі й выгналі бальшавікоў, адным словам, супраць Ракеі партызанай.

Л. Ю.: А якая была Ваша пасада ў СБМ?

В. Н.: Старшы звязозы, па-німецку *Obergefoltschaffsführer*. Старэйшыя ад звязозага былі праваднік, старшы праваднік і штандаровы. Манькоў быў старшы праваднік, ён меў два кубікі. Я меў тры такія знакі, як рымская пяцёрка (V).

Л. Ю.: А калі можна падрабязней, што СБМ рабіў, чым канкрэтна займаўся?

В. Н.: СБМ праводзіў курсы беларускасці. Прыкладам, і я чытаў лекцыі пару разоў на год. Разда-

валі тое, што друкавалася ў Менску. Зъ Менску прыходзілі беларускія газэты.

Л. Ю.: Нехта прыядждаў да вас зь Менску?

В. Н.: Не, ніхто. І ў Грэску нікога не было. Я сам у Менск ездзіў: мяне пазваў Ганько й парэкамэндаваў гэбітскамісару, каб я купіў на Слуцкую акругу 1000 уніформаў СБМ. На гэта мне трэба было, здаецца, 100 тысяч нямецкіх марак. То спачатку хацелі мне даць грашыма, але потым гэбітскамісар спужаўся, што я мо з грашыма пайду ў партызаны, то мне далі толькі вэксалль. Я купіў уніформы й прывёз...

А 30 чэрвеня 1944 г. пачалося адступленне.

Л. Ю.: Раскажыце пра курсы, на якіх Вы былі.

В. Н.: У 1943 г. у Альбертыне я быў на СБМаўскіх курсах першы раз. Дык пазней усе чыста пайшлі ў партызаны — усім штабам.

Л. Ю.: СБМаўцы?!

В. Н.: СБМаўцы. Дарэчы, усіх іх расстралялі.

Л. Ю.: Хто расстраляў?

В. Н.: Партызаны.

Л. Ю.: Не паверылі ім?

В. Н.: Не паверылі. А другі раз, у 1944 г., на курсах былі толькі раённыя кіраунікі, іхныя заступнікі й акруговыя — чалавек, можа, 30. Там я й сустрэў айца Надсану.

Л. Ю.: Хто там чытаў Вам лекцыі, пра што?

В. Н.: Лекцыі чытаў ужо другі штаб, тыя, што пайшлі ў адступленне. І, здаецца, ці Гарэлік, ці хто там, у Чэхіі, застаўся з чэхамі, да якойсьці чэшкі прыстаў⁶. Я потым чытаў, чэхі яго выдалі, прывезьлі ў Менск і ў Менску расстралялі. Пісалі пра Ларысу Геніюш, і там успамінаўся ён. І Стэльмах лекцыі чытаў. Ву-

⁶ Верагодна, ідзецца пра Пятра Сыценьніка (за ўв. рэд.).

чылі хадзіць, маршыраваць, песьні съпяваць. Там жа я сустрэўся з Ганькамі, Міхасём і Міколам. Мікола Ганько ў той час быў смаркач, сядзеў і дрынькаў на мандаліне. А зь Міхасём я пасварыўся.

Л. Ю.: Чаму? Міхась Ганько самы галоўны быў?

В. Н.: Самы галоўны — штандаровы — кіраунік СБМ.

А што было... Мы ішлі ў тэатар Янкі Купалы, дзе Арсеньнева давала спектакль. Пры ўваходзе нас абмацвалі, каб ніхто нічога не пранёс. А на тых курсах быў нейкі малады хлапчышка, дык ён узяў з сабой у кішэню баявы патрон. І адшукалі ў таго хлопца патрон, немцы за яго ўзяліся — і ў паліцыю. Тады гэтыя студэнты прыходзяць да мяне (я старэйшы быў там, у акулярах, дырэктар школы!) і кажу ць:

— Слухай, пайдзі да Міхася Ганька й расскажы, гэты ж хлопец ні ў чым не вінаваты. Дзіцё дурное! На што яму той патрон? Хай выпусьцяць яго, хай заступіцца.

Я, разумееце, доўга ня думаў, пастукаў, заходжу да Міхася й кажу: так і так...

А ён:

— Як цябе зваць? Хто ты?

— Я са Случчыны.

А ён з Палікарпам Маньковым быў на нажах, адзін другога не любілі. А Манькоў быў галоўны на Слуцкую акругу.

— А-а, Палікарп Манькоў!..

І як напаў на мяне!..

Я кажу:

— Калі ласка, не крычице. Я вам не хлапчук, я дарослы чалавек. Я настаўнік. Не падымайце голас.

I-i, Ганько пачаў крычаць, пачаў стукаць:

— Я ў цябе арыштую.

А я не маўчаў, адбрэхаўся, але ён мне:

— Выйдзіце.

— Добра, я пайду. Чаго крычаць?

Так і ня ведаю, выпусьцілі таго хлапчышку, ці не.

Вярнуўся я з курсаў раённых кіраунікоў і неўзабаве загад прыйшоў: 22 чэрвеня вывесьці ўсіх СБМаўцаў і зрабіць прамову. 22 чэрвеня — 3 гады асвабажджэння. А тут ужо бальшавікі ў Бабруйску. І я вывёў тых сваіх СБМаўцаў і прамову сказаў. І бел-чырвона-белыя сцягі ўзынялі. Дык партызаны казалі:

— Если словим этую четырехглазую сволочь, то мы ему на груди вырежем «Погоню», на спине сдёрем кожу, будет бело-красно-белый флаг, а на лбу вырежем фашистскую свастику...

Я гэта добра помню.

Л. Ю.: А як Вы даведаліся, што яны так гаварылі?

В. Н.: Мне перадалі. Але пачакайце... Прыйшло з гэбітскамісарыту, што я павінен адабраць 5 ці 6 чалавек, тады тых, што раней забралі ў Нямеччыну, пусцяць на вакацыі. І зрабіць гэта павінен СБМ. Да мяне ўсе ідуць, і з паліцыі ідуць. А я кажу:

— Браткі, калі б я мог, я б усіх вас... Але я не магу. Толькі 5 ці 6 чалавек.

У гэты час, у 1944 г., перад адступленнем, прыходзіць дзяўчына, мая вучаніца з Замосця (а там былі троі браты, два настаўнікі, яны са мною ведаліся, усе ў партызаны пайшли):

— Валянцін Іванавіч, той і той казаў: прышліце табакі партызанам.

— Ты каму-небудзь расказала?

— Не.

— Мая ж ты дзяўчынка! Калі цябе схопіць паліцыя — расстраляюць. Што ты робіш?!

Яна спужалася. Я далей кажу:

— Пачакай, я цябе выведу з Грэску. Ідзі й не аглядвайся, бо як зловяць... Ты з партызанскай вёскі. Ты знаеш, што гэта значыць?

— Я ня думала, што вы мяне выдасьце.

— Не, я цябе ня выдам, але не рабі гэтага.

Я яе вывеў, і яна пайшла. А адзін зь ейных братоў, старэйшы, што настаўнікам быў, са мною быў вельмі добра, то ён блізка падышоў да Грэску. Ня ведаю, якой трасцы яму трэба было. Пачалася перастрэлка, яго ранілі, ён ня мог бегчы й астайся. То грэскія паліцэйскія наклалі на ім, на жывым, раненым, агню. Бачыце, якая дзікасць!

Л. Ю.: Спалілі яго?

В. Н.: Спалілі. Жывога.

Л. Ю.: Гэта беларускія паліцэйскія?

В. Н.: Беларускія паліцэйскія ў Грэску. Было якіх 200—250 чалавек. І немец, ясна, быў. Ад гэбітс-камісарыяту. Я яго добра знаю, я зь ім добра жыў, ён коні мне даваў і зброву.

Л. Ю.: А партызаны Вам пагражалі за бел-чырвонабелы?

В. Н.: І за бел-чырвонабелы, і за тое, што арганізаваў мітынг. Што было... Адзін раз я паехаў, а ў мяне быў сьпіс тых, хто належаў да СБМ. І гэты сьпіс прапаў. Я ведаю, хто ўкраў.

Л. Ю.: Нехта з партызанаў?

В. Н.: Не. У маёй вёсцы быў сын майго хроснага бацькі — Міхась Пыка. Ён скончыў двухгадовы інстытут і таксама выкладаў гісторыю ў Захадній Беларусі, і таксама быў камсамолец. Але ён быў заядлы саветчык. І яго партызаны накіравалі ў Грэск, працаўцаў. Ня ведаю, якім чынам, але дастаў ён, ужо пры немцах, пасаду начальніка пашпартнага аддзелу. А я

думаю сабе: «Што такое? Міша быў такі прасавецкі, а вунь куды прыйшоў?» А потым здагадаўся: «А-а, дык гэта ж ты ад партызанаў». Што мне рабіць цяпер? Пайсыці сказаць? А ён ажаніўся, узяў Маню Галузу, у іх дачка маленъкая была; ягоны бацька ўжо памёр.

Дарэчы, я раскажу пра ягонага бацьку. Як паміраў, дык пазваў маю маці й кажа:

— Я паміраю, Матрэна, пррабач мне: я быў сэксотам. (Значыцца, *секретныі сотрудник НКВД*.) Я, Максім і Рыпіня. (Была такая Рыпіня, жонка былога старшыні калгасу, і Максім, брахун, брыгадзірам быў.) Мы ўсе ўтраіх былі сэксотамі. Мне плацілі 50 рублёў за данос. Але я на цябе нічога ніколі не казаў. Пррабач, я паміраю. Я — грэшны, але на цябе ніколі не казаў: не хацеў мець кроў на сваіх руках...

Дык вось, думаю, гэта ты, Міша, сувязны партызанскі. Што мне рабіць? Сказаць каму — яго расстраляюць, і жонку расстраляюць, і дзіця, і сястру, што са мною вучылася ў Слуцку. Чатырох чалавек пойдзе. І я не сказаў. Не даносіў, сядзеў, маўчаў, быццам бынічога няма. Можа, гэта ён выкраў сьпіс?

Л. Ю.: А потым па гэтым сьпісе...

В. Н.: Па гэтым сьпісе арыштоўвалі... Пазней, калі мы ўжо адступалі, нас па дарозе каля Цімкавіч накнай чалавек, кажа:

— Я хачу пабачыць таго чатырохвокага, камісара беларускага.

(Так мяне звалі: *беларускі камісар*.)

— Што такое?

— Братка, ты ня ведаеш, што сталася... Немцы, адступаючы, запалілі той дом пасярэдзіне Грэску, дзе жылі паліцаі, і яшчэ пару дамоў, вялікія двух-

трохпавярховыя. Як уварваліся партызаны, то Бушкова (быў у мяне такі хлопец, расеец) узялі — ён ва ўніформе быў — і жывога кінулі ў вагонь. А Астройскага, твойго памочніка, павесілі. Шукалі цябе.

А я меў наган і заўсёды дзъве апошнія кулі. У выпадку чаго — стрэліць у рот, каб жывым ня здацца. Бо знаю, што будзе...

Быў такі старшыня Грозайскага сельсавету, там ужо партызаны былі. Толькі ў Грэску паліцыя была й тое, калі ад'яжджалі, трэба было, каб 40—50 чалавек з кулямётамі ішлі: носа нельга было высунуць. Ня ведаю як, але яго злавілі. Ён нічога Богу душою не вінаваты быў, але меў гэты тыгул: *старшыня сельсавету*. То яму штыхом прабілі грудзі й прыблілі да дрэва. Штых прайшоў праз грудзі, але не праз сэрца, і ён два дні мучыўся й кончыўся... Дык я ведаю, што гэта такое...

Л. Ю.: Мне хацелася б вярнуцца трохі назад. Што Вы можаце расказаць пра Пэдагагічны Інстытут?

В. Н.: Я мала ведаю: я ж вучыўся завочна.

Л. Ю.: Выкладчыкаў ня памятаеце?

В. Н.: Помню аднаго Казака. Бо ён служыў спачатку ў Слуцку, а потым выкладаў у Менску.

Л. Ю.: Гэта не сваяк Крушины быў?

В. Н.: Не, не сваяк. Я ведаю тых Казакоў — гэта случчакі (Манькоў жа выдаў «Песьняроў Случчыны» за Нямеччінія). Там быў Клішэвіч, я зь ім жыў вельмі блізка, добра яго ведаў, і ў Нямеччыне сустракаўся.

Л. Ю.: Ну, добра. Вы адступалі зь Беларусі...

В. Н.: Адступалі зь Беларусі 30 чэрвеня. Адступала ў паліцыя, але ня ўсе, частка засталася. Помню, трох браты паліцэйскія ўзялі кулямёт, паставілі сабе ў хаце, кажуць:

— Мы не адступаем, нікуды не ідзем: мы перадавалі партызанам патроны, мы з партызанамі зьвязаныя...

Ну, пайшлі мы ў адступленыне, на Цімкавічы ішлі, каб, барані Божа, не ісьці празь лес, бо партызаны нападуць. Расыцягнуліся, можа, на пару кілямэтраў. Скажам, у нас было дзьве падводы.

Л. Ю.: У вас — гэта ў сям’і?

В. Н.: У сям’і. На аднэй ехаў мой брат старэйшы, жонка ягоная й дзьве дачкі, старэйшая Лена й меншая Дуся. На другой ехаў я й мама. Адну падводу ўзялі ў паліцыі. Мішу далі. А другую падводу... Я пайшоў і спакойна сказаў дзядзьку:

— Я хачу падводу. Саветы забяруць усё роўна. Я прыціснуты; як я астануся тут, мне будзе съмерць. Давайце каня. А не, то я магу згубіць нэрвы.

Выняў наган і палажыў на стале.

Яны паехалі, прывялі каня. Кажу:

— Дзякую, вельмі дзякую, хай Бог вас спасае...

Пайшлі ў адступленыне, ішлі—ішлі й прыйшлі ў Граева⁷. Там стаялі ўсе паліцэйскія з 5 раёнаў — Слуцкага, Старобінскага, Старадароскага, Капыльскага, Грэскага. Там і другія былі: зь Ляхавіцкага, Баранавіцкага ды іншых. Ну, цяпер усіх паліцэйскіх забіраюць у армію. Арганізоўваюць армію, кажуць, гэта будзе 30-я дывізія. А потым яе перайменавалі: 30-я *Weissruthenisch*⁸ СС дывізія. Калі проста дывізія, дык так трэба руку падымаць.

Л. Ю.: Амаль па-савецку.

В. Н.: Так. А калі дывізія СС, то так трэба, як фашысты. Мне й кажуць: «Вучы». Каб, значыцца, я вучыў паліцэйскіх падымаць руку й казаць: «Хайль

⁷ Горад у Польшчы.

⁸ Беларуская (нямецк.).

Гітлер!» Ну, я вучыў. А па дарозе паліцэйскія расказвалі розную дрэнь: як білі, як расстрэльвалі, як перад тым, як забіць, згвалтіць жанчыну. Разумееце?! Я сяджу й слухаю. І паверышё?! З гэтага часу я зьненавідзеў паліцэйскіх. Бо яны больш зла рабілі людзям за партызанаў... Гэта ўсё роўна як падасланыя партызанамі. Яны пілі, грабілі, гвалцілі, браўлі, што хацелі й як хацелі. А немцам што да таго, толькі б служылі ім шчыра. Думаю: «Ах, вы, сволачы, сволачы!»

Пад канец, месяцаў праз тры ці чатыры, я разшыўся, што, як паліцыя выйдзе на выезд, дык скажу ім: «Не чапайце людзей! Ня будзьце такімі жорсткімі, як партызаны. Бо чым жа вы лепшыя?» А ў нас быў камэндантам паліцыі ўкраінец, прозвішча Купа. Ён меў братоў — сяродняга й малодшага, і малодшы належалаў да СБМ, быў дружыновы. Зъвярнуўся я да Купы:

— Я хачу сказаць слова, як паліцэйскія ад'-
яжджаюць.

Купа мне не дазволіў. Тады я да немца — з тым жа, а ён і кажа:

— *Sehrgut*⁹.

Даў дазвол. Тады я, як паліцэйскія ад'яжджаюць — а было гэта разоў 5 ці 6 кожнага тыдня, — то прыйходжу й кажу ім. А яны маўчаць — бачу, што са мной не пагаджаюцца, глядзяць на мяне скоса, завуць «беларускім камісарам». Можа й кулью далі б, ды баяцца, бо за мяне стаялі...

Л. Ю.: А куды яны выяжджалі?

В. Н.: На партызанаў. Бяруць 8—10 падводаў (была й адна машына, праўда, грузавая), садзяцца — чала-

---

⁹ Вельмі добра (нямецк.).

век 20—25, бяруць ручны кулямёт Дзегцярова, чамі станкавы. Едуць у партызанскую зону (гэта дзе людзі ня плацяць падаткаў немцам, а здаюць партызанам) — пастраляць. Партызаны іх чакаюць, бо маюць ня толькі ў Грэску, але й у самой паліцыі даносчыкаў. Бывае, прыедуць паліцэйскія ў вёску — партызаны адступяць у лес; як толькі спрабуюць ісьці ў лес — тыя па іх страляюць, то паліцыя на зад. Гэтак пастраляюць—пастраляюць і назад: ні забітых, ні раненых. «Вось мы паліцэйскія. Зрабілі выезд, партызанаў адагналі». А партызаны самі адступілі, не яны іх прагнталі. А бывае выезд такі, што пойдуць... і забяруць каровы. Могуць зайсьці ў хату забраць што—небудзь.

Я ведаў аднаго паліцэйскага, які казаў мне:

— Я сам застрэлю Купу. Хай толькі пачнецца страляніна з замэрыканцамі, дык першая куля будзе Купу. Чаму? Ён у майго дзядзькі забраў кажух, такі доўгі чорны кажух. Дзядзька прасіўся, каб аддаў, то ён яго зьбіў прыкладам на мокры яблык. Цяпер хворы на лёгкія. Я Купу застрэлю.

Партызаны й паліцэйскія — гэта было няшчасьце для людзей. Партызанам выгадна, як прыедзе паліцыя грабіць, біць, тады яны кажуць:

— Бачыще, што немцы робяць!

А для насельніцтва было ўсё адно: і адныя грабілі, і другія грабілі. Адным словам, было так, як у жарце пра жыда. Прыйодзяць белыя: «Ты за каго?» А ён і ня знаў, хто гэта. Кажа: «За красных». «Ах, ты жыдоўская морда, лажысь!» Ды шомпалам па срацы. Вылупілі. Прыйодзяць чырвоныя. «Ты за каго?» — «За белых!» — «Ах, ты, жыд!» І яму зноў улупілі. Нарэшце прыйодзяць махноўцы: «За каго?» — «Нашто пытае-

цеся? Лажуся. Біце ды ўсё». Бо «белая» ці «красная» — усё роўна пападзе.

Так і тыя выезды. Праўда, былі пару паліцэйскіх, якія трошку пачыналі думаць па-беларуску й для беларусаў. Ведаю, што пару чалавек былі ў Вызьне Слуцкага раёну на беларускіх курсах для паліцэйскіх. Там съледчыя былі, і туды двух чалавек паслалі з паліцыі; тыя, як вярнуліся, са мною гаварылі й рассказалі пра беларускасць і пра незалежную Беларусь.

Л. Ю.: Інакш кажучы, гэта былі ўжо не паліцэйскія бандзюгі, а беларускія паліцэйскія?

В. Н.: Так, гэта былі ўжо беларускія паліцэйскія. А бальшыня была... З 200—250 чалавек — 10—15 былі бандыты. Яны пайшлі для грабяжу. Астатнія пайшлі, каб ня ехаць у Нямеччыну, або служылі праста для хлеба. А многа было й такіх, што моцна ненавідзелі бальшавікоў — ня рускіх, а бальшавікоў. Ім было ўсё роўна, што рускі бальшавік, што беларускі, — усё гэта вораг. Вельмі многа было з тых, каго парамаскулачвалі бальшавікі. Я бачыў пару чалавек, якіх, як яны дзецьмі былі, з бацькамі саветы вывезлы; бацькі памёрлі, а яны вярнуліся й пайшлі ў паліцыю. Ненавідзелі яны бальшавікоў і рэзалі, як толькі маглі.

Пападала й тым, што зусім няявінныя былі. Асабліва пасыля таго, як забілі Кубэ. Тады, як гэта сталася, я быў на кватэры ў быльх савецкіх актывістаў. Былі бацька, маці й дачка. Гэтую дачку ўсе мне сваталі, хацелі за мяне аддаць. А я ўжо ва ўніформе хадзіў.

Л. Ю.: СБМаўскай?

В. Н.: Так, і ў чаравіках, і з павязкаю.

Л. Ю.: Якой павязкаю?

В. Н.: Бел–чырвона–белай. Я бачыў партрэт Рагулі з фашистыскай павязкаю — гэта падрабілі на фатаграфіі. Я тады Рагулю бачыў, ён не насіў фашистыскай павязкі; гэта яму на здымку прыстасавалі. І я таксама меў павязку бел–чырвона–белую... Ну, то адступалі мы й дайшлі да Граева, там усе спыніліся, і ўсіх мужчын забралі ў армію...

Л. Ю.: У беларускую СС?

В. Н.: Так, у беларускую...

Л. Ю.: А хто камандаваў ёю?

В. Н.: Ёю меў быў камандаваць расеец¹⁰, але камандаваў немец — маёр СС Зыглінг. Ён быў капітан, а яму далі маёра, можа й палкоўнікам зрабілі... Праўда, у гэтай дывізіі на пачатку было ня многа: толькі 7 ці 9 тысяч. Там жа былі Акула, Касцюковіч, айцец Надсан. Я служыў у 1-м батальёне 3-га палка.

Л. Ю.: Якое ў Вас званыне было?

В. Н.: У саветаў я быў лейтэнантам. А тут я быў простым жаўнерам. У гэтай арміі я не хацеў быць афіцэрам... Паліцыю ўсю забралі ў армію, а я пайшоў дабравольна. Спачатку думалі кінуць нашую дывізію на Варшаўскае паўстаньне: у той час Варшава паднялася. А потым адумаліся, і нас праз усю Нямеччыну павезлі аж да Францыі. Ездзім мы, а нейкія дурні, французская макі¹¹, з аўтаматаў па нас стрэлілі. Ну й што?! І нікога ня ранілі. Госпадзі! А нас — цэлы батальён — высадзілі й скамандавалі а кружыць то й дом. Помню, як цяпер, навокал дома рос вінаграднік, такі высокі—высокі, а там жа драты: вінаграднік на дратах

¹⁰ Тут вядзеца пра маёра Мураёва; увосень 1944 г. ён перайшоў на бок францу скіх партызынаў.

¹¹ Удзельнікі руху французскага супраціву (ад франц. *maquis* ‘хмызняк’).

вісіць, і ніяк немагчыма пералезыі на другі бок і схавацца, мусіш пра ста ісьці. Каб там пасадзіць аднаго чалавека з аўтаматам, то ён мог бы ўсіх пастралаць, як зайцоў.

Але што рабіць, мусілі мы пайсьці на той дом. Паставілі пару кулямётаў ды як далі па ім: быў дом беленькі — стаў чорны: тынк паляцеў увесь чиста. Загарэўся той дом, і людзі павыскаквалі, згарэлі. Пастралялі мы, зноў селі, едзем.

Спыніліся якраз каля аэрадрому, там стаялі нямецкія самалёты. Амэрыканцы штурмавалі ѹ білі па гэтых самалётах. А мы стаялі; былі 3 эшалёны, на іх стаялі кулямёты «Максім». Як адкрылі агонь! А амэрыканцы ўвагі не зварочваюць. Ніводнага самалёта мы ня зьбілі, а амэрыканцы нямецкія самалёты ўсе папалілі. Я думаў, амэрыканцы завернуцца й па нас смальнуць. Але не, пабілі яны нямецкія самалёты й паляцелі.

Прыехалі мы ў Эльзас, каля Бэзансону (там і цяпер робяць знакамітую гарчыцу)¹². У той адзінцы, дзе былі хлопцы з Заходняй Беларусі, дзе служылі Касынюкевічы, айцец Надсан, там, пэўне, палякі былі, то надумаліся й застрэлілі немцаў. 17 чалавек. Тады нас, наш 1-ы батальён (600 чалавек са Слуцкага, Грэскага, Старобінскага, Капыльскага й Старатароскага раёнаў) мамэнтам разбройлі. Немцы паставілі кулямёты й загадалі: «Выстраіца!» Мы выстрайліся, бяз зброі, без амуніцыі, а на нас скіраваныя кулямёты, наўкруга немцы. Нас загналі назад у цягнік, папярэдзілі: калі хто выйдзе — будуць страліць, дый павезылі ў канцлягер Дахаў. Але ж тады мы ня ведалі, куды нас вязуць. Толькі помню

¹² Бэзансон знаходзіцца не ў Эльзасе, а ў правінцыі Ду (заўг. рэд.).

ципер, на шыльдзе было напісана: *Arbeit macht frei*¹³.

Загналі нас, і мы ва ўніформах, а тут з другога боку, за дротам, стаяць расейскія палонныя, кажуць:

— А-а! Дослужились, вояки, мать вашу так и растак! Во! А слыхали, что большая деревня пала (гэта значыць Бэрлін)? Не убегайте: мы еще вас повесим.

Яшчэ казалі: «пагушкаем»... Былі мы ў канцлягеры месяца.

Л. Ю.: Вас трымалі ў такіх жа ўмовах, што й савецкіх?

В. Н.: Не, трымалі асобна. Есьцы давалі два разы на дзень, але мы ўсё роўна былі галодныя. Я краў ежу ў немцаў, вечарам ці ноччу, каб ніхто ня бачыў, а то застрэляць. Але трэба было выжыць...

Першым чынам усіх нас пастроілі. Выйшаў слуцкі гаўптман (гэта капитан). Былі два капитаны — малы й высокі: высокі — больш чалавечны, а малы злы, гадасыць, але ён быў старэйшы з капитанаў. Ніколі не забуду гэтага — ён казаў, а перакладнік, рускі, перакладаў:

— Вы дрянь, а не люди. Вы дважды предатели. Вы предали раз свою родину и пошли с нами. Второй раз вы предали нас, немцев, своих союзников. Обычно таких расстреливают, но мы — *Übermensch*¹⁴, мы не хотим пачкать рук.

Во так! Слухаю, а ў самога сылёзы коцяцца, думаю: «Так табе й трэба». Каля мяне стаяў якраз кіраўнік Грэскай БКА, мы ўвесы час разам былі; ён у саветах быў старшим лейтэнантам. Ён мяне за руку трymае, а я яго. У мяне сылёзы ў вачах — і ў яго сылёзы ў вачах, кажа:

— Ну што, Валянцін, дажыліся?

¹³ Праца вызваляе (нямецк.).

¹⁴ Übermensch — звышчалавек (нямецк.).

— Дажыліся, брат.

А немец далей:

— Мы выберем тех, кто лучше и моложе, в немецкую армию. А пока что мы отберём людей на работу.

И давай выбіраць. Першым чынам:

— По десять — рассчитайсь.

Кожны дзясяты выходзіць наперад. Я быў дзявяты. Вывелі кожнага дзясятага, 65 чалавек, і ўсіх расстралілі. Немцы ж ніколі ня скажуць, што вядуць расстраляць.

Маладых немцы ў армію пазабіралі. Помню, памочніка майго, маладога хлопца, забралі. Дарэчы, пасыль ён біўся з амэрыканцамі й загінуў на фронце. Гэта мне потым мой дваюрадны брат рассказваў. Мае дваюрадныя браты Валеры й Стась трапілі ў армію, бо былі ў паліцыі. А мой старэйшы брат Міша ехаў з падводаю.

Астатніх нас пагналі пешкі недзе далёка, мо ў бок Швайцарыі. Я па дарозе раз хацеў уцячы — не ўдалося, а другім разам — уцёк-такі ды схаваўся. Праз седзеву лесе два дні, а калі выйшаў, ужо французы ішлі: якраз гэта была французская зона. Іду абарваны (на мене была ўніформа, дык выкінуў, пераапрануўся ў цывільную адзежу), французы бохан хлеба кінулі. Зайшоў у лягер, а там італьянцаў мно-га. Французы пазвалі маёра, загадалі:

— Гэтым людзям дай есьці, дай адзежу, каб кожны меў па тры зъмены. Як не дасі, расстряляем.

О, як проста! І што яшчэ было? Як толькі прыйшлі французы, на 24 гадзіны ўсё адкрытае было, рабі, што хочаш, можаш забіваць, можаш гвалціць. Звычайна гвалцілі.

Л. Ю.: Французы?

В. Н.: Французы. У вёсцы. Такая вялікая вёска была. Калі хто кажа, што ўсё было добра, то гэта няпраўда, я быў там. У тых месцах фармэры мелі многа авечак. І вось прыйшлі італьянцы, схапілі авечку, цягнуць, аж прыляцеў пастух і давай іх кiem біць. Яны пабеглі да французаў:

— Мы хочам мяса, мы галодныя.

Тыя за старога: «Едзь да Гітлера!» ды — бух! — і паехаў стary да Гітлера: застрэлі. Ну, авечак пазбівалі, наеліся авеччыны. І я еў. Як нас пранясло! Я ніколі ня быў такі хворы на жывот, бо ня елі нічога, а тады наеліся. Можа, яна была паўсырая? Ва ўсякім выпадку, хварэў два ці тры дні.

Л. Ю.: Паласаваліся...

В. Н.: Так, паласаваліся... Там стаяў эшалён — гэта немцы вывозілі з Францыі матар'ялы: шоўк, сацін, сукно. Усе нашы хлопцы пайшлі панабіралі сабе па 5—10—15 мэтраў. І я пайшоў, таксама набраў мэтраў зь 10...

Я не хацеў быць у францускай зоне. Гэтыя італьянцы адразу вяртаюцца на бацькаўшчыну. А куды мне? Сустрэў я двух случчакоў, двух быльых слуцкіх паліцэйскіх: Тарасевіча Івана й Тарасевіча Міхася. Я трошку ўмеў па-нямецку, таму яны звалі мяне *фюрэр*. І мы зь імі маракавалі: куды ісьці. Вырашылі ўцякаць ад французаў на поўнач.

У мяне быў гадзіньнік, і я ў нейкага рускага абмяняў яго на ровар. А Міхась... Там адзін францускі афіцэр ездзіў да немкі спаць зь ёю. І, значыцца, аднаго разу той афіцэр паставіў свой ровар і пайшоў. Міша за той ровар — і мы паехалі. Праехалі кілямэтраў 20, глядзь — а на ровары пісталет вісіць! Зараджаны. Ой—ё—ёй! Выкінуць? Не. То куды

яго дзець? Бо як зловяць, то нічога добрага ня будзе. Узялі бохан хлеба, выразалі мякіш і туды ўвапхнулі пісталет.

Едзэм зь пісталетам. Аж ляціць савецкая машина, чырвоную звязду начапілі й чырвоны съязжок уваткнулі. У кабіне шафэр, а ззаду ягоная дзеўка сядзіць: цыцкі выставіла.

— Кто вы, — пытаюць, — поляки?

— Палякі.

А па-польску ні я, ні Тарасевічы ня ведаем. Адкуль?! Мы ж случчакі. А тыя:

— Поляки? Вы — поляки? Какие вы поляки! Сволочи вы, так вас растак. Вот здесь недалеко лагерь. Вы туда езжайте.

І бачым — хочуць нас завярнуць.

Л. Ю.: А які лягер там?

В. Н.: Савецкі рэпатрыяцыйны лягер.

— Езжайте домой. Надо отстраивать родину, поправлять то, что ваши друзья немцы наделали.

Бачу — бяда. А Іван разламаў хлеб, вынуў пісталет і стаў з аднаго боку, я стаю з другога, а Міхась зайшоў ззаду. І вы ведаеце, гэты чалавек пабачыў і скеміў: калі яшчэ што, то застрэлім к хрэну сабачаму, а машыну спалім.

— Хорошо-хорошо, езжайте.

Мы паехалі. Бачым — дом, калі ўваходу стаяць амэрыканскія салдаты. Мы туды ўвапхнуліся. Зірк — аж там савецкія. Мы ўвайшлі, а назад ісьці не пускаюць:

— Куда?!

Тады мы да амэрыканскага салдата.

— Хто вы? — пытаеца.

— Палякі.

— *Russians*¹⁵?

— Не!

— *Out, out*¹⁶!

Мы выскачылі адтуль. Госпадзі, пранясі нас! Да-
лей ужо глядзелі добра, куды лезьці.

Што далей рабіць? У францускай зоне жыць ня
можна: французы — прасавецкія. Яны аддаюць на-
шых саветам...

Дзён празь пяць зайшлі ў некае мястэчка. А ў
мяне ўзяў жывот: я проста паміраю — апэнды-
цыт. Ноччу хадзіць ня можна, бо застрэляць. Цэ-
лую ноч мучыўся. Добра, што гэты апэндыкс ня
лопнуў. Раніцай мяне завезылі да доктара, былога
нацыста. Ён мне ўмомант зрабіў апэрацыю. Ляжу.
А французы забралі ўсю бялізуна са шпіталя, ас-
тавілі толькі прасыціны, што на ложках, запасо-
вых ні адной няма. Спэцкаеш — будзеш у гэтым
спаць. Я ляжу й плачу. А за сясьцёр міласэрнасці
там былі мана什кі. Мяне трымалі там, Божа мой!
Прабыў я там дзён дзесяць. А хворы, непад'еты,
худы. То мае хлопцы — адкуль? — куру дасталі,
кажуць:

— Трэба даць хвораму Валянціну.

Яе паджарылі: з аднаго боку была сырая, а з дру-
гога спалілі. Ой, чакаляды недзе дасталі. Прывезылі
мене туую курыцу й чакаляду. Але ня ведаю, дзе тое
дзелася, мне не папала ні таго ні другога; мо немкі
забралі ды іншым хворым далі. А, няхай.

Акryяў я, і мы зноў пайшлі. Зайшлі ў нейкае
мястэчка. Прыйжджае рускі:

— Ну, чего вы стоите? Идите в русский лагерь.

Ён за нас — і ў лягер. А там чалавек 6—7 тысяч.

¹⁵ Рассейцы (анг.).

¹⁶ Преч (анг.).

Я, помню, капялюх насиў. Кажуць:

— Ты чё шляпу носишь? Это западное. Надо шапку носить.

Мусіў я той капялюх скінуць. Ну, і засталіся ў рускім лягеры... У сярэдзіне лягера — турма за дром, зь вінтоўкамі вартуюць. Скажам, пазналі пару тых, што былі паліцэйскімі, — і ў турму.

У пакоі, дзе я жыў, быў адзін рускі са Смаленску, старыкашка, такі файны, такі съмешны; хворы: яго чацьвёрта французскіх альжырцаў паймалі й згвалцілі. Расказваў:

— Когда трое брали, то можно было терпеть, а четвертый — что пилкой.

Ну й парвалі задні праход. У шпіталі яго лячылі.

А другі быў партыйны. І адразу, сабака, нас раскусіў, кажа:

— Вы бывшие полицейские, — а на мяне: — Ты где был с немцами?

Я гэтым хлопцам кажу:

— Што рабіць будзем? Нам сядзець тут ня месца. Бо вы былі паліцэйскія, я — у СБМ. Калі й не расстряляюць, то паедзем на Калыму ці на Сахалін. Там будзем кукаваць. Хлопцы, нельга тут жыць. Давайце ўцякаць.

Пачынаюць зь лягера выяжджаць, ужо першая група ад'ехала: чалавек 500—600. Цяпер другую набираюць. Нельга чакаць. Я сабраўся, адўжу, што там была, пакінуў. А там жа свае сабакі; нейкі малады гаўнюк там быў, сабака. Ён усё за мною ходзіць:

— А-а, ты хотиш удирати!

Я пайшоў у прыбіральню — і ён за мною. Кажу:

— Вон отсюдова!

То не было як уцячы. Я ўзяў прасыціну ды цераз вакно, выкінуў з прыбіральні й пачаў спускацца.

Прасыціна парвалася, і я, зь зялезнімі чаравікамі, упаў, пабіўся, але нічога не зламаў, бо з другога паверху, а ня з трэцяга. Неяк сей на ровар — бышцам бы праехацца. І паехаў, а хлопцы за мною. Таксама ўзялі малае, усё большае пакінулі. Выехалі мы на дарогу. Куды цяпер? На амэрыканскую зону.

Прыехалі ў Штутгарт. Куды дзецца? Пытаемся ў немцаў, — а я па-нямецку трохі шпрэхаў, — ка-жуць, там і там армянскі лягер. Прыйшли; у лягеры пара тысяч армянаў, усе ўцяклі з Чачні: армяны—чачэнцы. Яны ўсе сябе звалі туркамі, каб быць ту-рэцкімі падданымі. А побач аказаўся ўкраінскі ля-гер — украінцы з Заходняй Украіны, там былі і трох беларусы. І мы тады ў гэтых лягерах перайшлі. Побач быў польскі лягер, там знаходзіліся тыя, каго з Варшаўскага паўстання вывезылі; яны ўсе былі прапольскія і прасавецкія, казалі: хто ня хоча ехаць дадому, той, значыць, з Гітлерам. Яны ў казалі, каго браць і вывозіць. То вывезылі сілаю некоторых. Аж якраз, дзякую Богу, амэрыканцы зъмянілі паставу, бо да гэта часу яны — хочаш ці ня хочаш — сілаю выдавалі саветам. А сталася так, бо ў Бэрліне былі саветы з амэрыканцамі стукнуліся. Ніхто гэта толкам ня ведае: што там зрабілася, хто пачаў стра-ляць, але забілі, здаецца, 27 амэрыканцаў.

Л. Ю.: А з-за чаго пачалося?

В. Н.: А Бог іх ведае. Была савецкая зона ў амэрыканская. З-за чаго пачалося? Можа, нават з-за баб. Салдаты савецкія забілі амэрыканскіх, то амэрыканцы ў момант зъмянілі тады паставу: хто ня хоча ехаць — ня едзь. І Рузвельтыха ўмяшалася.... Як хадзелі высылаць сілаю, то яна кажа: «Калі хочаце вы-сылаць сілаю, то давайце высылаць гэтых гішпанскіх рэвалюцыянэраў, што біліся супроць Франка. Да-

вайце аддамо іх Франку...» Вот як. За нас уступілася. Карацей, амэрыканцы зъмянілі пагляд.

Помню, як цяпер, мянэ таксама дапытваў амэрыканец. Перакладчыца была латышка; дарэчы, там усе чыста былі латышы (там недалёка быў латыскі лягер: 15 тысяч чалавек): поўнья руکі пярсы ёнкаў, па нограбвалі. То ж латышы былі каля Палацку, выбілі, выразалі людзей, бо былі трываты латыскія дывізіі, што супрацоўнічалі з немцамі й біліся супроть рускіх. Яны не на фронце ваявалі, а біліся з партызанамі. Мясцо веянасьці грабілі.

Глядзім, аж мае хлопцы кажуць:

— Гэй, ты знаеш, хто гэты латыш? Гэта ён быў у Слуцку на мельніцы. Як рускія прыяжджалі на мельніцу малоць, трэба было мукой плаціць, дык ён стаяў і палкаю біў мужыкоў па галаве.

Так, заднага лягера ў другі перайшлі. Узялі аднаго нашага хлапца з Захадняй Беларусі ды пытаюць у яго празь перакладчыцу:

- Як ты сюды папаў?
- Мянэ арыштавалі.
- Хто цябе арыштаваў?
- Латышы.

А латыская перакладчыца:

- *Xi-xi-xi, it couldn't be¹⁷.*

- Так, так, латышы, што былі зь немцамі.

Ужо й ня ведаю, што яна перакладала.

Л. Ю.: У Менску ва ўніверсітэтскім гарадку было латыскае СД. Насупраць Дому Ўраду.

В. Н.: Так. А яшчэ ўкраінцы тыя, з Захадняй Украіны. От там забойцы былі. У майм лягеры жыў расе-

---

¹⁷ Гэта немагчыма (анг.).

ец з—пад Смаленску, за немцамі быў старшынёй воласьці. То рассказваў:

— У нейкую вёску ўкраінцы прыехалі (камандаваныне ў іх было нямецкае) і выбілі ўсіх людзей. Вось ідуць назад, усіх выстрайлі. Ідзе жанчынка, шасьцёра дзяцей вядзе з сабою. Бо тых ужо застэрэлі, а гэтыя... дзе лапцікі, дзе анучкі. І вось яна ідзе й шасьцёра дзяцей — маленькія, як гусяняты, — за ёю. Ідуць. Немец паглядзеў і кажа: «*O, Gott!*¹⁸! Хай жывуць, ня трэба». А ўкраінец зьняў аўтамат і выстраліў па ўсіх шасьцёх дзяцях і па ёй. Не магу, не магу... Як ён страляў тых дзяцей... Не пасьпелі крыкнуць нават. Гэта ж і я таксама плакаў, дальбог. А яшчэ было, што паставілі немцы людзей і страліюць. А адзін хлопчык просіцца: «Калі нас пастраляце — толькі не закопвайце глыбока, бо, як наш татка прыедзе з фронту ды захоча нас пабачыць, то ён нас адкапае. Толькі глыбока не закопвайце нас, каб татка адкапаў».

Украінцы рэзалі так, што ня маеце паняцця. Я да іх ня маю ніякай паshanы, ніякай спагады, нічога. Як яны нашых людзей рэзалі за немцам! Горш за немцаў. Вот як... А тут зь імі жылі. Наш пакой (акром нас, жылі 7 ці 8 украінцаў з Усходнім Украінам) яны так і звалі — «кіцапска комната». Сярод заходніх украінцаў былі бандэраўцы й мельнікоўцы. А гэта быў лягер мельнікоўцаў.

Неяк сабраліся ў нашым «кіцапскім пакоі». Адзін быў інтэлігентны чалавек, таксама зь мельнікоўцаў, кажа:

— Знаеце, сярод нас ёсьць і беларусы няшчасныя, што засталіся тут. Пан Навіцкі, скажыце што...

---

¹⁸ О, Божа! (нямецк.).

Я ўстаў і пачаў гаварыць па—беларуску (я ж ня ўмею па—украінску). Там былі дзяўчатасты ўкраінкі, то не хацелі гаварыць нават з намі, бо «вы кацапы». Разумееце? А то кажуць:

— Ой, гэта вы па—беларуску гаворыце?

— Так, бо па—украінску ня ўмею й па—расейску ня ўмею, хаця й разумею.

— Ох, — кажуць, — пане Навіцкі, якая прыгожая мова! Прыходзьце да нас, пагаворым.

Думаю: «Халера вас бяры! Я з вамі гаварыць не хачу. Прабачце, на адным полі, як кажуць, садзіцца не хачу».

Л. Ю.: Колькі Вы ў гэтым лягеры жылі?

В. Н.: Больш за год. Яшчэ помнію адно... На паддашку чатырохпавярховага дома ўкраінцы зладзілі заняткі. А там жа, на паддашку, разьвешвалі бялізну пасъля мыцьця. Якая ўжо там бялізна была, але... И вось я прыйшоў павесіць сваю бялізну. Якраз украінскі настаўнік пачынае тлумачыць перавод простых драбоў у дзесятковыя. Тлумачыў, тлумачыў, сам ня ведае, заблытаўся. Я ня вытрымаў ды «хі—хі—хі», а той кажа:

— Пане Навіцкі, вы замінаеце. Выйдзіце адсюль!

— Я то выйду, а ўсё роўна вы ня ведаеце.

Усе: «Га—га—га!», і пайшоў...

А выдалі ўкраінцы мапу: і ўся Случчына, і Старыя Дарогі, і Навазыбкаў (я ж у Навазыбкаве 3 месяцы праходзіў пэдпрактыку) — усё пад Украінай. Я за ту мапу й прыходжу:

— Вось вы завяще мяне кацапам. Які я кацап? Я ж чыстакроўны ўкраінец! Гляньце на вашую мапу...

Яны бачаць, што гэта я гавару саркастычна, бо ведаюць, што я беларус.

Л. Ю.: А пасъля ўкраінскага лягера які быў?

В. Н.: Беларускі.

Л. Ю.: Гэта які быў год?

В. Н.: Сярэдзіна ці канец 1945-га. Якім чынам, ужо ня памятаю, але я даведаўся, што ёсьць беларуская група, а кірауніком у іх спадар Сільвановіч. Я туды. Там былі Рымшы, Макарэнкі, Марыя Каладзейская й пару чалавек... Мяне тады выбіраюць кірауніком гэтай групы.

Я пайшоў да амэрыканцаў, кажу:

— Дайце нам лягер. Мы не ўкраінцы, мы не армяны. Дайце нам беларускі лягер.

А тыя адказваюць:

— Вас мала.

Была там адна англічанка, яна паходзіла з Ковэнты. Калі немцы бамбілі Ковэнты, то яераніла. Таму яна страшэнна ненавідзела немцаў. І страшэнна не любіла расейцаў. Я ніколі не забуду: прыйшлі ў расейскі лягер. Паветра такое, што няма чым дыхаць, смурод стаіць страшны, не было чым пасыпаць у прыбіральню, каб не сымядзела так. Яна кажа:

— Гэта расейцам нагадвае іхнью *родину*. *Without shit*¹⁹ яны жыць ня могуць.

Тады з польскага лягера прыйшлі беларусы. Нашэшце набралася нас чалавек 250—260. У Гэрэнбэргу, за 30 км, 4 дамы: школа, гатэль, другая школа й яшчэ адзін дом. У гатэлі быў офіс. Мы зь Сільвановичам разам былі, ён быў старшыня па цэлай зоне, а мяне выбралі камэндантам.

Л. Ю.: Падрабязней пра Міколу Сільвановіча. Якім ён, Мікола Вярба, быў?

В. Н.: Ён патрыёт быў. Няма пытаньня. Бацькі яго былі простыя сяляны. Ён вучыўся ў Віленскай Бе-

---

¹⁹ Без гаўна (анг.).

ларускай Гімназіі, але ня скончыў, правучыўся адзін ці два гады. Як толькі чалавек з Заходняй Беларусі навучыўся чытаць і, барані Божа, яшчэ й пісаць — то абавязковава будзе пісьменьнік ці паэт. Гэта цэляя бяда. Дык вось, Сільвано віч ня быў вельмі выбітны, інтэлектуальны, са звычайных сялянаў. Але як жа! Ён меў быць першым, і ўсё павінна круціца вакол яго. А я не хачу, каб усё круцілася вакол мяне.... І мы зь ім не сышліся. Ён жыв з Рагулем.

Л. Ю.: Зь якім з Рагуляў?

В. Н.: Сэнатар Рагуля.

Л. Ю.: Вы былі ўсе ў адным лягеры?

В. Н.: У адным. Васіль Рагуля расказваў, як ён быў сэнатарам, як яго выбралі, як ён хадзіў у лапцях, як ён рабіў. Гэта быў вельмі выдатны чалавек. І патрыёт. Але казаў:

— Зь Беларусі ніколі толку ня будзе. Беларусы ня могуць жыць самі. Яны ня здольныя.

Л. Ю.: То ён сам, як беларус, пра сябе казаў, што ня здольны?

В. Н.: Пра сябе... Ён быў выбраны сэнат разу 1922 г., а потым, здаецца, у 1924-м. Расказваў:

— Калі я хадзіў агітаваць, то я надзявалі лапці ѹшоў на базар. А мяне палякі перасъедавалі, хадзілі сваіх выбраць...

Л. Ю.: Пра гэта ён звольшага пісаў ва ўспамінах. А як ён жыў у эміграцыі, нічога не вядома?

В. Н.: ...Рагуля кажа:

— А беларусы пытаюцца: «Я буду за цябе галасаваць, то што ты мне дасі?». Калі мяне выбралі сэнатарам, як хто прыяжджае зь беларусаў у Варшаву, дык абавязко ва да мяне. Ніколі пустога дому не было. Заўсёды былі госьці. Ты яго накармі, напай...

У яго была жонка, памерла, у страшэнных мухах:
газа ўпала, абліла яе, і яна згарэла. Ён рассказваў
пра гэта — ледзь ня плакаў, казаў:

— Яна была вельмі добрая...

Л. Ю.: А што Васіль Рагуля рабіў у лягеры? Займаўся
нейкай грамадzkай дзейнасцю?..

В. Н.: Нічога не рабіў. Ён жыў у тым самым пакоі, што
й Сільвановіч. Ужо быў стары. Фактычна Сільва-
новіч жыў з рассейкаю, што пазней стала яго жон-
кай і мела ад яго чацьвёра дзяцей. Яе звалі Феня,
прозвішча ня помню. Яна прыяжджала да нас.

Л. Ю.: А які Сільвановіч быў зынешнє?

В. Н.: Быў прыгожы. Вельмі сталы, высокі, стройны.
Як мужчына быў прыгожы, прост' надзвычайны.
Твар мужчынскі, прадоўжаны. Ну, яна ў яго ўлю-
білася. Яны ўсе ўтрох, Рагуля й Сільвановіч з той
жанчынай, жылі ў адным пакоі. Я (бо быў камэн-
дантам) даў ім самы лепшы пакой.

З усіх 250—260 чалавек, толькі 36 былі заходнікі
(праўда, па дакумэнтах усе заходнікі). Ну, тады да-
вай са мною змагацца.

Л. Ю.: І ў чым увогуле сутнасьць змаганьня?

В. Н.: Сутнасьць змаганьня была ў тым, што ўсходнікі
— прарускія, а заходнікі — сапраўдныя беларусы.

Л. Ю.: Не прапольскія?

В. Н.: Не прапольскія...

Л. Ю.: І Сільвановіч верыў у гэта?

В. Н.: І Сільвановіч верыў у гэта й таму вёў барацьбу
са мной, хоць я даказваў яму, што я кіраунік СБМ
на Случчыне, што я случчак, што на нас, на слуцкіх,
трымаецца ўся беларускасць. Успамінаў яму Слуц-
кае паўстаньне й паўстаньне Лістапада ў 1926 г. (Да-
рэчы, пра тое, што ў Слуцку была «лістападаўшчы-
на», я даведаўся толькі тады, калі быў студэнтам.)

Гэты на мяне зыркнуў, нехта са старэйшых кажа:

— Ты хочаш тут жыць? Хочаш вучыцца? Каб ты больш ніколі ня ўспомніў Лістапада...

Л. Ю.: Таму што за Вас баяліся? Ці таму, што не любілі Лістапада?

В. Н.: Баяліся за мяне, баяліся, што арыштуюць. Ка-жуць:

— Ты што, захацеў паехаць? Цябе ня толькі вы-
кінуць, але паедзеш туды, дзе лістападаўцы... Твой
дзядзька хто быў? А твой бацька дзе?

Пасыля гэтага я пра Лістапада больш не ўспамінаў.

Л. Ю.: А ў чым канкрэтна выяўлялася барацьба? Ак-
рамя прыватных спрэчак?...

В. Н.: У тым, хто будзе кіраваць лягерам.

Л. Ю.: Дык Вы ж камэндант. І кіруеце.

В. Н.: Во, а Сільвановіч сам хацеў... Я, значыць, ка-
мэндант, я кірую, даю загады. Кожныя тры месяцы
амэрыканцы — спачатку УНРРА, а потым IPA —
прысылаі віпратку й трэба было разъдзяляць. Хто
разъдзяляў? Камэндант. Была група людзей, якія
былі са мною, належалі да ўправы, якая быццам бы
устаўляе законы, — 5—6 чалавек.

Л. Ю.: Хто ўваходзіў ва ўправу?

В. Н.: Адзін быў Рымша, мой «стаўленык». Яшчэ
адзін быў начальнік паліцыі, ён цяпер у Амэрыцы.
Я забыўся ягонае прозвішча.

Л. Ю.: Раскажыце крыху падрабязней, што такое
камэндант у лягеры ДП.

В. Н.: Камэнданту лягеры ДП ёсьць выкананы орган.
Ён не ўстаўляе законаў. Ён мусіць выконваць уста-
ліваныя зверху праз УНРРА ці IPA законы: разда-
ваць адзежу, яду (нам жа яду дастаўлялі кожны ты-
дзень — карміць жа трэба), зарганізаваць школу;
паліцыя свая. Немцы ня мелі права зайсьці да нас у

лягер. Камэндант мусіць і глядзець за парадкам, каб нашыя людзі ня крыўдзілі немцаў, бо колькі раз было: пойдуць нашыя, украдуць карову ды зарэжуць, мяса прададуць (помню, кіляграм мяса — 100 марак). Спэкуляцыю рабілі, селядцы прывозілі, табаку прадавалі, абменьвалі на каву, а то проста кралі ровары. То глядзець трэба было й за тымі й за гэтымі.

Прыяжджала нейкая амэрыканская баба з IPA з сабакам на «джыпе». Яна сама кіравала «джыпам». То гэта была мая работа: яна ідзе, а я ззаду сабаку вяду. А што? Яна старшая. Была распусная, усё хапела, каб я ехаў у Амэрыку й ажаніўся зь ёю. Думаю: «Баба! І колькі мела ты мужчын? Можа й сабаку? *I don't know*²⁰»...

Яна прыяжджае, а мне нашыя кажуць:

— Гэй, твая *гэлфрэнд*²¹ прыехала.

Дык я ўжо адразу за сабаку... Але нам троху памагала. А ў нас на 260 чалавек было вельмі многа дзяцей. Яна казала, што ні ў водным лягеры ня бачыла такога працэнту дзяцей. У нас да 16 год была ледзь не палова дзяцей. Былі такія Рагалевічы...

Л. Ю.: Мастачка Ірэна Рагалевіч—Дутко з тых Рагалевічай?

В. Н.: Ага. То ў Рагалевічаў было сямёра ці восьмёра дзяцей. Калі давалі чакаляду для дзяцей, то ён нясе вот такі стос. І потым ён гэтую чакаляду мяняў на мяса, на гарэлку. Гналі гарэлку таксамай у нас дома. Бралі гарэлку, мяса й ехалі далёка на поўнач, а адтоль прывозілі селядцы. Мы былі блізка Швайцарыі, там не было селяндцоў.

²⁰ Я ня ведаю (анг.).

²¹ Сяброўка, кахранка (анг.).

Л. Ю.: А якое ў вас было культурніцкае беларускае жыцьцё? Можа выдаваліся часапісы?

В. Н.: Не, часапісы не выдаваліся. Культурніцкага жыцьця ў нашым лягеры амаль не было. Да нас пару разоў прыяжджаала група зь Міхэльсдорфу.

Л. Ю.: Куліковіч з артыстамі?

В. Н.: Так, Куліковіч прыяжджаў, Арсеньев — я яе тады першы раз пабачыў, — вершы чыталі, пелі, танцавалі.

Л. Ю.: А што Арсеньева?

В. Н.: Вершы чытала. Яна ня ўмела чытаць.

Л. Ю.: А ці чытаў свае вершы Сільвановіч—Вярба?

В. Н.: Чытаў. Бачыце, я ставіўся да яго вельмі крытычна...

Л. Ю.: Як да заходніка, так?

В. Н.: Бачыце, фактычна я ня быў усходнікам, а пра-заходнікам: як беларусам я больш верыў захаднікам, чым усходнікам, бо я іх ведаў. Гэта праўда: ва Ўсходній Беларусі было вельмі многа прарускіх.

Л. Ю.: То шту, заходнікі мелі падставу не давяраць усходнікам? Была паміж імі розніца?

В. Н.: Была. Я ня быў усходнікам: мяне СБМ добра вывучыла. Да таго ж я працаваў у Захадній, у Ляхавічах, вучыў беларускасці. А ў сям'і... У мяне быў сярэдні брат Юзік. Я прыеду й гавару па—беларуску, а ён:

— Што ты гаварыш мужыцкай мовай?

Я зь ім сварыўся:

— Якая ж гэта мужыцкая мова?

І тады Чарвякова цытаваў, казаў, што наша мова такая ж прыгожая, як і французская. Дарэчы, дзякуючы Чарвякову мы засталіся жыць.

Што было? Бацьку нашага арыштавалі й вывезылі. Юзік тады быў на Далёкім Усходзе, Міша — у Мен-

ску, засталіся мама й я, малы. І нас хацелі выслаць в *отдалённые края*. І маці паехала ў Менск і дастася да Чарвякова. Кажа:

— Я старая й у мяне малое дзіця. Ну куды ж мне ехаць?!

Чарвякоў адмяніў высылку. А праз пару дзён застрэліўся. Мама заўсёды казала:

— Гэта залаты чалавек, ён нас спас...

Л. Ю.: Вяртаемся да Сільвановіча.

В. Н.: Ён вершы пісаў, пару разоў іх чытаў. Але на яго глядзелі досьць скоса.

Л. Ю.: Чаму?

В. Н.: Першым чынам таму, што ён заходнік. Ён сам сябе аддзяляў: «Я — заходнік. Я — беларус». Быў беларускі патрыёт. Але: «Я — заходнік. Для мяне першая — Беларусь». Я кажу:

— Мікола, але Менск жа ва Ўсходняй Беларусі.

Я зь ім не сварыўся, а спрачайся. А ён мне:

— Паслухай, Валянцін, я верш напісаў.

Кажу:

— Давай, чытай. Мне ўсё роўна няма чаго рабіць.

То ён ведаў, што я стаўляўся да яго крытычна, што яго не ўважаў як паэта. Я казаў:

— У вас, у Заходняй Беларусі, кожны пісьменны лезе калі не ў паэты, дык у празайкі.

Дык ён аж са скурыв лез. Пісаў верш «Ня плач над чужымі». Вы, можа, чулі? А?

Л. Ю.: Чыгаў.

В. Н.: Я пра гэты верш кажу:

— Слухай, гэта ты плачаш. Табе здаецца, што палякі — гэта чорт ведама што. Гэта — дрэн! Ты сам сябе хочаш угаварыць. Ты ні да кога ня пішаш. Калі пісаць, то трэба для людзей, а ты ня пішаш пра людзей. Ты пішаш сам для сябе... Я ня плачу, і

ніхто ня плача... Сільвановіч, перастань ты пэцкаць паперу. Выграфаманы. У мяне вучні былі ў Ляхавічах, дык палова празаікі, палова паэты.

Л. Ю.: А Вы калі пачалі пісаць? Ня ў лягерах?

В. Н.: Не, як прыехаў сюды, у Канаду.

Л. Ю.: Тады давайце яшчэ вернемся да лягераў.

В. Н.: У лягера мы былі год зь лішкам. Культурнага жыцця там было ня многа. Нас і саміх было ня многа. Помню толькі, сабраліся старэйшыя людзі й кажуць:

— Бяз цэрквы няможна: мы не бязбожнікі. Трэба мець съвяшчэнніка. Трэба паехаць да япіскапа Філафея (ён тады жыў ня так далёка ад нас).

Хто паедзе? Кажуць:

— Ты камэндант — ты і едзь.

Я тлумачу ім, што ніколі са съвятарамі не сустраўся. То яны давай мяне вучыць:

— Як прыедзеце, трэба пацалаваць у руку, пакланіцца й сказаць: «Ваша прэасвяшчэнства...»

Я да Сільвановіча:

— Ты едзь, ты ведаеш.

— Не паеду.

Ну, я паехаў. Сакратар мяне прыняў, і потым япіскап выйшаў. Нічога асаблівага не было. Я ў руку цмок. Казалі, пацалаваць трэба ў пярсыцёнак, але ён мне руку сунуў валасатую...

— Дайце нам съвяшчэнніка.

— У вас малы прыход. Як будзеце трymаць?

Ну, кажу, што яду ён будзе атрымоўваць, як усе дэпісты. Але нічога з гэтага ня выйшла. Ён признаўчыў нейкага расейца; то той прыяжджаў, можа, раз на месяц, і мы мелі яму плаціць. Ён грошы ня браў — трэба было даваць прадуктамі. Тады ішлі да Рагалевіча й казалі:

— У цябе чакаляду многа, то дай.

Л. Ю.: Прабачце, у вас былі канфлікты з гэтымі за- вяртанцамі²²?

В. Н.: Былі. Па дакумэнтах мы ўсе лічыліся заходні- камі, з розных месцаў. Я зь нейкае вёскі з-пад Вільні... Я ўжо забыўся, як яна завецца. Савецкія да нас не прыяжджалі. IPA абсле латышы й палякі. Таму нам многа не прысыпалі. Але як прыяжджалі амэрыканцы, то мы першым чынам выстаяўляем 150—160 дзяцей наперад. Тыя паглядзяць:

— *Of my God*²³!

Л. Ю.: Калі б Вы сказаў, што Вы з усходу, Вас бы адразу ж вярнулі?

В. Н.: Так, у той час амэрыканцы адразу выдавалі.

Л. Ю.: Ім было ўсё роўна...

В. Н.: ...ім было ўсё роўна, ці вы прасавецкі, ці пра- амэрыканскі.

Л. Ю.: Яны не ўсьведамлялі, што тады Вы паедзеце на съмерць?

В. Н.: Не, ім казалі гэта, але яны ня верылі:

— Як вы нічога не рабілі, то вас не заб'юць. Але калі зь немцамі забівалі людзей...

Саветы казалі ім: гэтыя зь немцамі забівалі лю- дзей. Помню, гаварыў з амэрыканцам. Пераклад- чыца была немка, я гаварыў па-нямецку, а яна пера- кладала на ангельскую; яна мяне разумела й была на майм баку; кажа:

— Ён не разумее, чаму вы ня хочаце ехаць на радзіму. Гэта ж вашая радзіма.

Я адказаў:

— Скажыце яму, што гэта не мая радзіма.

²² Завяртанец — той, хто *за вяртаныне на Радзіму*.

²³ О мой Божа! (анг.) — выгук зьдзіўленыня.

Расказываю пра лягеры. Тады ён:

— Гэта гітлераўская прапаганда. Вы ня хочаце ехаць таму, што былі ў нямецкай армії.

— Я ніколі не служыў у арміі, бо я паўсяляпты. Я не служыў у СС.

І падымам руку, паказваю, што там нічога няма, бо эсэсаўцам нумар пад рукою ставілі...

А вось калі амэрыканцы ўжо пасварыліся з саветамі (гэта было ў 1946 ці 1947 г.), прыехалі правяраць і пытаўца:

— Вы камуніст?

А мяне злосцьць узяла, кажу:

— Are you kidding²⁴?

Год таму назад мяне хацелі арыштаваць і аддаць саветам за тое, што я антыкамуніст, а цяпер пытаўца, ці я не камуніст. Ну й нікога не адкінулі. Мы пісаліся польскімі падданымі, а з 250—260 чалавек было толькі 36 польскіх падданых. Усе ўсёх однікі баяліся, але ўсё прыйшло ціха й спакойна, нікога не адкінулі. І калі праверылі, тады началі прыяжджаць і пытаўца, хто хоча ехаць у Амэрыку, у Канаду, у Аўстралію, у Паўднёвую Амэрыку.

Л. Ю.: У вашым лягеры жыло шмат дзяцей, то моўлі нейкія садкі, школы, скайцкія арганізацыі?

В. Н.: Была школа.

Л. Ю.: Вы не выкладалі?

В. Н.: Не, я не выкладаў, я быў заняты.

Л. Ю.: Што за школа?

В. Н.: Школа беларуская. Пра Любачку чулі?

Л. Ю.: Натуральна.

В. Н.: Любачка кіраваў школай. Мы зь Любачкам былі вельмі блізка, потым перапісваліся.

---

²⁴ Вы што, жартуеце? (анг.).

Л. Ю.: А хто выкладаў?

В. Н.: Любачка, Рагуля—стары...

Л. Ю.: Што ён выкладаў?

В. Н.: Я ня ведаю. Фактычна гэта была пачатковая школа. Вучылі толькі пісаць, чытаць і арытмэтыцы. Толькі да 4-й клясы. Нават пара вучняў хадзіла ў нямецкую школу.

Л. Ю.: Гімназіі ў вас не было?

В. Н.: Не, гімназіі не было. Дзяцей было многа, але большасць малых, а тыя, што большыя — 15, 16, 17 год, — у школу не хадзілі.

Л. Ю.: А што Вы памятаеце пра Любачку?

В. Н.: Любачка жыў церазь съценку ад мяне. Была там сям'я Плескачэўскіх: сам Абрам Фёдаравіч (казлі, жыд; у яго бабка была жыдоўка), жонка, бабуля старая й дачка Верачка — страшная распуста. Не, не ў сэксуальным сэнсе. Яна крычала, камандавала бацькам і маці. Такі *ванџак*, як у нас казалі, што ня вытрымаць было. И пры іх жыў Любачка, яны жылі ў адным пакоі. Усе хацелі, каб Любачка зь Верачкай ажаніўся. А ён казаў:

— Лепш я скочу галавой уніз з абрыву (у нас была гара, а адтуль абрыў), чым жанюся зь Верачкай.

Любачка быў інтэлігентны чалавек, скромны, сябе трymаў асобна, ні з кім не заходзіў у дружбу. Меў вышэйшую адукцыю, быў матэматык, здольны. А што да беларускасці... Я нават зьдзівіўся, калі ён напісаў пра Беларусь.

Л. Ю.: Чаму?

В. Н.: У лягеры ён ня быў беларускім патрыётам. Ня быў і праразейскі. Можа, праславянскі.

Л. Ю.: У чым гэта выяўлялася?

В. Н.: Ну, ён ня быў беларускім патрыётам. Рабілі 25 Сакавіка. Я колькі гаварыў:

— Іван, можа прамову скажаш?

Што ішло пра чиста нацыянальнае, то ён казаў:

— Адзін шавінізм, расейскі, выганяем другім шавінізмам.

Ужо калі я быў у Канадзе, пісаў да яго, хацеў пазваць, а потым падумаў: што ён будзе рабіць у Канадзе? Ён паехаў у Амэрыку й уладзіўся вельмі добра, вучыўся й вучыў, выкладаў расейскую мову. Калі прыяжджаў у Канаду, захадзіў да мяне, зь Беразоўскім. Казаў мне, што піша працу пра Беларусь. Дом ён аставіў суседу, каб глядзеў за яго малай, кніжкі ўсе выслаў у Лёндан.

Л. Ю.: Да Надсаны?

В. Н.: Да Надсаны. А грошы ён, здаецца, даў на студэнтаў беларускіх.

Л. Ю.: Фонд імя Любачкі.

В. Н.: Так. Я ў «Беларусе» чыгаяў. Беларускім патрыётам ён стаў у Амэрыцы. У лягеры ён больш гаварыў па-руску, чым па-беларуску. Прынамсі самной. І чаму ён так гаварыў? Таму што ўся сям'я Плеска-чэўскіх гаварыла па-руску. Плескачэўскага я сустрэў тут, у Канадзе: старушка памерла, жонка памерла, Верка выйшла замуж, таксама памерла. Ён астаўся сам. І ён займаўся ў Нямеччыне, пэцкаў, рысаваў, а тут пачаў маляваць карціны й прадаваць. І — халера на мяне! — трэба тады было сказаць: «Дай мне пару карцін» ці спыгаць, дзе яны й што. А ён потым памёр, і дзе гэтыя карціны, ніхто ня ведае.

Л. Ю.: Вы адразу пераехалі ў Канаду?

В. Н.: Не. Во што было. Гэта ў мяне другая жонка. Я там пазнаёміўся з полькаю, фактычна яна ўкраінка. Яе бацька быў у Канадзе — ён выехаў з Польшчы, жыў у правінцыі Саскчэўан, мястэчка Ніпаўан: у чорта на кулічках, пара кіламэтраў ад-

туль канчалася ўсякая цывілізацыя... То я зь ёй пазнаёміўся, у яе хаваў усе дакумэнты, у яе парваў пасьведчаныне слуцкага вучылішча й пашпарт. Яна ка зала:

— Ня рві. Схавай у мяне.

Ня ведаю, што мне стукнула ў галаву.

Л. Ю.: Ну, страшна было. Тадыня думалася пра гісторыю, а думалася пра жыцьцё.

В. Н.: Пра жыцьцё, пра самазахаваныне. Я жыў у яе. Потым Гэрэнбэрг закрылі. Пачалі мы зноў зь Сільвановічам жыць. І людзям ужо надаела, кажуць:

— І Навіцкі сварыща, і Сільвановіч сварыща.
Адзін другому голавы скушваюць.

Тады я кажу людзям:

— Не галасуйце ні за мяне, ні за яго, — а быў такі лейтэнант Кузьменка, пісаўся беларусам. — За Кузьменку галасуйце.

Прагаласавалі за Кузьменку, а я астаўся сакратаром Кузьменкі. Ён беларус, але прарасейскі, быў лейтэнантам у савецкай арміі, то па-расейску гаварыў. А жонка ягоная — латышка, ня ўмела ні па-беларуску, ні па-німецку гаварыць. І дзіця ў яго было...

Ну й тады трэба перавозіцца ў Ватэнштэт, у беларускі лягер. Людзі перавезліся, а я не паехаў — перабраўся да гэтай жанчыны й жыў у яе. Тады нам прыйшлі дакумэнты. Віза ў Канаду.

Л. Ю.: Вы падавалі адразу ў Канаду?

В. Н.: У Канаду.

Л. Ю.: А чаму не ў Амэрыку?

В. Н.: У Амэрыку мог спакойна запісацца, але не хадзеў — ні ў Амэрыку, ні ў Аўстралію. Толькі ў Канаду. Першым чынам таму, што Канада ляжыць на тым самым узроўні, што й Беларусь.

Л. Ю.: Клімат? Бярозкі?

В. Н.: Так, клімат, бярозкі. Па—другое, новая, маладая краіна, ідзе ўверх. Па—трэцяе, у Амэрыку не хацеў ехаць, бо там страшэнна многа нэграў. Цяпер я гляджу, што ў Амэрыцы робіцца, і кажу: «Госпадзі, спасі».

Л. Ю.: И калі Вы прыехалі ў Канаду?

В. Н.: У 1948 г., 9 верасьня. И адразу паехаў у Саскэчэўан. Там да мяне адразу:

— Што ты можаш рабіць?

Настаўніцаць? Ня ведаю.

— Хадзем, будзеш з пчоламі мне памагаць.

Гаспадар быў паляк, меў якіх 600 ці 700 сем'яў пчол. Вясной купляў пчолы па 5 даляраў за сям'ю, а зімою іх забіваў, бо яны мёд ядуць. То мая работа была біць пчолы. Што мы рабілі? Ёсьць такая прылада, доўгая. Запальваеш, яна пачынае дыміць, адчыняеш вулей, укідваеш, потым зачыняеш. Пчолы падохнуць, тады іх выкідай і забірай мёд...

А ў адным месцы было 40—50 сем'яў, іх не забівалі. Тое месца кругом абсцягнутае дротам, а да дрота прыстаўленая электрычная батарэйка (не настолькі моцная, што заб'е) — каб мядзьведзь не залез. Неяк ураніцы я бачыў: ідзе мядзьведзь, шэрсыць яшчэ мокрая. Чуе мёд. Дзьвюма лапамі за дрот, батарэя як стукне, то ён адкідваецца, глядзіць, хто яго ўдарыў. Паглядзіць — нікога няма. Ён зноў туды, зноў батарэя трахне. Доўга спрабуе — гадзіну ці болей, пакуль батарэя добра ня дасыць яму нарэшце. Ну, а калі прарвецца на той бок, добра наесца...

А потым забіраюць тый мёд і выплаўляюць пры 96°. Пасылае мяне гаспадар. Кажу:

— Не пайду.

— Чаму?

— Ты хочаш мяне зварыць?! Пры 100° вада кіпішь!..

— Гэта ня Цэльсій, гэта Фарангайт.

Я й ня чуў дагэтуль пра Фарангайта. (Цяпер у Канадзе таксама паводле Цэльсія.)

Папрацаваў я там, зарабіў пару даляраў. Бачу: няма мне тут што рабіць. Можна зімой у лес ісьці рубіць, але я фізычна... Як Акула некалі казаў, «фізычная нікчэмнасць». То я ня маю мускулаў. Што я буду рабіць? А Іван Тарасевіч, случчак, у гэты час прыехаў, рабіў у Гамілтане на фабрыцы машынэрыі. І піша мне: «Прыяжджай да мяне». Я й прыехаў.

Л. Ю.: І кінулі ту юнчыну?

В. Н.: Жанчыну я аставіў з бацькам, і дачка была, асталася там. Яны там жывуць, яна выйшла замуж ужо... Ну, прыехаў у Гамілтан. Што далей? У фірму туую я ж не пайду, паглядзяць на мяне й ня возьмуць: які зь мяне работнік!.. Я паспрабаваў працаўца у будаўнічай кампаніі. Сказалі выкідаць дошкі зынізу наверх. Высока. Я не магу, мускулаў ня маю. Паўдня парабіў, і мне далі разылік.

Пайшоў у дзіцячы санаторый для тубэркулёзных дзяцей, рабіў там у кухні. Хлопцы былі ў адным месцы, дзяўчатасты ў другім. Мы ежу клалі на возікі й прывозілі да іх, потым посуд забіралі назад. Помню, да нас увесь час прыходзіла адно дзяўчо, дзіця. Mae поўную пазуху цыцак, прых одзіць і з намі, мужчынамі, загульвае, жарты расказвае. Там працаваў адзін кітаец, дык ён ёй дзіця зрабіў. Яго арыштавалі...

Я там пабыў, гляджу — зноў жа не мая работа; тады пераехаў сюды, у Таронта. А ўперад я з Акулам перапісваўся. То прыехаў у Таронта й стаў з

Акулам жыць у адным пакоі. Плацілі 10 даляраў на месяц. Ён пачаў выдаваць «Беларускі эмігрант», я дапамагаў яму, пісаў там троху.

Л. Ю.: Тады Вый пачалі пісаць?

В. Н.: Тады й пачаў пісаць фэльетоны, на розныя тэмы. Прыйкладам, пра тое, што пасля 20 год вялікай савецкай улады нарэшце дайшло да таго, што трэба ўводзіць карткі на харчы. А каню, карове й аслу не далі картак. І вось прыходзяць яны да Сталіна. А той і кажа: «Нашто нам конь? У нас трактары ёсьць». А конь яму: «Трактары ў вас будуць псавацца, а адкуль возьмезе частак?» Тады Сталін: «Нашто нам карова? У нас маргарыну хапае». А карова адказвае: «Дык гэта вы сваіх людзей будзеце кarmіць маргарынам, а заграніцу трэба пасылаць масла». Сталін зноў: «Нашто нам аслы?» А асёл: «Таварыш Сталін, я самы для цябе патрэбны. Хто будзе за цябе галасаваць? Хто табе будзе пасылаць пісъмы? Мы, аслы. Хто будзе крычаць, што ты самы мудры? Мы, аслы. Хто табе будзе пляскаць і крычаць, што ты — правадыр міжнароднага пралетарыяту? Мы, аслы». То асёл і атрымаў карткі.

Л. Ю.: Акрамя фэльетонаў, артыкулаў, Вы пісалі й маастацкія творы — апавяданьні. Самае вядомае — гэта «Пагібел сэксцота».

В. Н.: Я пісаў артыкулы. Нейкі чалавек пазычыў другому прымус. Аж прымус у таго зламаўся, прыходзіць і кажа: «Выбачай, зламаўся прымус. Я табе адкуплю». — «Што ты мне адкупіш? Мой прымус быў швэдзкі. А што ты мне адкупіш савецкую гадасць?» Тут пачулі, за яго — і ў турму: «Ты казаў «гадасць» на наш прымус».

Або яшчэ: «Дзед і баба». Ідуць старэнкія, нічога ня бачаць. Прыйшлі ў горад, глядзяць, стаіць бюст

Сталіна — чорны, зроблены з чыгуна. А баба кажа: «Ой, хто гэта?» — «Гэта Сталін». — «Ой, Божа ж мой, які ж ты чорны. Дзіва, што ты так счарніў людзей». Бабу раз — за карак і ў НКВД. А дзед: «Во старая дурніца, колькі я табе казаў: не чапай дурня, ён сам да цябе прычэпіцца. Плюнула б ды адышла». Абоім па 10 год «за оскорбление велико-го вождя».

Л. Ю.: Але Вы сябе пісьменьнікам ня лічыце?

В. Н.: Божа, ратуй. Я сябе ніякім пісьменьнікам не лічу й не лічый.

Л. Ю.: А «Пагібель сэксота» — гэта Вашая фантазія ці вядомы Вам выпадак?

В. Н.: Фантазія. Але я чую недзе дома яшчэ, што сэксотаў арыштавалі — ці за даносы, ці адзін сэксот на другога данёс. Ну й думка ў мяне прыйшла, як чалавек губіў чужбы душы, а потым і яму прыйшло.

Л. Ю.: Ну, скажам, калі б ствараўся даведнік пісьменьнікаў, журналістай нашай эміграцыі. Падайце ка-раценька харктарыстыку пісьменьніка Грэскага—Навіцкага.

В. Н.: Я ня ведаю, што сказаць. Я пісаў у «Беларускі эмігрант», пісаў артыкулы, больш на нацыяналь-ныя, вызвольныя тэмы, прыкладам, як трэба свят-каваць; крытыкаваў расейцаў за расейскі шавінізм, за іхныя дамаганыні, за тое, што яны заўсёды эксплоатавалі Беларусь. Пачынаючы ад Пятра яны гля-дзелі на беларусаў як на *Untermensch'*аў²⁵. Дарэчы, Меншыкаў, што быў правая рука Пятра, паходзіў зь беларусаў.

Л. Ю.: Добра. Вы прыехалі ў Таронта. Хацелася б пачуць пра пачатак беларускага жыцця ў Таронта.

²⁵ *Untermensch* — недачалавек (нямецк.).

В. Н.: Усё пачаў Акула. Потым прыехаў я, пасьля Ганько, потым Грыщук, быўлі Пашкевіч, Пітушка.

Л. Ю.: А Вы цяпер ня радны БНР?

В. Н.: Быў, але выйшаў разам з Каханоўскім (Калубовічам). Мы зь ім былі ў адной партыі — Нацыяналістичнай, і да БНР належалі. Аж пакуль Каханоўскі ня выйшаў з Рады БНР. Ён увесь час са мною перапісваўся я, калі Абрамчык пагадзіўся на «непрадрашэнства», пераканаў мяне выйсьці.

Л. Ю.: Вы можаце ў двух словах сформуляваць ідэю «непрадрашэнства»?

В. Н.: У той час амэрыканцы пачалі супрацоўнічаць з расейскім антысавецкім арганізацыямі. Тады ўкраінцы, беларусы, грузіны, армяны ды іншыя нацыянальнасці, што супрацоўнічалі ў антысавецкім блёку, пачалі даводзіць, што патрабуюць незалежнасці ад Расеі. А амэрыканцы нязгодныя: нельга наперад *предрешаць*:

— Яшчэ нічога няма, а вы ўжо хочаце ўсё вырашыць, хочаце наперад дзяліцца. Калі мы раскідаем савецкі блёк, тады можна будзе гаварыць аб гэтым і вырашыць.

А мы гаворым:

— Не, бо тады будзе ўжо позна: Расея ёт тады, як і цяпер, возыме за каўнер. З Расеяй нельга гаварыць — няма розніцы, якой яна будзе: чырвонай, жоўтай ці карычневай. Ніколі яна не аддасць Беларусі, ніколі ні беларусам, ні іншым нацыянальнасцям ня дасць волі, бо яна прывыкла ўсіх трymаць пры сабе.

Але Абрамчык пагадзіўся на «непрадрашэнства».

Л. Ю.: Як Вы сёньня лічыце, ці было памылкаю пайсьці на «прадрашэнства»?

В. Н.: Гэтабыла памылка, бо Абрамчыкнічога ня выйграў.

Л. Ю.: А што прайграў?

В. Н.: А прайграў тое, што ад яго адышло многа людзей. Тады выйшлі ня толькі Каханоўскі ды я — ледзь ня цэлая канадзкая эміграцыя выйшла, бо са мной пагадзіліся й Акула, і Бараповіч, і Рачыцкі. Так ня можна, гэта прадаваныне расейцам. А ў гэтых час — помніце? — Астроўскі хацеў улезьці ў каўрэйскую вайну.

Л. Ю.: Ён надрукаваў заклік.

В. Н.: Курам насымех. Ідзеце змагацца за амэрыканцаў у Карэю. Такая прыказка: п'яны ці дурны грыбоў аб'еўся. Адразу бачым, што гэта шэльма — іграе палітыкай, шальмуе.

Л. Ю.: Вашае стаўленыне, Вашая зацікаўленасць, Вашыя любосці ў беларускай літаратуры эміграцыі... Можа якія творы, якія імёны?..

В. Н.: Каго я найбольш паважаў у беларускай літаратуры на эміграцыі — гэта Юрка Віцьбіч (Стукаліч). Дарэчы, сын папа... Я чытаў ягоныя рэчы яшчэ зь нямецкіх часоў. Яшчэ Сяднёў, сапраўдны пісьменнік. Можа й не такі вялікі, як Віцьбіч... Хто яшчэ? Салавей. Утапіўся ў Аўстраліі. Клішэвіч.

Л. Ю.: Вы казалі, што ведалі Клішэвіча. Можа, пра яго раскажаце?

В. Н.: Ён сядзеў у савецкім лягеры. Як яго выпусцілі, я ня ведаю, але сустрэў яго яшчэ за нямецкіх часоў у Менску. А потым жыў зь ім разам і зь ягонай жонкаю ў Нямеччыне. Ён быў пры латыскім лягеры; яго туды паслалі, бо ён пісаўся «безьдзяржаўным». Больш успамінамі жыў. А ягоная жонка была вельмі прасавецкая, яна колькі разоў зьбіралася ехаць назад, цягнула, спрабавала гуляць зь іншымі мужчынамі; яна й да Івана Тарасевіча падчаплялася, а ён кажа:

— Я не магу. Я настолькі паважаю Вашага мужа, што не магу з Вамі гуляць. Вы вельмі прыгожая жанчына, я з прыемнасцю пайшоў бы з Вамі ў ложак, але не магу, бо вельмі паважаю Вашага мужа.

Потым яны паехалі ў Лос Анджэлес... Але я яго паважаю, як пісьменьніка.

Л. Ю.: А як Вы зэрагавалі на ягоны зборнік, выда-
дзены ў бібліятэцы «Голасу Радзімы»?

В. Н.: Я ня бачыў таго. Я Вам скажу, ён, відаць, пісаў пад уплывам жонкі. Ён жа ездзіў [у СССР] два разы; казаў, што прызнае Леніна, — Сталіна не, а Леніна прызнае. Я з гэтym ніколі не пагаджуся, бо ня бачу вялікай розніцы. І адзін і другі душылі людзей. Той самы Ленін падпісаў, каб расстралілі, здаецца, 9000 съявшчэннікаў; той самы Ленін сказаў Свярдлову, каб расстралілі царскую сям'ю. Я не за царскую сям'ю, Бог зь ёй, можа так і трэба, бо яны эксплюаатавалі людзей, але ён падпісаў.

Л. Ю.: Што б Вы хацелі сказаць напрыканцы нашае размовы?

В. Н.: Я на немцаў глядзеў спачатку як на вызвольні-
каў. Можа, ня так вызвольнікі, але — бальшавікоў пагналі! Я ня думаў, што яны вернуцца, але... Пад Грозвавам з польскіх часоў — як ішоў Доўбар-
Мусніцкі — засталіся старыя акопы. То туды нем-
цы сагналі з Грозвава ўсіх жыдоў (у Грозваве была
бальшыня жыдоў: можа 60—65% — мястэчка!) і
расстралілі іх. Жыды так крычалі, што я, хоць быў
адтуль за 3 км, і то затыкаў вуши, а потым галаву
падушкай накрываў. А расстрэльвалі так: кладуць
тых жыдоў, адзін немец ідзе й патроны ўкладае, а
другі, п'яны ў дым, а ззаду ідзе й страляе. Потым
па-нямецку, каб акуратна было, наступных кладуць
головамі на ногі. Каб было роўна. А пасля іх зям-

лёю прысыпалі. Але забітых столькі наклалі, што зямлі было нямнога, можа з паўмэтра. Трупы пачалі сымярдзець, прыйшлі туды сабакі, разгрэблі магілу й пачалі цягаць ногі ды рукі. Госпадзі, што было! Дык людзі казалі:

— Гэта канец съвету! Што гэта робіцца? За што жыдоў біць? Што яны вінаватыя? Добра, былі камуністы, дык камуністаў біць, а за што дзецы вінаватыя?

І такая была бяда, і такі смурод. Пачалі людзі жаліцца. Дык немцы прыехалі й засыпалі вапнаю...

Потым, калі я прыехаў у Нямеччыну, бачу, немка ідзе ў кірху, думаю: «Ах ты, сволач! А што твой брат ці муж робіць! А вы ў кірху ідзяце». А яшчэ на спражжах пісалі: «З намі Бог»...

Надзея Абрамава. 1956 г.

Бачына трэцяя

«ВАШАЯ ДЗІНА...»¹

Жыцьцё й лёс Надзеі Абрамавай, заснавальніцы адной з кіраўнічак Саюзу Беларускае Моладзі, — тэма спрэчак гісторыкаў ды фантазій біёграфаў. Вось і ва ўспамінах ейнае сучасніцы, паплечніцы, чалавека *a priori* абазнанага, Вэрнікі Катковіч, чытаем:

Што сталася з доктар Абрамавай, я дакладна ня ведаю. Яна ўзяла на выхаванье зь сірацінца дзяўчынку, бо сваіх дзяцей ня мела. Яе муж загінуў з рук бальшавікоў. Яе бацька быў мастаком у Менску. Др. Абрамава ўступіла ў кляштар у Мюнхэне, а яе дзяўчынку, казалі, партызаны адабралі і ўтапілі ў возеры².

Такая напаўпраудзівай інфармацыя з бэлэтыстычных успамінаў лёгка пераходзіць у камэнтary, набываючы тым самым вэломнавуковасці, але захоўваючы тыя самыя памылкі³.

Іншая рэч, што пра яе, Надзею Абрамаву, сапраўды небагата матар'ялаў: згадкі ды «камэнтаровавая» біяграфія ў працы А. Салаўёва пра БЦР⁴, у кнігах

¹ Публікацыя сталася магчымай дзякуючы архівам і дапамозе найперш спн. Яніны Каханоўскай, Юліі Андрусышынай і Галіны Руднік, а таксама сп. Антона Шукелойця, др. Янкі Запрудніка і др. Вітаута Кіпеля. Разам з тым, названыя асобы не нясуць ніякай адказнасці за зъмест гэтася публікацыі.

² Анейя Катковіч, Вэрніка Катковіч-Клентак. Успаміны. Беласток, 1999. С. 85.

³ Тамсама. С. 114.

⁴ А. К. Соловьев. Белорусская Центральная Рада. Минск, 1995. С.144—145.

Ю. Туранка⁵ ды А. Кавалені⁶. Можна яшчэ згадаць адмысловую кнігу В. Раманоўскага⁷, — бадай, гэтым съпіс вычэрпваецца. Нават нешматлікія ўспаміны эмігрантаў пра СБМ — успаміны «мужчынскія»⁸.

Так, дакументаў пра жыцьцё Н. Абрамавай не стае. Фактычна іх няма. Таму ў пошуках звязртаеся да съведкаў, што, як бачна на прыкладзе В. Катковіч, не гарантуе ні ўсеахопнасці, ні дакладнасці інфармацыі, аднак прынамсі кладзе пачатак напісанью біяграфіі чалавека. Асабліва эмігранта, чалавека пакручастага лёсу. Углядаючыся ў такія лёсы, мы пераконваемся, што жыцьцё народу залежыць ня толькі ад прысудаў, здавалася б, усемагутнае ўлады, — самі людзі могуць выбіраць свой шлях. Нават у часы дыктатуры застаецца пэўная ступень свабоды для ўласных учынкаў, якія — пры ўсёй сваёй мізэрнасці, «ллякальнасці», — стаўшыся гісторыяй, могуць зыначваць самую Гісторыю.

Менавіта для вывучэння біяграфій людзей, факталягічны бок жыцьця якіх дасыледнікам невядомы, у 1920-х гг. быў вынайдзены так званы *біяграфічны мэтад* (Чыкагская школа, Т. Томас ды інш.⁹), што да сёньня выкарыстоўваецца ў розных сацыяльных навуках. Моцны бок таяга мэтаду, яго каштоўнасць — інфар-

⁵ Юры Туранак. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. Мн., 1993.

⁶ Аляксандар Каваленя. Прагерманскія саюзы моладзі на Беларусі. 1941—1944. Вытокі. Структура. Дзейнасць. Мн., 1999.

⁷ В. Раманоўскі. Саўдзельнікі ў злачынствах. Мн., 1964.

⁸ Ул. Г-кі. Успамін // Беларуская думка (Сайт Рывэр). 1994. №39. С. 28—30; Ул. Гарэлік (Латушкін). Успаміны пра арышт кіраўнічага штабу СБМ вясной 1944 г. // Беларус. 2000. №466. Студзень.

⁹ R. Thompson. Voice of the Past. Oxford, 1988; Life and Work History Analyses: Qualitative and Quantitative Developments. London—New York, 1991.

мацыя зь першых рук; асноўная крыніца — успаміны, асабістая дакумэнты (лісты, дзёньнікі, аўтабіографіі, фотаздымкі)¹⁰.

Антон Шукелойць, чалавек, які ўжо сам па сабе — гісторыя, спадарыні Яніна Каханоўская, Юлія Андрусышына дапамагаюць рэканструяваць — хоць бы з большага — падставы жыцця Абрамавай.

Марыя Надзея Абрамава—Тэадаровіч нарадзілася ў красавіку 1907 г. пад Менскам у сям'і беларускага мастака, фотамайстра Аляксандра Аляксандравіча Абрамава—Сушынскага¹¹ й Адэлі. Маляваньне іконаў на продаж (па қупнікам звычайна былі нямецкія жаўнеры) дапамагло бацьку пратрымлівацца ў часы акупацыі ў Першую Сусветную. (На шмат пазней, ужо ў Нямеччыне, ён распішаў іканастас у царкве на вуліцы Рэнтгэн у Мюнхене, якой Н. Абрамава ахвяруе ўсе свае грошы.) У Менску сям'я жыла спачатку на вуліцы Ўніверсітэтскай, потым на вуліцы Камсамольскай. Пасля заканчэння сярэдняе школы далей вучыцца Н. Абрамавай не далі: ейны бацька быў ня толькі мастаком, а чалавекам заможным, уладальнікам маёнтку, «памешчыкам». У 1920-я гг. яна працавала ў Наркамаце Адукацыі, куды яе разьмеркавалі па сканчэнні 2-гадовых курсаў стэнаграфіі. Гэтая праца дала ёй магчымасць здабыць вышэйшую асьвету: супалу чаючы працу з наўчаннем, яна наведвала вечаровыя курсы Менскага Пэдінстытуту.

¹⁰ Аўтар ужо рабіў спробы стасаваць біографічны мэтад у «Архіўнай кнізе» (Нью-Ёрк, 1997), «Зацемках на маргінэсе найноўшай гісторыі» (Запісы БНiМ. №24. Нью-Ёрк, 1999. С. 88—235).

¹¹ Не зусім яшчэ зразумелая гісторыя з прозвішчамі. Напрыклад, на могілках у Мюнхене пазначаныя трох прозвішчы: А брамаў—Лушчынскі—Тэадаровіч.

На двух апошніх курсах навучаныня Н. Абрамава распачала дасылдніцкую працу ў галіне фізіялёгіі цэнтральнае нэрвовай систэмы. На падставе ўласных досьледаў рэфлекторнасці яна атрымала званыне навукоўлага асыстэнта й працу ў адной зь двіцячых клінік.

Па сканчэнні Пэдінстытуту, у 1930-я гг. Н. Абрамава атрымала яшчэ адную вышэйшую адукцыю — скончыла Менскі Мэдычны Інстытут. З гэтага часу яна працавала ва ўніверсітэцкай псыхіяtryчнай клініцы.

З пачаткам вайны Надзею Абрамаву як доктара мабілізавалі й накіравалі ў Глыбокае. У часе нямецкай акупацыі працягвала працу ў псыхіяtryчнай клініцы ў Менску, якую пераабсталявалі ў хірургічную лякарню.

Асабістae жыцьцё Абрамавай складвалася таксама няпроста. Яна ніколі ня выйшла замуж. Адзіны чала-век, якога кахала, — Юліян Дзьмітрыевіч Карапёў, 1903 году народжаныня, сваяк сям'і Шабуняў—Каханоўскіх—Андрушышыных. Ён з маленства быў хворы: запушчаная хвароба вуншэй яшчэ дазваляла скончыць гімназію, але на ўніверсітэт сілаў і здароўя ўжо не ставала. Да таго ж Ю. Карапёў для савецкай улады таксама быў «падазронны»: ягоныя дзед і бацька былі праクурорамі ў царской Рasei; таму адукцыю здабываў самастойна, вывучыў замежныя мовы. Пры бальшавікох працаваў на Балотнай станцыі, пры немцах — перакладчыкам у Генэральным Камісарыяце.

Зблізіла Абрамаву й Карапёва прыхильнасць да царквы, куды яны хадзілі ці ня штодня, разам наведвалі службы, разам вялі доўгія гутаркі, да чаго далучалася менскі съвятар Кіркевіч.

Вайна — тая падзея, якая зъмяніла ўсё жыцьцё Абрамавай. Агульнавядомы факт зь ейнае біяграфіі: Надзея Абрамава ўзначаліла Саюз Беларускае Моладзі.

Аднак аказваецца, гісторыя СБМ пачынаеца не з загаду Кубэ 1943 году пра стварэнне такой арганізацыі.

Саюз Беларускай Моладзі быў створаны Абрамавай без аніякіх пастановаў з боку акупацыйных уладаў (нават насуперак — існавала забарона на стварэнне арганізацыяў), на ўласную ініцыятыву й значна раней: не пазней за 1942 г.

Гэты факт нідзе не зафіксаваны, нікому не вядомы. I tym ня менш існуе доказ: фотаздымак, на адваротным баку якога пазначана: *1942. Пачатак Саюзу Беларускай Моладзі*¹². Так, СБМ, створаны Н. Абрамавай у 1942 г. (а па звестках А. Щукелойца нават раней, у 1941 г.), і той, што яна ачаліла разам з М. Ганьком у 1943 г., — розныя, найперш паводле маштабаў. Аднак паводле духу — і тая, і другая арганізацыі мелі выразна беларускі патрыятычныя харктар.

Чаму пра існаванье СБМ яшчэ ў 1942 г. не было вядома? Думаецца, адна з асноўных прычынаў — асьцярожнасць, бо за несанкцыянаваную арганізацыйную працу акупацыйныя ўлады каралі надта сувера. Таму гэтая арганізацыя знайшла сабе прытулак у Праабражэнскай права слáўнай царкве, у якой служыў святар з Ашмяншчыны, з Гальшанаў, Уладзімер Фінькоўскі. Гэта была першая ў Менску царква, якая зноў адчынілася пасля ўцёкаў бальшавікоў; пазней там жа служыў і ўладыка Філафей.

Варта адзначыць таксама, што праца Н. Абрамавай у 1941 г. дзеля стварэння беларускіх нацыянальных моладзевых арганізацыяў — не адзіны прэцэдэнт такое дзеянасці: падобныя арганізацыі паўставалі ў Вялейцы, у Баранавічах, у Глыбокім — пра

¹² У 1942 г. пры БНС быў ствароны аддзел беларускага моладзі, кіраўніцаю якога стала Н. Абрамава. Магчыма, гэтым і тлумачыцца зъмест надпісу на фотаздымку (за ўв. рэд.).

гэта гаворыць А. Шукелойць, які асабіста наведваў іх. А ў 1943 г. адбылося ўтварэнье вядомага нам сёньня СБМ, удзел у якім ва ўспрыніцы бальшавікоў быў адным з найбольш цяжкіх злачынстваў у гады вайны.

З наступам саветаў Абрамава эвакуавалася разам, у адным вагоне, з бацькамі й прыёмнай дачкой¹³, зь Ю. Карапёвым і ягонаю маці, Вольгай Мікалаеўнай, — спачатку ў Тропаў¹⁴, потым у Прагу. Але маці Карапёва настойла на tym, каб сын разам зь ёй вярнуўся дамоў. А Абрамава ў 1945 г. пераехала ў Нямеччыну, у Мюнхэн. Потым, на працягу даўгіх гадоў, Ю. Карапёў ня раз дакараў сваю маці, што празь яе пазбавіўся адзінага шанцу стаць шчасльвым. Ажаніўся ён ужо па вайне; памёр у 1993 г.

З таго часу, ад першых гадоў бежанства, у Абрамавай пачала расьці крыўда на кірауніцтва БЦР, што не ратавалі яе, ейных дзяўчат з СБМ, зь якімі разам беглі зь Менску; што не спрабавалі схаваць, хоць

¹³ Як ўспамінае А. Шукелойць, падчас вайны ў Менску існавала калі я 10 дзіцячых прытулкаў, разьдзеленых па канфесіях, — каталіцкіх, праваслаўных, баптысцкіх, якімі кіраваў сп. Рапэцкі, бацька вядомага сёньня беларускага дзеяча Ю. Рапэцкага. У гэтых прытулках было багата габрэйскіх дзяцей: бацькі выпускнікі іх з гета, скіроўвалі ў цэрквы й касцёлы — удзень святыні былі напоўненыя імі. З прытулкаў дзяцей пазней адвозілі ў беларускія мястэчкі. А. Шукелойць, прыкладам, адвозіў іх у Вялейшчыну, дзе імі апекавалася ягоная сяброўка з універсітэтам Ганна Сухая, інжынэр-аграном, якая працавала школьнім інспектарам. Некаторыя з дзетак, старэйшага ўзросту, ведалі, што яны — габрэі, і па вайне вярталіся да сваёй культуры. Але нямала было і такіх, каго выратавалі немаўлятамі, і тыя ніколі не даведаліся пра сваё карані. На думку сп. - Шукелойця, Тамара (1940—59), дачка Н. Абрамавай, была адной з такіх.

¹⁴ Цяпер Опава (Opava) на тэрыторыі Чэхіі.

ведалі: за Абрамавай палявалі як мала за кім. Яна была вымушаная з бацькамі хавацца ў жаночым катліцкім кляштары. Удзячнасць Абрамавай была такая вялікая, што яна, праваслаўная, не пераходзячи ў іншую канфэсію, усё далейшае жыцьцё лучыла з Каталіцкім Касцёлам і каталіцкім сьвятарамі¹⁵.

Жыцьцё Н. Абрамавай у Нямеччыне падаецца яшчэ больш загадковым ды прывідным. Тут нават съведкаў няма. І ўсё ж удалося адшукаць публікацыі — прайда, у зусім нечаканых месцах, — якія даюць падставы для рэканструкцыі падзеяў. Вось як у артыкуле пратарэя Д. Канстанцінава «На религиозные темы»¹⁶:

Первые книги, посвященные послевоенному положению религии и, в частности, Православной церкви в СССР, начали появляться в начале шестидесятых годов. Первой ласточкой стал сборник «Православная церковь в СССР», подготовленный Мюнхенским институтом по изучению СССР. Написанный рядом авторов института, он в последний момент был передан в мюнхенское издательство ЦОПЭ, которое и выпустило сборник. Передача произошла, по всей видимости, потому, что тон книги не совсем устраивал в то время администрацию института, шедшего в русле политики Вашингтона.

Уже тогда в Западной Европе появился наш надежный союзник, принявший активное участие в издании указанного сборника. Мы имеем в виду постояянную научную сотрудницу Мюнхенского института Надежду Александровну Теодорович, начавшую выпускать ежемесячный журнал «Религия и атеизм в СССР». Пока журнал выходил в рамках института и

¹⁵ Верагодна, гэта й сталася падставаю для пазынейшае легенды пра съход Н. Абрамавай у кляштар (заўв. рэд.).

¹⁶ Новое Русское Слово (Нью-Йорк). 1979. 28 апреля.

за его счёт, всё шло благополучно. Н. А. Теодорович собрала огромный исследовательский материал о положении религии в СССР, который, к сожалению, не смогла полностью использовать, настолько он был велик. Но в самом начале семидесятых годов институт закрыли... Деятельность института полностью свернулась и остался лишь журнал «Религия и атеизм в СССР».

Мы много пишем об удивительном выживании веры в Бога, с которой власть ничего не может сделать за 60 слишком лет. Но мюнхенский пример тоже весьма характерен. Институт закрыт, всё разрушено во имя очередного изгиба политики Вашингтона, а единственный религиозный журнал сохранился. Его взяла на свои слабые плечи Н. А. Теодорович и продолжала выпускать на свой собственный страх и риск. Вначале было бесконечно трудно. Но постепенно к ней на помощь начали приходить немецкие церковные круги — и католические, и протестантские. В конце концов Н. А. Теодорович добилась такого положения, при котором ее журнал получил скромную материальную базу, достаточную для ежемесячного выпуска на двух языках: немецком и русском. Насколько мне известно, средства были очень невелики, но тираж мало-помalu увеличивался, и о действенности журнала свидетельствовало недовольство Москвы: «Религия и атеизм в СССР» не раз упоминался во всяком городе советских изданиях.

Все эти годы я поддерживал живую и постоянную связь с Н. А. Теодорович. Не всегда я был согласен с методами журнала, но это николько не мешало сохранению теплых и дружеских взаимоотношений. Проделала она огромную и сложную для её возраста работу, несомненно, приносящую должный

эфект. Немецкий вариант журнала просветил немало людей Запада, дав им подлинную картину происходящего в СССР.

Деятельность Н. А. Теодорович не осталась бесплодной в смысле положения верующих в самом Советском Союзе. Её журнал пробудил к жизни ряд аналогичных изданий, усилил активность верующих, особенно баптистов.

18 февраля 1979 г. Н. А. Теодорович скончалась. В одном из своих последних писем она сообщила мне, что лежит в клинике на исследовании, потому что «стала чахнуть». Что-то случилось с печенью — не то цирроз, не то воспаление. Развилась анемия. Результаты обследования не показали ничего опасного, поэтому Н. А. решила продолжать издание журнала, хотела найти себе помочь и частичную замену. Тем не менее, приблизительно через месяц её не стало.

Отрывок из письма, написанного ею друзьям в США: «Только что вернулась с ежегодного конгресса «Гонимая Церковь». Вернулась предохладя. Недели три тому назад заболела ангиной, да такой, что пришлось прибегнуть к инъекции пенициллина. А он дал аллергию, а аллергия вызвала анемию. Ходила едва-едва. Качалась. На конгрессах обычно была активной и многогречивой. А в этот раз — сразу от заседаний — в постель, и спала, спала до следующего заседания». Н. А. Теодорович была по образованию врач с большой практикой, поэтому прекрасно понимала, что происходило с нею.

«Религия и атеизм в СССР», очевидно, выходить перестанет. Перестанет тревожить тех, кому он достаточно насолил. Ушел из жизни человек, глубоко верующий, преданный Церкви, человек, отдавший

почти всю свою эмигрантскую жизнь бескорыстной борьбе с воинствующим московским богооборчеством. Не стало еще одного центра борьбы с атеизмом.

Час, аддадзены працы ў Інстытуце для Вывучэння СССР у Мюнхене, у выданьях якога зъмяшчалі свае працы такія вядомыя беларускія дзеячы, як А. Адамовіч, Будзімер (С. Кандыбовіч—Кабыш), Л. Гарошка¹⁷, Ул. Глыбінны, А. Карповіч, В. Кіпель, Г. Няміга (Г. Паланевіч), С. Станкевіч, Я. Станкевіч, П. Урбан, Л. Вароніч, Я. Запруднік, — для Н. Абрамавай быў таксама плённым. Вось толькі праз свой псеўданім, Тэадаровіч¹⁸, і праз небеларускую тэматыку ейных публікацыі — дый яна сама — засталіся па—за ўвагаю дасьледнікаў. Цывільных і ў пагонах.

А пра тое, што зачапіцца воку было за што, съведчыць нават няпоўная бібліографія ейных артыкулаў, складзеная мною (гл. с. 187). Н. Абрамава напісала так шмат артыкулаў у сваё выданыне, штомесячны агляд «Рэлігія і агэізм у СССР», што толькі выбраныя артыкулы яе за 1967—1969 гг. склалі кнігу на 320 старонак¹⁹.

Зрэшты, сказанае пра адсутнасць съведчання ў нямецкага перыяду жыцця Н. Абрамавай — недзе перабольшаныне. Захаваліся лісты Н. Абрамавай—Тэадаровіч²⁰, якія ўтрымліваюць якраз тое, што застало-

¹⁷ Разам зь ім Н. Абрамава брала ўдзел у складаньні кнігі *Religion in the USSR / Institute for the Study of the USSR; Ed. by B. Iwanow; Transl. ed. by J. Larkin; With contrib. of L. Haroshka, A. Schmemann, N. Teodorovich. Munich, 1960.*

¹⁸ У нямецкамоўных тэкстах прозвішча *Тэадаровіч* перадавалася па—рознаму: *Teodorovich, Teodorowitsch, Teodorowych.*

¹⁹ Nadežda A. Teodorovich. *Religion und Atheismus in der UdSSR: Dokumente und Berichte.* München, 1970.

²⁰ Месца заходжаньня архіву Н. Абрамавай невядомае. Пры намсі, неўзабаве паслья яе съмерці пошукам папераў зайдаліся Дз. Касмовіч, а пазней Я. Каханоўская, але безвынікова.

ся па—за межамі афіцыйных публікацыяў: прыватнае жыццё, съмерць дачкі Тамары, якая ўсё ж не была далёкая ад беларускай моладзі (шчыльна сябравала з Паўлам Урбанам), дапамога знаёмым і зусім незнаным людзям.

Лісты Надзеі Абрамавай

2.XI960.

О, моя дорогая Янечка [Каханоўская]! Спасибо за привет! Тогда же, сразу после Вашего письма, написала Вам большое и подробное и... не успела отослать. Вся жизнь моя, понимаете, родная моя, вся жизнь моя перевернулась. Не стало моей девочки. Ушла из моей жизни красота, смысл, цель, радость — всё—всё. Жизнь мне только в тягость. Как убитая, знаю только один счет дням — со дня ее кончины. 30.XII — вот прошло 7 месяцев. Ни успокоения, ни утешения, ни забвения. Как будто всё это было все-гда.

Какой ужас! Какой кошмар! Я никогда не думала. Я всего чего угодно ждала — она была странная и трудная девочка — но никогда не думала, что я ее хоронить буду. Она была такая жизнерадостная, такая здоровенькая, такая яркая.

Вы пишете мне так хорошо — «со смирением нести». Да, я знаю, что Господь не может творить во вред душам. Я знаю, что ей — во спасение (кто знает, как насмехалась бы над ней жизнь за ее доверчивость, жажду счастья, погоню за развлечениями), и мне для осознания чего-то недоделанного, *не так* сде-

ланного — всё в пользу вечной души. Но пока останешься в жизни — переносить уход моей девочки, моей Тоси — это сверх моих сил.

Я еле-еле тяну лямку жизни, еле-еле работаю, я избегаю всех. У меня в комнатке горит «золотой огонек» — который ее символом мерцает. Я надрываю, буквально надрываю себе сердце на ее могилке. Родная Янечка, я никогда в жизни так несчастной не была.

Отец мой сильнее меня. Он меня бодрит, даже ругает, говорит, чтобы я взяла себя в руки. Господи! Я всю жизнь была смелой, мужественной, но в этом моем состоянии — я руина. Слёзы и слёзы. Море слёз, особенно если люди хотят меня утешить. У меня много здесь и всюду добрых друзей, и, поверьте, когда я получаю их письма, я задыхаюсь от слёз. Ведь никто, никто не может меня утешить. Епископы католические, православные, с которыми связана и работой, и личным контактом, тоже не находят слов утешения: «Господь дал, Господь взял»...

Дорогая Янечка, Вы меня понимаете, конечно. Ведь в ней был смысл моей жизни, это ведь так ясно. А теперь — когда случилось такое — всё обесцвело, лишено радости и цели существования здесь, на земле.

Узнали ли Вы что-нибудь еще о всех нам дорогих? Пишите мне, родная, если не боитесь в ответ получать вот такие душераздирающие письма.

От всего сердца желаю Вам, Юлечке [Андрусышина], детишкам много счаствия, здоровья, благополучия. Спасибо за карточки. Томочка была такрада. Она помнит Вас и Юлечку (чуть-чуть), ей было так приятно сознавать, что вот были, мол, девочки, а теперь — мама! Она страшно любила детей. Мечтала о замужестве, о детях. Осталось два молодых челове-

ка, которые до сих пор болеют памятью о ней — один здесь (часто меня навещает, водружаёт на ее могилке венки), другой в Париже, пишет мне тяжёлые письма.

Она была последнее время очень хорошая, всё танцевала — восхитительно, была какой-то странной (я этого ужасно боялась), но это очень нравилось в ней многим — знойная, яркая, неудержимая, дикая... Если бы Вы знали, как мне не достает ее в жизни моей, какая я без нее жалкая, несчастная, бедная...

Целую Вас, родная моя, пишите, если не боитесь моей печали, которая захлестывает меня и вот так в каждое письмо изливается.

Отец шлет свой большой привет. Вы всегда были его большой симпатией, он всегда с особой сердечностью вспоминает совместную работу с Вашим папашей.

Как странно. Тогда я так тяжело переживала горе Симочки²¹, так пламенно сочувствовала ей. Так недавно вечером лежали, и я рассказывала Томочке о том, какая была Симочка, о ее муже Павлике — и не подозревала, что уже тогда за моей стеной стояло, надвигалось мое личное, большое материнское горе. Господь — моя сила! И как тяжело сказать «да будет воля Твоя». *Его воля*, а сердце разрывается от боли.

Целую. Юлечку (она меня, наверно, помнит чуть-чуть) — привет. Пусть ее дети помолятся о моей бедной девочке.

Ваша Дина.

²¹ С. Кніга, супольная сяброўка Н. Абрамавай і Я. Кахраноўскай зь Менску. Першы муж — менскі беларус Павал Земель. Другі муж — расеец з Масквы, куды С. Кніга й пераехала перад самым пачаткам вайны.

12.1.1966.

Дорогая Янечка! Получила сегодня Ваше письмо. Спасибо. Меня радует возможность помочь дорогим мне людям. Я охотно займусь этим, но я абсолютно не знаю, что лучше купить, чтобы не повторяться с Вами. Здесь мне нужна, конечно, Ваша помощь, Ваш совет.

Я бы очень хотела послать что-нибудь для Юлика, для его жены и для Симочки. Что? Материю для Симочки. Какую? Какие она любит цвета? Шерсть? Шелк? Сколько метров? У нас очень моден теперь материал с золотой или серебряной ниткой, так называемый люрекс. Не знаю, моден ли он у вас в США и может ли он понравиться там. Для Юлика я куплю туфли, это ясно. Обувь всегда нужна, и сомневаюсь, что бы там ее было довольно.

Я хорошо помню, что Вы еще дома всегда египетским увлекались, а Ваш папа бабочками. Мой отец восхищался его коллекциями, мне как-то никогда не удавалось ее [ix] повидать. Как всё это было давно, и как недавно. Вы помните, как мы вместе учились (без особого успеха!) кататься на коньках — Вы и я. Юлик бывал, но не решался из-за ушей. Было морозно. Слипались ресницы, но было весело, хотя жизнь сама по себе была каторжная.

Очень рада, что Ваши дочери счастливы в браках. Это и для Вас большая радость, и для пррабушки. Передайте ей мой горячий привет. Я так и думала, что моя бабушка, которую Вы знали, умерла в 1934. Помню только, что было холодно в церкви, на Военном кладбище, где ее отпевали. Кажется, это было на Рождество или под Крещение.

Вы, Янечка, не ответили мне на вопрос, как появился Юлик в Минске? Ведь Вы раньше писали, что

он был где-то за Уралом? Он был выслан? Возвращен? Бедный, конечно, он уже старичок. Он, кажется, на четыре года старше меня, а мне в этом году исполнится 59! Прошла жизнь.

Работы у меня бесконечно много. Порой изнемогаю от нее, не хватает времени и сильно сдаются глаза. После пережитой трагедии с Томой я стала руиной — всё, что случается после сильных шоков: и диабет, и начало катаракты, и сердце сдает, низкое кровяное давление, плохо с памятью на новое. Былое помнится зато почти в озвученных деталях. Почти осозательно чувствую Тому такую, какой она была последние годы, танцующую, поющую, нарядную. Не со мниваюсь, что только то, что случилось с ней, ускорило кончину отца. Он сгорел буквально за эти два года после ее смерти, от своего личного страдания о ней и боясь за меня. Ведь самое ужасное, что это было так неожиданно, и мы ничего не знали, что и как, и до сих пор я ничего не знаю. Знакомый председатель здешнего общества спиритов всё уговаривает меня поехать в Данию, где производятся сеансы с медиумами. Он уверен, что я увидела бы ее и узнала бы от нее, что и как случилось. Не хочу, мое религиозное чувство мне не позволяет к этому прибегать. Скорее, может быть, склоняюсь к тому, чтобы когда-нибудь воспользоваться способностями испытанных ясновидящих. Это иное, тем более, это всё более обретает научной почвы.

Итак, дорогая Янечка, жду Ваших советов. Спасибо за согласие подписать мой документ о прошлом.

Целую Вас, Вашу маму.

Ваша Дина.

Рим. 27.6.1966.

Дорогая Янечка!

Заканчиваю свою работу здесь. Честно отработала здесь в Institut'e Orientale. Каждодневно с 9.30 до 12 и с 15.30 до 17, не исключая суббот. Папа²² в своих учреждениях не сократил еще рабочей недели, и они работают все 6 дней.

Жаль уезжать отсюда. Люблю, очень люблю Рим. Я уже здесь, кажется, не то в шестой, не то в седьмой раз. Жарко. В тени 37 градусов. Мое низайшее в Мюнхене кровяное давление (там всегда холодно, сыро, бессолнечно) 95—120, здесь, очевидно, приходит к норме, а потому чувствую себя прекрасно. Даже столь напряженная работа в жаре и переходы на солнце из квартиры в библиотеку и обратно не тяжелы.

Нигде (почти нигде) не была. Всё время экономлю для работы. Была однако раз в море. Один день отдала античной Остии. Это мое любимейшее место. Раскопки раскрыли такие чудесные мозаики. Уцелели основания жилых домов, военная школа Трояна, общественные уборные на 15 мест! Каменные массивные сидения, с соответствующими выемками, вниз ров, который проточной водой сгонял нечистоты куда-то. Сохранились термы с паровым отоплением, где вся эта техника налицо. Сохранился открытый амфитеатр с каменными сидениями, проходами между рядов. Сохранился большой храм и пол, и колонны с капителями, и все ступени к нему. Маленькая домашняя каплица. Остатки публичного дома под названием «Дом нимф и сатира» с прекрасной мозаикой и фигурой целующихся нимфы и сатира.

---

²² Папа Рымскі Павал VI (заўг. рэд.).

Здесь в Риме в течение июня каждый день в открытом театре дают очень интересную вещь. Называется «Лучи и звуки». Когда темнеет совсем, при специальном освещении проходит вся история Рима от Ромула и Рема до Константина Великого.

Никаких артистов. Лучами всевозможных оттенков (в соответствии с эпизодами) подсвечивают те или иные остатки зданий, храмов, колонн, а в это время слышны голоса героев, плач, крик избиваемой и убиваемой в междуусобицах и войнах толпы, то триумф в светлые годы. Замечательно! Все эти останки древнего Рима в багряном свете, в клубах дыма. Это не лубок и не кич. Это сделано с таким чувством меры и озвучено такой прекрасной музыкальной гармонией, что просто диву даешься. Для американских туристов это идет на английском языке. Но даже не зная итальянского языка, всё понятно.

Сейчас у меня обеденный перерыв. Пообедала и на террасе строчу письмо. Сильно припекает, внизу буйно цветет олеандр. Странно, сегодня почему-то не секут воздух стрижи. Обычно они будят меня с самого утра.

Пишите мне уже на Мюнхен. Скоро я буду там.
Целую.

Ваша Дина.

[бяз даты]

Дорогая Янечка!

Как рада была получить Ваше письмо! Так странно видеть свое имя, то, которым называли меня только близкие и каких вокруг уже никого не осталось.

Сколько воспоминаний вызвало оно!

Бедная Симочка! Красивая, как богиня. Помню, с какой любовью мой отец ее фотографировал и так,

и сяк, завернутую в какой–то розовый шелк, в позе Лигии, в профиль, силуэтно. Ее золотые волосы! Ее тонкие черты лица. Ее фигура. Господи, как всё уравновешивается в духовном плане. Ведь она, мне кажется, была такой безмерно счастливой, ей так улыбалась жизнь всё ее детство, всю ее юность. Любимицей была отца, матери, всех, всех... Конечно, ни в коем случае нельзя ей брать сына. Он агрессивен, и это опасно. Шизофреники обычно убивают объекты своей ненависти. Она вовлечена в его бред, и ничто не поможет. Его, наверное, лечили всем возможным. И здесь нет средств, которые бы спасали от этой ужасной болезни. В лучшем случае, дав электрошок, притупляют всякую активность, делают пассивно–вялыми до смерти, но и это не всегда и не со всеми случается.

Хотелось бы узнать об остальных — о Зине, об Оле, о Тамаре — о всём выводке нашей компании. Где они?

Часто думаю. Если бы осталась там — может быть, все сохранились. Но это так мимолетно. И всегда думается в ответ на эту безрассудную мысль: если бы всё началось сначала — я сделала бы то, что сделала. Да, они, мои дорогие и близкие, которых вырвала оттуда, — все ушли, все оставили меня одну, но ушли на свободе, и я, как ни горька (по–человечески) моя жизнь, но она безусловно имеет несравненную ценность: я не в СССР, который вместе с режимом был всегда мне и моей семье предельно ненавистен.

Кончина Томы — моя незаживаемая, моя неизживаемая боль. Это такое, что превосходит все мои мучения, потерю всех, вплоть до здоровья. Я счастлива, когда вижу ее во сне, это бывает так редко.

Она последние годы была такая оригинальная, такая своеобразная, неукротимая, прекрасная. О, как я переживаю ее уход, который (рассуждая не по-человечески, с мещанской психологией, но с точки зрения Божественной милости) был, по-видимому, радикальным ее спасением. С ее нравом, с ее нервной структурой, она не удержалась бы в нашем мире, полном соблазнов, достатка, свобод. И возможно то, что ее ждало бы в жизни, было бы страданием и для нее, и для меня. Я склоняю голову перед Волей Божией, как верующий человек, но тоскую по ней немоверно.

Вас интересует история постройки церкви на окраине Мюнхена. Да, я хорошо знаю эту историю и помогала этой затее. Отец для этой церкви нарисовал даже две иконы. Человек этот — казак из бывших послушников северокавказского монастыря. Когда громили большевики монастырь и убивали схимников, он, будучи еще молодым человеком, убежал из монастыря. Работал в шахтах как мирянин. Каких-нибудь точных религиозных знаний в монастыре он не успел приобрести, а работая в шахтах, по-видимому, соприкасался с разными группами — со старообрядцами, с сектантами разных оттенков — и получилась в его мировоззрении религиозная такая перепутаница, что не разберешь: фрагменты самых разных верований.

Церковь он построил в стиле восточного православия, с куполом, с иконостасом (отец и я расписывали алтарь). При церкви махонькая часовня Божьей Матери, в которую я помогала ему собирать со всех стран мира наиболее чтимые изображения Божьей Матери. Таким образом, она является, в некотором смысле, музеем — там все Ее лики, от черных (не-

гритянских, индийских) до наших с Камчатки, где впервые был построен православный храм.

Отец очень любил туда ходить. Церковка очень уютная. Строил ее этот Тимофей со своей названной сестрой Наташой, вдвоем. Как они подымали эти стены, из тонких досок, но стены, один Господь Бог знает. Они мне говорили: «Вот не могём узять, то Наташа как закричит: «Дык што ж Ты, Госпадзі, ня відзіш, што нам ня ў сілу? Дык памажы ж!» И, смотрим, идет человек дорогой: «Что это вы тут делаете?» — «А вот церковь Божию строим, да тяжко». Раздевает поддевку, да и в помоць нам. Так вот святая Троица и позаботится».

Так и построили храм. Тимофей со своей верой не признает никаких церковных юрисдикций. Чтобы им помочь, чтобы обезопасить их труд и землю защитить, на которой они все это самочинноозвели, я хотела закрепить это при помощи церковных властей. Приглашала туда католического епископа. Он умилился. Благословил. И конечно бы помог, если бы Тимофей проявил какое-то желание подчинить сотворенное им церковной власти. Увидев его нежелание, подумала, может он не хочет под католическую защиту подвести его сооружение. Стала уговаривать его связаться с православным архиепископом. Ходила сама к архиепископу мюнхенскому, говорила о церкви и просила, чтоб он как-то защитил сооруженное. Но Тимофей и тут дал мне бой. А сам нашел какого-то батю и стал звать его служить. Батя — московской (советской) патриархии приверженец. Я предупредила Тимофея, сказав, что советчикам только того и надо, что бы поставить в Мюнхене ногу и тем внести смуту в зарубежную церковную жизнь. В общем, Тимофей не хочет, чтобы его сооружение

кому-либо было подчинено. Служить же, по его, в церкви могут все. Он в самом широком смысле экуменист, идущий гораздо шире объединения в молитве только христиан. Онискренне был рад, когда в его храме молилась еврейка. Торжествующе сообщил мне о том, что мусульмане и мормоны и «какие-то» антропософы приходят к нему и молятся с ним. Он уверен, что никогда не умрет, что эта церковка его будет той скинией навесной, которая, по Апокалипсису, будет вознесена на небо, спасая в себе 140000 праведных душ. «Все они, миленькие, соберутся, как один, в этом храме, как только труба Господняозвестит». Вот это общий облик того, что выросло из недр типично русской, бунтарской против всего и вся души, устремленной непосредственно (без каких-либо церковных посредников из духовенства) к Богу. Признаться, мне нравилось, когда он разговаривал с католическим епископом и называл его на «ты» и «дорогой брат», и тот его тоже. Так обнявшись, они и обходили это рукотворение во имя Бога, которого принято понимать иначе, и во имя церкви, какой по существу еще нет на земле.

Вот пока и всё, дорогая Янечка. Целую Вас, моя дорогая.

Ваша Дина.

Мюнхен. 10.5.1967.

Спасибо, дорогая Янечка, за письмо. С большим нетерпением буду ждать готовящиеся для меня фотографии Юлика и Симочки. Это так интересно. Какие они? Какой стала наша красавица Симочка? Неужели годы обошлись с ней немилостиво, и будет грустно смотреть на нее изменившуюся? Что с ее

дочкой? Она, наверное, тоже давно уже мама, а Симочка бабушка! Как это невероятно! Для меня все они в своих образах бывших предстоят в памяти.

Новостей у меня нет. Всё то же. Работаю так, чтобы было ясно, сколь опасен, фальшив, хитер и препротивен практически осуществленный марксистский коммунизм. Очень много болела в этом году. Нарушения кровообращения. У нас здесь препротивный климат. То холодно, то вдруг резкая перемена к потеплению, то снова грохает мороз. Организм не успевает приспособиться к этим температурным изменениям, а от этого и страдает кровеносная система. Ноги тяжелые. Вены набухают. Принимаю какую-то лекарственную дрянь.

Забот у меня как всегда (не своих!!) много. Вот теперь опекуюсь девочкой 7-летней, которая в полном параличе. Еле-еле владеет ручонками. Полная мышечная атрофия. Сегодня возила ее с матерью к врачу, хотим испробовать всё возможное, чтобы как-то облегчить ее судьбу. Бедная мать, извелаась. Девочка, как она ни хрупка, тяжела. Мать ее должна носить, переносить с места на место. Девочка в постоянном корсете, который чуть-чуть поддерживает ее грудную клетку, так что она может сидеть. Еле-еле держит головку. А ко всему этому — интеллектуально развита не по годам. Как взрослая, рассуждает, имеет колossalную волю, чтобы хотеть быть здоровой, хотеть двигаться, ходить. Это так тяжело всё.

Была очень рада повидать всех вас на фотографии. Юлечка стала совсем неузнаваемая. Я бы ее никогда не узнала. Славные ее ребята. Хорошо, когда вокруг детские голоса. Совсем жизнь идет по-другому. Вокруг меня, увы, их нет. Всё больше или беспомощные старики, которым надо помогать, а

потом провожать до могилы, или вот такие, требующие врачебной помощи больные дети. У каждого своя судьба. Всегда мысленно переношуясь мыслями к бедной Симочке. Я, кажется, Вам писала, что и здесь медицина беспомощна перед этим ужасным заболеванием — шизофренией. У меня и такие гости часто бывают. Как бывший психиатр, я, по-видимому, как-то их привлекаю. Слышат мой голос, слышат, что я их зову, и, когда я меньше всего склонна их принимать, приходят. А когда приходят, то не могут и скоро уйти. Говорят, говорят безумолку и всё свое, никак невпопад общей какой-нибудь теме. Выговоряются и уходят. Им от этого легче. Это все такие, которым сделали в психиатрических больницах электрошоки. Они стали от этого пассивны, утратили свою агрессивность, их выпустили, и они живут такие среди нас, в своем фантастическом мире, иногда лишь ощущая необходимость контактов с теми, которых они вовлекли в свой бред. Некоторых угощаю чаем. Некоторых угощать нельзя: подумают, что хочу «отравить» — и тогда дружба врозь.

Кроме работы, раз в неделю, по средам, даю урок практического русского языка для студентов-немцев, изучающих русский язык. Люблю молодежь. Эта работа дает мне большое удовлетворение. Они привязаны ко мне, а я к ним. Стараюсь как можно больше дать им практических знаний. Один уже стал настоящим переводчиком, переводит некоторых советских писателей (из числа оппозиционеров режиму) на немецкий язык. Я строго слежу, чтобы не переводил всякую советскую шваль, пишущую в духе соцреализма.

Что рассказать Вам о себе еще? Право, не знаю. Много у меня работы, но после моих жизненных

катастроф, даже если я их приняла безропотно, как волю Божию, я стала вялой, болезненной, малоинициативной. То, что было раньше легко и просто, теперь занимает больше времени, и наиболее сложные работы откладываю, пока их не накапливается несколько, и тогда делаю всё через силу.

Не знаю, доходят ли до Вас мои работы. Они издаются на разных языках: на русском, немецком, английском. Если не видели никогда — напишите, пришлю Вам. Пишу о положении религии и Церкви всех вероисповеданий в СССР. Эта тема, как Вы знаете, всегда была для меня важна и интересна еще *tam*. Теперь, когда изучаю положение верующих там, особенно хочется открывать глаза здешним оптимистам, которые, будучи спровоцированы советской агентурой, думают, что там уже давно произошла либерализация, демократизация и наступает коммунистический рай. Американцам трудно вдалбливать, что это далеко не так, им так хочется существования. Но они не понимают, что и под флагом существования коммунисты будут ловить свою рыбку в мутной воде, делать свое кайново дело — разжигать классовую борьбу, форсировать локальные инциденты, приближать «мировой пожар».

У меня здесь, к счастию, много добрых друзей, которые стараются сделать всё от них зависящее, чтобы я не чувствовала себя одинокой. Но... По сути дела, друзья милы и хороши, я их очень люблю, ценю, но моего внутреннего одиночества и постоянной тоски о Тосе моей они никогда не могут утолить. С потерей ее ушла из моей жизни красота. Она была трудной девочкой, но такой необычной, такой резко отличной от всех других, своеобразной, оригинальной, талантливой... И этого мне ничего не может заменить.

Я ныла—ныла в этом письме. Дорогая моя Янечка, ною только потому, что меня с Вами объединяет прошлое. Вообще, здесь, среди новых друзей, я не нытик. Наоборот. Ко мне приходят за бодростью, за распутыванием душевных конфликтов, за тем, чтобы выводить из тупиков житейских. По отношению к другим я с этим успешноправляюсь.

Целую Вас, Вашу маму, Ваших дочерей и внучков и внучек.

Ваша Дина.

17.5.1967.

Дорогая Янечка!

Я снова Вам пишу, потому что угрываюсь. Только что уехала одна знакомая, которая приезжала из СССР и рассказала мне их нужды. Я составила целий список вещей, которые там нужны, или очень выгодно могут быть проданы. Я угрываюсь, потому что мы здесь, действительно, тратим деньги очень часто по—пустому. Этими пакетиками, которыми я отдельываюсь раз в год, просто свинство обходиться! Сестра этой уехавшей мне сказала, что там ничего нет, потому что даже то, что есть, недоступно по ценам местным. Наслушалась такого, что небу жарко. А это был человек из Риги, а Рига — это Прибалтика, а в Прибалтику приезжают из Красноярска, Орла и других мест в свой отпуск подкормиться и запастись кое—чем. В Прибалтике лучше, чем везде. А в Минске — подавно, наверное, дело худо обстоит, он никогда не снабжался хорошо.

Целую всех крепко.

Ваша — Дина.

Вербное Воскресение. 1967.

Дорогая, любимая моя Янечка!

Христос Воскрес! Целую от всего сердца Вас, Вашу маму, всех любимых Вами и дорогих Вам.

Янечка, я получила минские подарочки. Как сде-
лать, чтобы в будущем они *ничего* ответно не слали?
К чему? Для них это расходы. Не надо. Для меня же,
право, ничего не надо. К «отечественным» воспоми-
наниям — и полесским, и кремлевским — я, право,
более чем равнодушна. Как им дать понять, чтобы не
обидеть их... Но, уйдя *оттуда*, я тоскую только по
дорогим мне людям, но больше ни о чем. Я никогда
не хожу на театральные, концертные представления
оттуда. Ушла сознательно, поставила крест на всё и
не хочу терзаться «кошками» даже от любимого мной
родного искусства. Возят ведь его сюда сознательно,
заманивать, бередить у тоскующих по Родине. Я не
тоскую по Родине, когда она в советских руках. Мне
здесь на свободе так хорошо, так душе привольно...
боль личную нести должна, как всякий из земнород-
ных. Там ли, тут ли, кто хочет или может попробо-
вать огня, должен терпеть и благодарность за всё.
Вы, наверное, меня хорошо понимаете?

Пишите мне, дорогая, не карайте меня молчани-
ем, хотя мне молчание, если не считать его патологи-
ческим, абсолютно нетерпимо. Понимаю! Очень,
очень хотела бы повидаться с Вами. Стареем ведь. В
этом году мне уже 60 исполняется!

Целую Вас, дорогая Янечка. Маме Вашей мой
сердечный привет и поцелуй. Какое счастье, что Вы
ее имеете. Какое счастье было бы, если бы моя мама
была со мною!

Ваша Н. Т.

28.5.1968.

Дорогая моя Янечка!

Спасибо за гору приветов, которыми Вы нагружили проф. Адамовича. Он уж вез их, вез — чуть довез, так был обременен!

Спасибо, родная. У нас проходит интересный симпозиум по вопросу о советской литературе. Много съехалось специалистов-иностраниц, которые толком не знают языка, грызут литературу и делают выводы и исследования. Многочего, что хотелось бы мне узнать от них, так пока и не дослушалась. Все слишком политически теоретизируют, а оценки литературы, особенно поэзии (которая меня интересует особенно — потому что сама писала запоем, не зная никаких законов версификации, а так, как выливалось из недр души, — в состояниях депрессии, всегда!). Так вот, этой настоящей оценки стихов советских по законам версификации и по отнесению их нынешних рифм к известным нам формам классической и полуклассической поэзии, не вижу и не слышу. Попробую сегодня со знакомками в кулуарах поговорить.

Господи, как я сочувствую проф. Адамовичу. Каждой ужас у него. Ведь у нас одна команда судьбы. У него отец — пропал без вести. Моя Тося — убита, а кем и за что? И думается, очень возможно, что длинная рука из Москвы, чтобы нас морально-нервно-психически сломать. И, конечно, сделано дело. Я совсем руиноподобная с тех пор. Нет ни прежней энергии, ни быстроты, ни способностей. Всё трудно, всё стало тяжело. Жду только конца, как избавления.

Целую Вас, моя дорогая. Всем, кто знает меня и помнит, мой самый горячий привет и шчырае сардичнае прывітаньне. Беларуская справа мяне цікавіць

і блізкая мне, як раней, толькі тутака яна ня мае ані руху, ані пэрспектыву вялікіх. Чым магу, дапамагаю найбольш актыўным.

Цалую моцна, моцна.

Вашая Дзіна.

19.10.1968.

Дорогая Янечка.

Снова получился перерыв в нашей переписке. Обычная история! Расстояния тому виной и то, что вечно что-то разношерстное со всех сторон наваливается. Весь свой отпуск отдала приведению в порядок своего жилища. Со временем моих жизненных трагедий ничего не прибирала, только запихивала в углы вещи моих дорогих и свои, ненужные для работы, книги и бумаги. Стало уже невмоготу. Ничего не могу находить. Пыль, облупленный пол, почерневший потолок. Всё привела в порядок. Не умираю, значит, надо взять себя в руки.

Было тяжело, всё нарывалась то на письма Томочки, то на фотографии моих. Батька мой был многогранный человек, всё полно следами его интересов: фотографии, художественные работы, письма, его заметки, работы о раннем оккультизме, черно книжии, о историях религий. Всё это пришлось разбирать, было грустно. Всех их, отошедших, мне ужасно не хватает... Масса дружеских контактов у меня, но все такие бесцветные, не оригинальные, по сравнению с ушедшими от меня в лучший (несомненно лучший!) мир моими близкими. Чувствую их, конечно, повседневно в мистическом плане, но, пока еще сама в физическом, этого не хватает.

Пишите, дорогая Янечка!

Ваша Дина.

17.12.1970.

Дорогая моя Янечка!
Уж не знаю, что Вы думаете обо мне.

Выходила моя книга, сборник моих статей. Не моя инициатива была. Немецкое издательство нашло нужным издать мои статьи для немецких читателей. «В чужом пиру — похмелье». Пришлось помогать. Два раза читать юркому. При моих испорченных глазах это было нагрузкой. В книге, как-никак, 300 с лишним страниц. Теперь книга вышла, и я вот в праздничные дни буду спать. Спать, какчеховской Варьке спать хотелось.

Что творится *там*! Солженицын, евреи, баптисты, теперь в Польше события²³, хоть бы скорей полетела ко всем чертям эта проклятая диктатура! Хоть бы дожили наши, дорогие, там до свободы!

Что слышно оттуда? Писали? Сестра сможет приехать?
Хоть бы приехала и осталась здесь, в мире, где человек живет как человек, а не как раб проклятого режима.

Я слыхала, что здесь был проф. Адамович. Ко мне не удосужился зайти. Почему-то.

Целую Вас, дорогая, и сердечно поздравляю Вас и маму, и всех Ваших близких с праздником и в Новом году всего светлого, доброго, радостного.

Ваша Дина.

19.12.1970.

Янечка, дорогая!

Вчера отправила Вам письмо, а сегодня получила Ваше.

Сердечно поздравляю всю Вашу семью с такой радостью большой, с долгожданной гостьей родной.
Мой большой привет ей и всем вам.

²³ Хвалеваныі рабочых на поўначы краіны (заўв. рэд).

Неужели она будет придерживаться срока конца визы? Неужели вернется? Зачем? Что тянет ее туда, ведь у нее там нет родных?

Узнайте, дорогая, что же могут там писать обо мне. Не сообщают же они о моей работе, это только бы вызвало симпатию ко мне. Наверное, врут, что убивала или что-то в этом роде, как пишут—врут о многих моих друзьях, ушедших на свободу.

Какие храмы открыты в Минске для богослужений? Увидела фотографию прекрасно отремонтированного кафедрального костела в Минске на бывшей Соборной площади²⁴. Что, разве он служит как храм? А «новый костел»²⁵ — там киностудия, как и было при нас? Закрыт ли Екатерининский собор на Немиге? Мне это очень важно знать, я составляю список разрушенных и переделанных храмов.

Господи, какая радость, когда кто-то вырывается оттуда. У меня под опекой такая семья из Румынии. Как жадно они читают все то, о чем и мечтать не могли там! А ведь в Румынии легче, не то что в СССР или БССР.

Итак, радуюсь Вашей радостью!
Целую.

Ваша Дина.

---

²⁴ Катэдральны касьцёл на Саборнай плошчы (цяпер — пл. Свабоды) ў пасыльнянны час быў перабудаваны да не пазнавальнасці і прыстасаваны пад спартыўную залю, адноўлены толькі напачатку 1990-х гадоў. Магчыма, меўся на ўвазе праваслаўны катэдральны сабор на пл. Свабоды.

²⁵ Касьцёл сівсъв. Сымона й Алены («Чырвоны») на пл. Незалежнасці (заўв. рэд.).

30.3.1971.

Дорогая Янечка.

Давно Вам не писала. Знала, что у Вас были печальные дни проводов сестры и проч. Не хотела Вас отвлекать. Веселить было бы трудно, помогать горевать — гущать скорбь.

Уехала? Ужас! Представляю, как трудно вернуться в этот кошмар, увидев мир свободы и достатка!

Понимаю, конечно, если там у нее семья. Я не знала. Мне почему-то казалось, что она одиночка.

Спасибо за вырезку из газеты относительно Красного костела. А что же всё-таки — снесли его или еще стоит?

Дорогая, спасибо Вам большое, что прислали мне снимок Жени Киркевича с семьей. Я бы очень хотела знать от него, когда точно арестовали его отца, о. Антония, о. Очаповского, о. Язвицюго. о. Кульчицкого? Мне это следовало бы знать как можно скорее. Я должна буду написать к маю статью о Белорусской православной церкви. И мне все эти даты были бы очень нужны. Какова всех их судьба?

Пусть Женя мне всё это точненько скажет. Я не буду его упоминать, если он не хотел бы. А если бы разрешил — была бы очень благодарна. Может быть он сам мог бы мне написать очерк небольшой — как, когда был произведен арест его отца? Какие обвинения? Куда забрали? Виделась ли семья с ним? Что было семье известно о нем впоследствии?

Очень буду благодарна, если он мне пришлет такое и все, что ему известно о разгроме духовенства белорусской митрополии. То, что я помню, я сама опишу. Нет здесь больше людей, которые в ту пору там были. Лариса (раньше Семенова, ныне Шеста-

кова) здесь недалеко. Она мне кое-что рассказала, но дат не помнит. Янечка, дорогая, Вы мне окажете большую помощь, если это я смогу получить. Мне очень нужно отразить (пока живу) те годы церковной жизни нашей в Минске.

Целую Вас крепонько.

Ваша Дина.

19.3.1972.

Дорогая Янечка!

Я ужаснулась, что именно Вы «не из Минска». Я нарочно написала коротко и послала проф. Адамовичу, чтобы он заверил, а Вас хотела просить, поскольку мы переписываемся всё время и знали друг друга так издавна и так хорошо, — заверить мою более пространную жизненную историю.

Я не знаю, если названное Вами лицо так добр, что хочет это сделать для меня, я буду ему бесконечно благодарна и оплачу, конечно, все его расходы по переписке текста у нотариуса. Попросите его от моего имени. В истории изложенной — нет ничего от лжи, кроме засекреченной в СССР двойной девичьей фамилии. Там было нелестно иметь двойную — и так нас попрекали в дворянстве и в польском происхождении. Здесь же вторая часть фамилии скрыла нас от репатриаций. Когда я была арестована в Праге, меня обязательно бы выискали советчики по спискам, если бы я не была Марией и Сушинской.

Целую Вас, дорогая, и прошу извинить назолу.

Ваша Дина.

19.1.1973.

Дорогая моя Янечка.

Я просто не знаю, с чего начать. Мне страшно стыдно, что я молчу как рыба и даже не поблагодарила ни милого г. Адамовича, ни мадам Арсеньеву.

Что это было? Какая–то прострация духовная, переработка от насущнейшей деятельности, которую надо было провернуть, чтобы продолжать дело, начатое мною по изданию; несколько раз болезни, нудные старческие болезни, которые долго не проходят, оставляя вялость и ровно столько энергии, чтобы делать только самое необходимое.

Я хочу одного: чтобы меня немножко поняли и простили.

Я еще палец о палец не стукнула, чтобы начать дело с моей пенсиеи. Живу на огрызок пенсии, который получаю от какого–то пенсионного комитета из Швейцарии, куда и мы, и за нас Институт выплачивал какие–то проценты от зарплаты. Шлют ее мне на 3 месяца. Последний месяц зубы надо класть на полку. Но это мне неважно, я человек нетребовательный. Барахлишко имею, на еду хватает.

Живу работой. Живу тем, что пишу то, что считаю нужным писать и бросать в народ, который так мало знает о происходящем там и так легко поддается на удочку советской пропаганды. Бью в набат. Толку, конечно, мало. Получаю множество писем от единомышленников. Они и благодарят, и поощряют, и распространяют мои сведения через доклады и беседы вокруг себя. Считаю, что и это важно, поскольку вокруг меня люди после закрытия Института сложили ручки на брюшке и молчат, доживая. Хочу дожить, продолжая свидетельствовать истину.

Дела, конечно, заброшены. Помощницы мои без меня не особенно умелы. На письма отвечаю, лежа в постели. На машинке пишу вот только второй день и то уже вся потная от слабости.

Не знаю, что это такое. Или действительно старость, или уж слишком зловредный, какой-то новый вирус. Об этом и по радио говорят, и в газетах пишут, что врачи растерялись. Новый вирус создался под влиянием атомных осадков в атмосфере. Старые вирусы, мол, подохли, а наиболее устойчивые сохранились и произошли какие-то новые мутации, с которыми пока не умеют справляться.

Все же надеюсь, что это еще не конец, иначе не ляпала бы сегодня на машинке. Заставило же меня ляпать мое греховное состояние. Уже давно страдаю от своего бессилия вам всем написать. Если бы борьба за пенсию пошла в ход, конечно бы написала. А так — все в откладке.

Умоляю сказать Вас проф. Адамовичу, что я действительно невежа и свинству моего молчания нет извинения. Прошу его простить. Особенно же прошу сказать г-же Арсеньевой, что я особенно была поражена и благодарна ее свидетельством. Ведь она меня так мало знает и смогла так сочувственно откликнуться на мою просьбу. Как толькі трохі падужэю — напишу ей сама.

Про читайте, Янечка, эти отрывки каждому по назначению. Сама им лично напишу позже, а то правда нет сил.

Высокапаважаны Антон Аляксандравіч!

Няма ніякіх слоў, каб высьветліць, з чаго магла адбыцца гэткая несус্যетная неахайнасьць, каб не напісаць Вам майго шчырэйшага «дзякую».

Я ўжо й сама ня ведаю. Напэўна, усё ж такі гэта старасьць. Нейкая псыхічная прастрацыя надыходзіць і апаноўвае, як толькі паўстае нейкая патрэба ва ўладжваныні асабістых патрэбай.

Да гэтага часу ня выкарысталі вашых пасывдчаныняў. Не падала да гэтага часу на пэнсію. Жыву з нейкіх ашмоткаў, якія мне выплочвае пэўная швайцарская фірма за выслугу год у Інстытуце. Усё — і савецкі час працы, і праца да Інстытуту — усё гэта ляжыць, чакае, пакуль адужуся дзеля клопатаў аб сабе.

А магчыма, гэта з Божага Правіду. Апошні час хварэю то тым, то гэтым. магчыма, гэта ўжо сыгналы, а таму й съпяшацца ня варта.

У кожным выпадку, я вельмі й вельмі ўдзячная Вам і асабліва, што нарабілася падвойнага клопату Вам, але гэта ўжо не з мае віны.

Шчырае Вам дзякую. Каб Вы мне сказали, колькі каштуюць вашыя клопаты ды адвакат — дык усё даўно было б у парадку, а калі так, на Бога — дык, бачыце, якое съвінства апаноўвае чалавекам. Натура грэшная!

Дзякую Вам найшчырэйшы. Думаю, калі апошняя мая хвароба яшчэ не завяршиць майго жыцця, дык буду клапаціца аб грошы і тады буду зноў у думках звяртацца да Вас з падзякай за дапамогу.

З пашанай Н. Тэадаровіч.

Высокапаважаная й дарагая
спадарыня Арсеньева!

Ніколі не спадзявалася, што Вы будзеце так ласкавы дапамагчы мне ў маіх клопатах праз хлеб што-дзённы. Шчырае Вам дзякую!

Хварэю амаль усю восень. Да гэтага часу ня выкарысталі дасланага ад Вашага імя. Хто ведае, нейкая дэпрэсія авалодала. Нічога рабіць не ахвота, клапа-

ціцца аб сабе ніколі не была спрытнай. Трэба, безумоўна, трэба. Усе маепрыяцелі тут насядаюць намянене. А я вось нават да гэтага часу не сабралася з духам падзякаўаць Вам. Выбачце мяне. Грамадзкія справы заўсёды былі для мяне найважнейшым. Цяпер вось ладжу выданыне майго штомесячніка. І ён, як бачу, адбірае ўсю маю энэргію. Высылаю на 1400 адрасоў, карэспандэнцыя заўжды, чыгаць прыходзіцца беззліч, мець клопаты з друкам, экспедыцыяй. Спыніць гэтае працы ня маю права. Атрымліваю шмат лістоў з падзякай. Навукоўцы, духоўныя, журналісты выкарыстоўваюць дадзенныя, якія даю па-расейску і па-нямецку. Ня ўсе ж карыстаюцца з савецкага друку, ды й ня ўсе цікавіцца рэлігійнымі пытаннямі — вось і служу гэтае працы. Таму й занядбала нават падзякаўаць сваім дабрадзеям. Выбачце, калі можаце, дарагая!

З пашанай Н. Тэадаровіч.

Янечка, я через Вас прошу покрыть мою бес tact-
ность. Это Вы сможете сделать. Иначе мне просто
невозможно подступиться к этим мильм людям. У нас
говорили, что в психиатрию шли те, кто сам сродни
психическим аномалиям, возможно, это так. Вот это
мое состояние психической депрессии в отношении
личных дел — думаю, нечто от психической хвори!

Целую Вас, дорогая моя. Помогите освободить
мою совесть от бес tactности небывалой.

Ваша Дина.

27.12.1976.

Моя дорогая, моя любимая Янечка!

Не сердитесь, не обижайтесь и не думайте пло-
хо, почему я не пишу. Не пишу, поверьте мне, только

потому, что я не по своим силам загружена делами. Стара стала, а работа растет и уже выше головы. Никому не пишу. И все к этому привыкли. Думаю о многих, и в том числе о моих бывших и нынешних друзьях часто, но обычно тогда, когда уже отхожу ко сну. И засыпаю — как в воду падаю. Простите меня, что я заставила Вас думать и беспокоиться и недоумевать, почему не отвечаю. Не пишу только потому, что перегружена до отказу.

Вот теперь Вы меня разволнивали сообщением о болезни Юлика. Мне так безумно тяжело. Я так многим, как могу, помогаю. Шлю незнакомым людям в СССР посылки, и лекарства, и деньги. И не могу, не смею помочь своим. Ведь Юлик — свой, самый настоящий свой. Сколько вместе хлеба—соли съедено, сколько пережито было хорошего и тяжелого.

Напишите мне, дорогая, как можно скорее! Я не хочу, не могу оставаться в стороне, когда он болен. Я хочу, я должна быть ему полезна.

Родная моя, может быть, я могла бы связаться с Симочкой? Я имею контакты в Москве с хорошими людьми, которые имеют возможность и по телефону переговариваться, и пересыпать туда кое—какие вещи. Может быть я могла бы послать на адрес Симы что—нибудь нужное для Юлика? Лекарства? Питание? Деньги? А может быть вообще страх прошел, и можно отсюда на его адрес посыпать? Не с моей фамилией, которая там жупел, но от моих совсем политически ни в чем не замешанных людей?

Я была так рада встретиться с вами, дорогая Янечка. Было так коротко наше свидание, наша встреча. Понимаю, очень хорошо понимаю, как тоскливо Вам в эти дни без мамы. Сколько бы времени ни прошло — незабываемая утрата матери. До сих пор (а это было в 1951

году) я помню этот ужас — когда отлетел последний вздох моей мамочки, помню все чувства, все мысли, как будто это было вчера. И в святые дни всегда тяжело и горько, хотя и осознаю, что абсурдно горевать — ведь она была уже очень древняя и, возможно, в тягость себе и другим. А ушла такая еще молодая, такая красивая лежала в гробу. Ей было всего 63. А мне в апреле 70!

Целую Вас, обнимаю. Всегда помню Вас.

Ваша Дина.

17.11.1978.

Дорогая моя Янечка!

Если бы Вы знали, как обрадовало меня Ваше письмо! В моей рабочей свистопляске я много раз порывалась Вам написать, но всё не выходило.

Истинно в последнее время, когда стала прихвывать, все мысли обращались как-то к прошлому, а следовательно, к Вам, Юлику, ко всему пережитому когда-то.

Я нахожусь на исследовании в университетской клинике. Со мной что-то началось: увеличена печень, анемия большая. Легла, что бы узнать, в какой мере смертельно. Смогу еще работать и мемуары написать, или пора «сматывать удочки», готовиться предстать перед Господом Богом.

Ничего смертельного не находят. Измучилась здесь, потому что исследования изнурительны и очень неподходящее питание. Спешу выписаться.

Как поживает г-жа Арсеньева? Почему нет ее произведений в печати? Если есть отдельные издания, я очень хотела бы их иметь, конечно, за деньги. Привет ей!

Космовичи были в США. Встречались ли Вы с ними? Он очень активен и недоволен мной, что я не

отдаюсь белорусской работе целиком. Но я не могу, избрав работу над религией в СССР, не могу концентрировать ее на БССР, тем более, оттуда так мало поступает сведений. Я уже писала, что наиболее активный белорусский элемент высылают из Белоруссии в Карело-Финскую республику и аборигены называют свою республику «Карело-Минской».

Меня приглашали на Конгресс БЦР в США. Но я, конечно, не сдвинусь с места. Стара стала, малоподвижная, да и нет охоты. В мемуарах, конечно, буду писать *обо всем* пережитом на *всех* этапах моего жизненного пути.

Боюсь, что с трудом читаете мое рукописание. Отвыкла писать от руки. Ужасно испортился и без того всегда неразборчивый почерк (родная мама не могла читать моих писем!).

Пока на этом кончай. Сегодня делали надо мной опять какую-то дикую пробу. И всё напрасно. Я думаю, я просто переработалась до чертиков и все мои жалобы чисто функциональны. Мечтаю поехать куда-нибудь в деревню, пожить с крестьянами, помогать им в работе, чтобы кругом мычали коровы, кудахтали здоровые, свободные, а не выводимые искусственно куры. Я устала от цивилизации, хочу к пенатам своим — в природу. Ее так мало остается в городах.

Целую Вас, Янечка. Очень рада, что у нас опять устана вливается юнтакт.

Обнимаю.

Дина.

**Надзея Абрамавіч адышла спакойна,
пад съ пеўхору сваёй царквы, 18 лютага 1979 году
й пахаваная ў Мюнхэне на Ўсходніх могілках
(Ostfriedhof).**

**Бібліяграфія артыкулаў
Надзеі Абрамавай–Тэадаровіч**

- A Fresh Campaign Against Islam in the USSR //** Religion in the USSR. 1960. P. 226—236; The East Turkish Review. 1960. #3. P. 48—57.
- Curricular Changes in Soviet Theological Schools //** Religion in the USSR. 1960. P. 44—59.
- Hemla Gadida ‘alal Islam fil Ittihad al Sovieti [A Fresh Campaign Against Islam in the USSR] //** Arabic Review. 1960. #4. P. 134—143.
- Increasing Pressure on the Moscow Patriarchate //** Bulletin. 1962. October. P. 43—49.
- La Nueva Campana Antirreligiosa //** Estudios sobre la Union Sovietica. 1961. #1. P. 39—45.
- La Situacion de la Iglesia Catolica Romana en los paises del Bloque Comunista //** Estudios sobre la Union Sovietica. 1962. #4. P. 43—59.
- Sovyetler Birliginde Isalm dininekarsi yapılan yenikovalamar [New Repressive Measures against Moslems in the USSR] //** Dergi. 1962. #26/27. P. 61—74.
- The Belorussian Autocephalic Orthodox Church //** Genocide in the USSR (Munich). 1958. P. 160—165.
- The Belorussian Autocephalous Orthodox Church //** Religion in the USSR. 1960. P. 70—75.
- The Episcopacy and Diocesan Network of the Moscow Patriarchate //** Bulletin. 1961. June. P. 44—53.
- The Fight Against Religion //** Caucasian Review. 1958. #6. P. 152.
- The New Propaganda Campaign Against Religion //** Bulletin. 1960. April. P. 51—56.
- The Political Role of the Moscow Patriarchate //** Bulletin. 1960. September. P. 44—50.
- The Rejuvenation of the Russian Orthodox Clergy //** Religion and the Search for New Ideals in the USSR / Ed. by W. C. Fletcher and A. J. Strover. New York, 1967.

- The Roman Catholics Curricular Changes in Soviet Theological Schools** // Bulletin. 1959. September. P. 30—35.
- The Roman Catholics** // Religion in the USSR. P. 83—89.
- The Russian Orthodox** // Genocide in the USSR (Munich). 1958. #8. P. 203—210.
- The Russian Orthodox Church in the Ukraine** // Ukrainian Review. 1960. #9. P. 100—111.
- Ліквідація Греко-Католицької Церкви в ССР** // Український збірник. 1960. №17. С. 76—93.
- Росийська Православна Церква в Україні** // Український збірник. 1959. №16. С. 47—1.
- Стан Православної Сінодальної Церкви в Україні в 1917 р.**
// Український збірник. 1959. №15. С. 93—142.

Улётка з абвесткай пра книгу Н. Абрамавай.

1. Яніна Каханоўская. Фота В. Камінскага. 1999 г.

2. Сіма Кніга й Юлія Карапёў. 5 лютага 1967 г.

3. Аляксандар Абрамаў–
Сушынскі, бацька Н. Абрамавай.

4. Адэля Абрамава,
мадці Н. Абрамавай.

5. Аброзак А. Абрамава–Сушынскага.

6. Надзея Абрамава —
кіраўніца СБМ.

7. Н. Абрамава ў гады вайны.

8. Лета 1944 г. Цягнік у Нямеччыну.
Зьлева направа: Яніна Каханоўская, Мікола Куліковіч,
Натальля Арсеньева, Яўхім Кіпель, Франц Кушаль,
арх. Філафей, Юліян Каралёў, Лідзія Янушкоўская.

9. З дачкой і калегамі ў Няме чыне. Пачатак 1950-х гадоў.

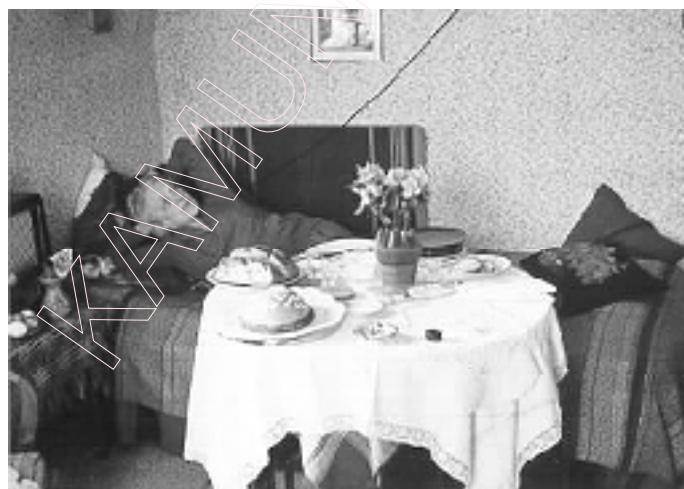
10. Та мара,
дачка Н. Абрамавай.

11. Паведамленыне ў газэце пра
зынікненныне дачкі Н. Абрамавай.

12. Дакумент Н. Абрамавай, 1957 г.

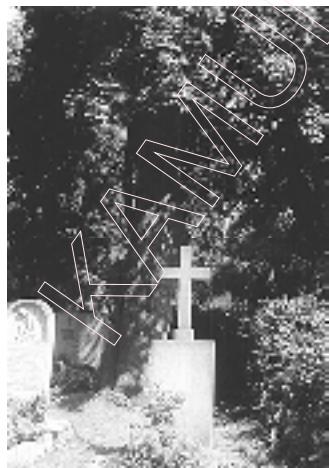
13. У хвілін у адпачынку.

14. На паседжаныі.

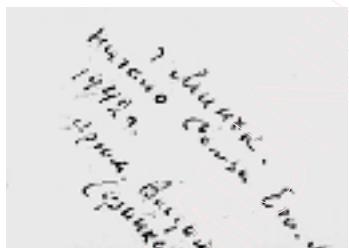
15. Н. Абрамава ў Нямеччыне.

16. Магіла Абрамавых у Мюнхэне. Здымкі Галіны Руднік.

17. У цэнтры — Уладзімер Ф інькоўскі.

18. Подпіс на адваротным баку
здымка: Пач атак Саюзу
Беларус касе Моладзі. 1942 г.
Архіман дрыт Уладзімер
(Ф інькоўскі).

19. Сыяг СБМ.

20. Дзяўчата СБМ.
Зылева — Людміла
Гутар (Рагуля).
Падобны партрэт
вісеў у Генэральным
Камісарыяце, як
сымбаль Беларусі.

21. СБМ. Ліпень 1943 г. У першым шэрагу чацьвёртая злева —
Людміла Гутар (Рагуля), другі шэраг злева — Наталья Шчагло-
ва-Кушаль, Надзея Абрамава, Вэрніка Капко віч.

22. Саюз Беларускага Моладзі. 1943 г.

23. Шыхт СБМаўцаў.

24. На пахаваныі сябра СБМ.

25. Саюз Беларускае Моладзі. Лета 1943 г.

26. Саюз Беларускае Моладзі.

27. Саюз Беларускае Моладзі.

Асобы й рэаліі

Абрамава—Сушынская Адэля (1880—1951), маці Н. Абрамавай, ж онка *A. Абрамава—Сушынскага**.

Абрамава Тамара (1940—59), прыёмная дачка Н. Абрамавай.

Абрамаў—Сушынскі Аляксандар (1880—1961), беларускі мастак і фотограф, бацька Надзеі Абрамавай. Сюнчыў мастацкія курсы пры Акадэміі Мастацтваў у Санкт-Пецярбурзе (1901). У пачатку стагодзьдзя пераехаў у Беларусь, верагодна ў Менск. У 1920—30-х працаў вёў выкладчыкам мастацтва. Падчас нямецкай акупацыі жыў у Менску, займаўся творчай працай, быў наўку ўм сакратаром мастацкага сэктару Беларускай Культурнай Рады. З лета 1944 на эміграцыі. Жыў у Мюнхэне.

Абрамчык Мікола (1902—70), беларускі палітычны дзеяч на эміграцыі. У пачатку 1920-х удзельнічаў у антыпольскім руху ў Заходній Беларусі. З 1924 на эміграцыі, напачатку ў Чэхаславачыне, потым у Францыі. У 1930-х стварыў «Хаўрус Беларусаў у Францыі». У 1939 пераехаў у Бэрлін, узначальваў мясцовы Беларускі Камітэт Самапомачы, рэдагаваў газету «*Ranica*». З 1943 у Парыжы. З 1945 імкнуўся падпарадковаваць беларускі эміграцыйны рух. Прэзыдэнт Рады БНР (1947—70).

Аграмук Вера, гл. *Ramuk Vera*.

Адамовіч Антон (1909—98), дзеяч нацыянальнага руху, літаратуразнавец, публіцыст. Скончыў БДУ, супрацоўнічай зь літаратурным аб'яднаннем «Узвышша», быў рэпрэсаваны. Падчас нямецкай акупацыі працаўваў у беларускім друку, быў сябрам Цэнтралі *BNC*, рэфэрэнтам у справах пра-паганды й прэзыды пры Генэральным Камісарыяце Беларусі. З 1943 у Нямеччыне, рэдагаваў газету «*Ranica*». Пасля сканчэння вайны актыўна ўдзельнічаў у беларускім эміграцыйным жыцці. Рэдагаваў беларускую прэсу, праца-

---

* Курсівам падаюцца асобы й рэаліі, улучаныя ў гэты даведнік.

ваў на радыё «Свабода». Аўтар шматлікіх працаў з гісторыі, культуры, літаратуры Беларусі.

Акула Каству́с (сапр. **Аляксандар Каchan**; нар. 1925), дзеяч беларускай эміграцыі, пісьменнік. Вучыўся ў Менскай Афіцэрскай Школе БКА (1944). З лета 1944 на эміграцыі. Перайшоў на бок саюзніцкіх войскаў, у складзе брытанскага войска ўдзельнічаў у вызваленні Італіі. З 1947 у Канадзе. Адзін з заснавальнікаў ЗБК. Рэдактар і выдавец часопіса «Зважай».

Аляхновіч Францішак (1883—1944), беларускі драматург. Заснавальнік беларускага драматычнага гуртка ў Вільні, у 1926 выехаў у СССР, быў арыштаваны й прысуджаны да 10 год канселягераў. У 1933 па абмене палітычнымі вязнямі вызвалены, вярнуўся ў Польшчу. Надрукаваў першыя ўспаміны пра сталінскія лягеры «Ў капцюрох ГПУ» (1934, кніга была перакладзеная на сем эўрапейскіх моваў). Падчас нямецкай акупацыі быў галоўным рэдактарам газэты «Беларускі голос» (1942—44), працаваў у Віленскім Беларускім Нацыянальным Камітэце, займаўся літаратурай творчасцю. Забіты ў сакавіку 1944 ва ўласнай кватэры невядомымі тэрарыстамі.

Андрусышын Багдан (Данчык; нар. 1958), амэрыканскі й беларускі сцяяваць, журналіст. З 1992 супрацоўнік радыё «Свабода».

Андрусышына Юлія (нар. 1932), беларуская грамадзкая дзяячка ў ЗША. Нарадзілася ў Менску, дачка Я. Каханоўскай. З 1944 на эміграцыі; у 1944—50 жыла ў Нямеччыне, з 1950 у ЗША. У 1954 пабралаася з украінскім эмігрантам Паўлам Андрусышыным; маці **Б. Андрусышына** й Ю. Андрусышына.

Андэрс Уладзіслаў (1892—1970), польскі палітычны й вайскоўскі дзеяч. У верасні 1939 камандаваў вайсюва-апэратыўнаю групу польскага войска. Інтэрнаваны савецкімі войскамі. У жніўні 1941 яго вызваліо, а прэм'ер-міністар Сікорскі прызначае яго камандзірам польскай арміі ў СССР. У складзе 2-га Польскага корпусу, у якім ваявала шмат беларусаў, разам з вайсковымі фармаваннямі ўдзельнічаў у Італьянскай кампаніі (1943—45). У 1946—54 з'верхнік і генэральны інспектар польскіх узброеных сіл аў на Захадзе.

Армія Краёва (АК), польская ўзброеная падпольная арганізацыя, ставіла за мэту адраджэныне Польскае дзяржавы ў межах да верасня 1939. Створаная ў лютым 1942. Уся тэрыторыя Польшчы, у тым ліку й Захоўня Беларусь, была падзеленая на абшары на чале з дэлегатамі (кіраўнікамі) абшараў. Абшары падзяляліся на акругі, што ўзначаліваліся камэндантамі, акругі на інспектараты, апошнія на аводы. На тэрыторыі Захоўня Беларусі былі 4 акругі: Наваградак, Палессе, Беласток, Вільня, і прыкладна 20 тыс. партызанаў. У 1941—43 аддзелы АК суправоўнічалі з савецкім партызанскаім атрадамі, беручы ўдзел у супольных акцыях. Пасыля разрыву дыпламатычных стаўсункаў Савецкага Саюзу з польскім эміграцыйным урадам у чэрвені 1943 АК перайшла ў вострую апазыцыю да савецкага партызансага руху. Варожа ставілася АК і да беларускіх дзеячоў. У 1941—44 у заходнебеларускім рэгіёне, асабліва ў Лідзкай акрузе, ішло сапраўднае вынішчэнне элітаў, адкрытае суправадствінне паміж палікамі і беларусамі. 19.01.1945 АК была афіцыйна распушчаная, аднак аддзелы АК працягвалі збройную барацьбу супраць савецкай улады да пачатку 1950-х.

Арсень нева Наталья (1903—97), беларуская паэтка. Скончыла Віленскую Беларускую Гімназію, вучылася ў Віленскім Універсітэце. У 1940—41 разам з сынамі знаходзілася ў высылцы ў Казахстане. Падчас нямецкай акупацыі была ў Менску, працавала ў беларускай прэсе, перакладала творы для беларускага тэатру. З лета 1944 на эміграцыі. З канца 1940-х у ЗША, працавала ў газэце «Беларус», на беларускай службе радыё «Свабода». Жонка Ф. - Кушала.

Астроўскі Радаслаў (1887—1976), беларускі палітычны дзеяч. У 1917 камісар Часовага Ураду на Слуцкі павет, удзельнік I Усебеларускага Кангрэсу, дырэктар Віленскай Беларускай Гімназіі (1924—36). У 1925—27 адзін з кіраўнікоў БСРГ (гл. *грамадаўцы*). Пасыля разгрому Грамады (1927), прыхільнік «санацыйнага» разьвіцця беларускага грамадства. У 1941—43 працаваў у структурах беларускай адміністрацыі ў Бранскай, Смаленскай, Магілёўскай акругах. Са сінегня 1943 прэзыдэнт БЦР. З лета 1944 на

эміграцыі, дзе працягваў палітычную дзейнасць, займаючы пасаду прэзыдэнта БЦР.

Ача поўскі Васіль (1880?—пасля 1930), праваслаўны сьевятар. У 1918 абрани сябрам Рады БНР, служыў у Петрапаўлаўскай царкве ў Менску, разам зь мітрапалітам Мэльхі сэдэкам удзельнічаў у стварэнні Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы. Падпісаў Маніфэст 1927 го ду, што абвяшчая тутварэнніе БАПЦ. Пераследаваўся савецкімі ўладамі, быў арыштаваны.

Бандэраўцы, крыло Арганізацыі Украінскіх Нацыяналістаў (ОУН), названае паводле імя свайго лідэра — С. Бандэры. Лічылі за ворагаў і нямецкіх, і савецкіх акупантаў; апанэнты мел ынікаўцаў.

Барановіч, дзеяч СБМ, займаўся стварэннем структурой СБМ у Вільні і на Віленшчыне. З траўня 1944 — у Нямеччыне, дзе ўзначаліў Працоўную группу СБМ.

«Бацькаўшчына», беларуская эміграцыйная газэта (1947—66). Выдавалася ў Мюнхене; публіковала матар'ялы, прысьвечаныя палітыцы, культуры, літаратуре, гуманітарным даследаванням. Пры газэце існавала выдавецтва, якое выпускала беларускую літаратуру.

«Беларус», беларуская газэта. Выдаецца ў Нью Ёрку з 1950; зъмішчае матар'ялы, прысьвечаныя жыццю беларускай эміграцыі, нарысы з гісторыі, культуры Беларусі, творы беларускіх пісьменнікаў, асьвятляе грамадзка-палітычныя падзеі.

«Беларуская газэта», галоўнае беларускае перыядычнае выданье на тэрыторыі Беларусі ў 1941—44. Да 5 лютага 1942 мела назыву «Менская газэта». Рэдактары — Аляксей Сянкевіч, *A. Адамовіч*, Уладзіслаў Казлоўскі ды інш. Друкавалі весткі з фронту, распараджэнні нямецкіх уладаў, паведамляла пра асноўныя палітычныя падзеі ў Беларусі, інфармавала пра дзейнасць беларускіх нацыянальных арганізацый, публіковала гісторычныя, культурніцкія матар'ялы, літаратурныя творы.

«Беларуская думка», беларускі грамадзка-культурны часопіс. Выдаецца з 1960 у Нью Ёрку—Саўт Рывэрс (Нью Джэрзі, ЗША); зъмішчаюцца матар'ялы зь беларускага эміграцыйнага жыцця, асьвятляюцца падзеі ў Беларусі,

друкуюцца літаратурныя творы, успаміны, гісторычныя матар'ялы.

Беларуская Краёвая Абарона (БКА), вайсковае фармаванне на тэрыторыі Беларусі. Створанае загадам генэральна-га камісара Беларусі Курта фон Готбэрга ад 23.02.1944. Падпрадю ўвалася *БЦР*. Складалася з 39 звычайных і 6 саперных батальёнаў. Меркавалася, што батальёны будуць выкарыстаныя ў барацьбе супраць савецкіх партызан. Чырвонай Арміі. Змаганьне з савецкімі партызанамі пачалося толькі з траўня 1944 г., калі пачала паступаць зброя. З заканчэннем нямецкай акупацыі Беларусі БКА рэальна перастала існаваць, частка жаўнероў разам з нямецкай арміяй пакінула Беларусь.

Беларуская Народная Самапомач (БНС), дабрачынная грамадская арганізацыя на тэрыторыі Беларусі ў 1941—44. Старшыня — Іван Ермачэнка. Напачатку БНС займалася сацыяльной апекаю ды аховаю здароўя, аднак паству по віа ператварылася ў агульнанацыянальную арганізацыю, якая ахапіла ўсе сфэры грамадзка-культурнага жыцця Беларусі. На з'ездзе акруговых кіраўнікоў БНС (сакавік 1943) быў выпрацаваны мэмарандум да нямецкага кіраўніцтва, у якім патрабавалася надаць Беларусі статус аўтаноміі, што выклікала скрайне нэгатыўную рэакцыю немцаў. БНС была рэарганізаваная ў Беларускую Самапомач (БСП), якая займалася выключна сацыяльной і мэдычнай сферамі.

Беларуская Незалежніцкая Партия (БНП), палітычная арганізацыя на Беларусі ў 1940—50-х. У 1942—45 старшыня БНП — У. Родзька, з 1945 БНП на Беларусі кіраваў М. Вітушка. З 1944 БНП была адным з ініцыятараў арганізацыі антысавецкага суправіту на Беларусі.

Беларуская Цэнтральная Рада (БЦР), галоўная інстытуцыя беларускай адміністрацыі на тэрыторыі Беларусі ў 1944. Заснаваная 21 сінэжня 1943 па асабістым загадзе генэральнага камісара Беларусі Курта фон Готбэрга. Прэзыдэнт — Р. Астроўскі. БЦР складалася з 14 аддзелаў (на ву́кі, культуры, сацыяльнага забесьпячэння, прамысловасці ды інш.). Таксама ў кампетэнцыю БЦР уваходзіла

арганізацыяй кірауніцтва БКА, БНС, Беларускім Навуковым Таварыствам, СБМ. П Усебеларускі Кангрэс пацвердзіў легітымнасць БЦР і прызнаў яе асноўным прадстаўніцтвам і дэлегатураю беларускага народу. З лета 1944 БЦР дзейнічала на эміграцыі, канкурующы з Радай БНР.

Беларускі Інстытут Навукі й Мастацтва (БІНіМ), грамадзка-культурная арганізацыя беларускіх навукоўцаў на эміграцыі. Заснаваны ў 1951 у Нью-Ёрку. Філія БІНіМ існуюць у Мюнхене й Таронта. Цяперашні дырэктар — *Bimaýt Kinель*.

«**Беларускі эмігрант**», штомесячная газета беларускіх эмігрантаў у Канадзе. Выдавалася ў 1948—54 у Таронта, выйшла 58 нумароў; з 9-га нумара — рэдактар *K. Акула*. Друкаваламатар'ялы зь беларускага эміграцыйнага жыцця, парады эмігрантам, прапагандавала ідэю незалежнасці Беларусі.

Белямук Міхась (нар. 1924), беларускі грамадзкі дзеяч. Падчас нямецкай акупацыі — афіцэр беластоцкага батальёну Самааховы. З лета 1944 на эміграцыі, з 1949 у ЗША. Удзельнічаў у стварэнні й дзейнасці беларускіх грамадзкіх арганізацый. Займаецца пытаннямі старажытнае гісторыі Беларусі; адзін з заснавальнікаў часопіса «Полацак».

Бузак Сяргей (1920—45?), дзеяч СБМ. У 1941—43 у Чырвонай Арміі. Трапіў у палон, сюнчыў школу пропагандыстаў у Вустраве (Нямеччына). З чэрвеня 1943 праваднік СБМ на Менскую акупаваную тэрыторыю. Улетку 1944 пакінуў Беларусь. Па неправераных звестках, загінуў у 1945 у Нямеччыне.

Бурдзы, беларуская сям'я ў Вініпэгу (Канада).

Вініцкі Але́сь (сапр. **Аляксей**; 1891—1972), беларускі грамадзка-культурны дзеяч. Скончыў Нясьвіскую Настаўніцкую Сэмінарыю. Падчас нямецкай акупации настаўнічай у Нясьвіскім павеце. З лета 1944 на эміграцыі. З 1956 у ЗША. Займаўся грамадзкою працай, быў сябрам Рады БНР. Аўтар кнігі «Матар'ялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939—1951 гадох».

Вітушка Міхась (1907—?), беларускі вайсковы дзеяч, кіраунік беларускага антысавецкага партызанскаага руху на Беларусі ў 2-й пал. 1940-х. Вучыўся ў Варшаўскай Палітэхніцы, уваходзіў у студэнцкія аб'яднанні ў Варшаве. У 1942—43 арга-

ні зо ўваў антыбальшавіцкія фармаваньні на Браншчыне, Магілёўшчыне й Смаленшчыне. Сябра *БНП*. Маёр *БКА*. Быў у складзе дывэрсійнага батальёну «Дальвіц». У лістападзе 1944 дэсантаваўся на Беларусь, дзе, праўдападобна, узначаліў антысавецкую партызанку.

Віцьбіч (інш. псеўд. *Стукаліч*; сапр. *Шчарбакоў*) **Юрка** (1905—75), беларускі грамадзка-культурны дзеяч, пісьменнік. Падчас нямецкай акупацыі браў удзел у культурным жыцці Беларусі, у 1943 перавёз зь Віцебску ў Полацак парэшткі съв. Эўфрасінні Полацкай. Быў ініцыятарам узнайлення літаратурнага аб'яднання «Ўзвышша», падрыхтаваў да друку нумары аднайменнага часопіса, якія не былі выдадзеныя. З лета 1944 на эміграцыі. Жыў у Нямеччыне, ЗША. Уздельні чаў у стварэнні літаратурнага аб'яднання «Шыпшына», рэдагаваў праваслаўны часопіс «Зьвінць званы Святой Сафіі». Займаўся актыўнай літаратурнай і дасыледніцкай працаю.

«Вучэбны лісток», друкаваны орган для кіраўнікоў СБМ. Выдавец — аддзел пропаганды Кіраўнічага Штабу СБМ. Адказная за выпуск — Н. Абрамава. З лета 1944 часопіс выдаваўся пад назвай «Лісток для вучэбных лягероў у Нямеччыне».

Гадлеўскі Вінцэнт (1888—1942), беларускі рэлігійны (каталіцкі) і палітычны дзеяч. Адзін з ініцыятараў партыі Беларуская Хрысьціянская Дэмакратыя, пасльядоўны прыхільнік беларусізацыі касцёлу. З 1919 у Польшчы. Неаднارазова перасыпэдаваўся за беларускую дзейнасць польскі міністэрству юстицы. Ягоны беларускі пераклад «Чатыры эвангельлі» зацвердзіла польская касцельная герархія. У 1941—42 быў галоўным школьным інспектарам Генэральнай Акругі Беларусь, выконваў святарадзкія абавязкі ў Менскім катэдральным касцёле. 24.12.1942 арыштаваны нямецкімі ўладамі пры нявысьветленых абставінах і праўзнейкі час забіты ў менскім СД.

Ганько Міхась (1918—?), беларускі грамадзка-палітычны дзеяч. У 1938—39 навучаўся на мэдычным факультэце Віленскага Ўніверситету. У 1939—41 працаваў дырэкторам Лужоўскай няпоўнай сярэдняй школы (Маладечанскі раён). З чэрвеня 1941 мабілізаваны ў Чырвоную Армію, у

сънежні 1941 трапіў у палон. Сюнчыў шкolu пра паган-
дыштаў у Бэрліне, працаўаў у аддзеле пра паганды пры
Генэральным Камісарыяце Беларусь, супрацоўнічаў зь
беларускаю прэсай. З 22.06.1943 узначаліў Кіраўнічы Штаб
СБМ, быў галоўным рэдактарам часопіса «Жыве Бела-
русь!». У ліпені 1944 пакінуў Беларусь, знаходзіўся ў Ня-
меччыне, Чэхіі. Верагодна, у 1945 нелегальна вярнуўся на
Беларусь, дзе браў удзел у антысавецкай партызанцы.

Гарошка Леў (1911—77), беларускі ўніяцкі сьвятар, грамадзкі
дзеяч, даследнік гісторыі царквы на Беларусі. Высьвячаны
у 1937. Браў удзел у адраджэнні ўніяцкага руху ў
Захадній Беларусі. Пасля 1944 на эміграцыі; быў рэктаром
беларускай каталіцкай місіі ў Францыі (1946) і Вялі-
кабрытаніі (1960), кіраўніком беларускай рэдакцыі Радыё
Ватыкану (1970—77); рэдактар і выдавец рэлігійнага ча-
сопіса «Божым шляхам».

Гарэлік Уладзімер (на эміграцыі **Мікола Латушкін**; нар. 1922),
дзеяч СБМ, беларускі грамадзкі дзеяч у ЗША. Намеснік
Mihaela Ганька, кіраваў курсамі падрыхтоўкі кіраўнікоў
СБМ. У 1944 быў арыштаваны нямецкімі ўладамі. З лета
1944 на эміграцыі; жыве ў Чыкага.

Гелда Іван (?—1946), беларускі вайсковы дзеяч. У між-
ваенны Польшчы браў актыўны ўдзел у беларускім на-
цыянальным руху на Беласточыні, быў сябрам БСРГ. З
1941 сябра ўправы Беларускага Нацыянальнага Аб'яд-
нання ў Беластоку, камандзір беларускага батальёну
Самааховы ў Беластоку (1943—44). З лета 1944 ва Ўсход-
ній Прусіі, камандзір дывэрсійнага батальёну «Дальвіц».
У 1945 нелегальна вярнуўся на Беларусь, быў арыштаваны
савецкімі органамі бясыпекі. Праходзіў па справе БНП
разам з У. Родзькам, пакараны сымерцю.

Геніюш Ларыса (1910—83), дзяячка беларускага нацыяналь-
нага руху, паэтка. З 1937 жыла ў Чэхаславаччыне, была
сакратаром Рады БНР. Падчас нямецкай акупацыі займала-
лася літаратурнай дзейнасцю, супрацоўнічала зь бела-
рускамоўным друкам. У 1948 была арыштаваная, вывезена
у СССР і за антысавецкую дзейнасць асуджана на
25 год канцлягер аў. У 1956 вярнулася ў Беларусь; жыла ў
Зэльве.

«Голас Радзімы», інфармацыйная культурна-асьеветніцкая беларуская газэта, выдаваная Беларускім Таварыствам Сувязяў з Суайчыннікамі за Мяжой. Выходзіць з 1955. Да 1960 называлася «За вяртаньне на Радзіму». У савецкі час была рупарам савецкае прааганды, выкравала «здраднікаў Радзімы».

Грамадоўцы, сябры Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады (БСРГ), масавай (125 тыс.) лева-радыкальнай партыі ў Заходній Беларусі (1925—27). Запачаткованая ў чэрвені 1925 беларускімі дэпутатамі польскага сойму. Выступала за аб'яднанье беларускай этнічнай тэрыторыі ў складзе БССР, за канфіскацыю панскаіх і асадніцкіх земляў, дэмакратычныя свабоды. Шчодра фінансавалася СССР. У сакавіку 1927 афіцыйна забароненая польскімі ўладамі, а 400 актыўістаў трапілі пад суд.

Гросман (Грозэман), супрацоўніца аддзелу моладзі пры Генэральным Камісарыяце. Апекавалася дзяячай часткаю СБМ.

Грыщук Алесь (1910—76), беларускі грамадзкі дзеяч, гісторык, літаратуразнаўца. У 2-й пал. 1930-х скончыў Варшаўскі Ўніверсітэт, магістар гісторыі. Падчас нямецкай акупацыі — працаўнік беларускай адміністрацыі ў Беластоку. Уваходзіў у Беларускае Народнае Аб'яднанье, займаўся арганізацыяй беларускіх школаў, кіраунік Беларускага Школьнага Інстытуту. Зь лета 1944 на эміграцыі. У 1945—48 жыў у Зальцбургу, дзе зарганізаваў Беларускі Камітэт, выдаваў часопіс «Пагоня». З 1948 у Канадзе. Нейкі час працаваў на поўначы штату Айянтэрі дрывескам, пасля пасяляўся ў Таронта. Актыўна займаўся грамадзкаю беларускай працаю, між іншага быў сябрам рэдакцыі «Беларускага эмігранта», Беларускага Выдавецкага Фонду.

Грыщук Мікола, афіцэр беларускага батальёну Самааховы ў Беластоку.

Гутар (у замусле Рагуля) Людміла (нар. 1925), дзяячка СБМ, жонка Б. Рагулы. У 1943—44 кіраўнічка СБМ на Наваградзкую акругу. Зь лета 1944 на эміграцыі. Бярэ актыўны ўдзел у эміграцыйным беларускім жыцці.

Данчык, гл. Б. Андрусышын.

«Два наццацка», гру па маладых людзей (Уладзімер Цывірка, Павал Дзымітрук, Леанід Карась, Алесь Марговіч, Васіль

Шчэцька, Павал Урбан, Міхась Вострыкаў, Я. Запруднік, Я. Жучка, Але́сь Бута, Але́сь Швайчук, Піліп Дзя́хцяр), якая, ратуючыся ад рэпатрыацыі ў СССР, выехала ў 1947 на вугальнія капальні ў Ангельшчыну. У 1950 9 чалавек (апрача А. Буты, А. Швайчука, П. Дзяехцяра) пераехалі ў Бэльгію, дзе вучыліся ў Любенскім Універсітэце. Удзельнікі «Дванаццаткі» адыгралі значную ролю ў беларускім эміграцыйным жыцьці.

ДП (анг. *displaced persons*), «перамешчаныя асобы» — людзі ненямецкага й неаўстрыйскага паходжання, якія па II Сусветнай вайне апынуліся на тэрыторыі Нямеччыны й Аўстрыі й знаходзіліся пад апеку *UNRRA* й *IPRA*.

Доўбар-Мусыніцкі Юзаш (1867—1937), расейскі й польскі вайскоўцы дзеяч. Генэрал расейскай арміі. У 1917 зарганізаваў 1-ы Польскі корпус. На пачатку 1918 узяў паштанске супраць даведнікі ўлады на тэрыторыі Беларусі. З канца 1918 на службе польскай дзяржавы.

Дуброўская (у замужстве Грыцук) **Вольга**, беларуская грамадзкая дзяячка. У 1944—45 жыла ў Зальцбургу, працавала ў Беларускім Камітэце. З 1948 у Канадзе. Жонка *A. Грыцука*.

Дудзіцкі (сапр. Гуцька) **Уладзімер** (1911—?), беларускі паэт і культурніцкі дзеяч. У 1930-х быў рэпрэсаваны. Падчас нямецкай акупацыі загадчык аддзелу культуры Менскай гарадской управы (1941—42), пазней — кіраунік Барысаўскага акругога вага аддзелу *BNC*. Узначальваў аддзел пра-паганды *BKA*. З лета 1944 на эміграцыі; далучыўся да Камітэту Вызвалення Народаў Расеі, які ачаліў генэрал А. Уласаў; скончыў курсы пра-пагандыстаў, працаваў на нямецкай радыёстанцыі «Вінэта». Пасля 1945 у Вэнесуэле. У 1950-х галоўны рэдактар беларускага службовага радыё «Свабода». З 1961 у ЗША. Звестак пра далейшы лёс няма; паводле некаторых крыніцаў, выехаў у СССР і бясьсьледна зынік.

Жучка Янка (нар. 1928), беларускі грамадзкі дзеяч у Бэльгіі. Падчас нямецкай акупацыі навучаўся ў тэхнічнай школе ў Клецку, працаваў у структурах СБМ і *BNC*. З лета 1944 на эміграцыі. Скончыў Беларускую Гімназію імя Я. Ку палы ў Міхельсдорфе. З 1950 у Бэльгіі. Скончыў політэхніч-

ны факультэт Лювэнскага Ўніверситету, праца вай інжынерам — будаўніком. Займаўся грамадзкай дзеянасцю, узначальваў Саюз Беларусаў Бэльгіі; сталы карэспандэнт газеты «Беларус».

«Жыве Беларусь!», друкаваны орган СБМ (ліпень 1943 — жнівень 1944). Усяго выйшла 12 нумароў. Выдавец — *Mihael Gantko*, рэдактары — У. Кушаль, Р. Нарушэвіч. Друкаваліся распарацьнікі Кіраунічага Штабу, дакумэнтатцыя, інфармацыя пра дзеянасць СБМ. Друкаваліся артыкулы на гісторычныя, культурніцкія тэмы, літаратурныя творы. Зь ліпеня 1944 некалькі нумароў былі выдацьнены ў Нямеччыне.

Жысь неўскі Ўладзімер (1923—43), падчас нямецкай акупацыі працаў у валасной управе ў Порплішчы (ципер у Докшыцкім раёне). Скончыў курсы для малодых кіраунікоў СБМ. Загінуў у баі з савецкімі партызанамі.

«Запісы», навуковы часопіс беларускай эміграцыі, друкаваны орган *БІНiM*. Выдаецца з 1952. Публікуюцца дасыедаваныні з гісторыі, культуры, літаратуры Беларусі, а таксама дакумэнты, у спаміне.

Запруднік Янка (сапр. *Сяргей Вільчышкі*; нар. 1926), беларускі грамадзка-культурны дзеяч, гісторык. У 1942—44 вучыўся ў прагімназіі й гандлёвой школе ў Баранавічах. Зь лета 1944 на эміграцыі. Браў удзел у беларускім скаўтскім руху. У 1948—50 працаў на шахтах у Вялікабрытаніі. Скончыў гісторычны факультэт Лювэнскага Ўніверситету (1954), працаў рэдактарам беларускай службы радыё «Свабода». З 1957 у ЗША. Абараў і ў Калюмбійскім Універсітэце (Нью-Ёрк) до ктар скую дысертацию «Палітычная барацьба за Беларусь у царскай Дзяржаўнай Думе. 1906—1917» (1969). Пралацаваў у нью-ёрскім аддзеле радыё «Свабода» (1970—75). Рэдагаваў газету «Беларус». Аўтар кніг «Belarus: At a Crossroads in History» («Беларусь на гісторычных скрэжаваннях») і «Historical Dictionary of Belarus» («Гісторычны слоўнік Беларусі»). Заступнік старшыні Рады БНР.

«Зважай», беларускі штоўквартальны часопіс. Заснаваны ў 1974 у Таронта Аўдзяднаныем Беларускіх Вэтэранаў, існаваў да 1998. Рэдактар — *K. Aкула*. Друкаваў матар'ялы з

беларускае гісторыі, пытаннія ў вайсковае гісторыі Беларусі, мэмуары, літаратурныя творы. А сівяцляў падзеі ў Беларусі, эмігранцкае жыццё.

Згуртаваныне Беларусаў Канады (ЗБК), беларуская грамадзкая арганізацыя, створаная ў 1948 у Таронта. Заснавальнікі арганізацыі — *К. Акула, Я. Пітушка, Ц. Салановіч, М.-Пашкеvič*. Мэты ЗБК: дапамога беларусам Канады, інфармаваныне замежнікаў пра Беларусь, падтрымка беларускага нацыянальнага жыцця ў Канадзе. У 1952 адбыўся падзел ЗБК на прыхільнікаў *БЦР* і Рады БНР; прыхільнікі *БЦР* стварылі Беларускае Нацыянальнае Аб'яднаныне ў Канадзе.

Іваноў М., беларускі кампазытар. Падчас німецкай акупацыі жыў у Наваградку, займаліся музычнай творчасцю.

Іваноўскі Вацлай (1880—1943), беларускі палітычны дзеяч, патрыярх беларускага адраджэння. Адзін з ініцыятараў стварэння Беларускае Сацыялістычнай Грамады (1902), адзін з заснавальнікаў выдавецкага суполкі «Загляненіе сонца і ў наша ваконца» (1906), аўтар першага беларускага падручніка па хіміі. Першы рэктар Беларускага Педагагічнага Інстытуту (1918—19). Прыхільнік польска-беларускага супрацоўніцтва. У 1921—39 выкладчык хіміі ў Варшаўскай Палітэхніцы. У чэрвені—верасні 1941 старшыня Беларускага Нацыянальнага Камітету ў Вільні. З 1941 бурмістар Менску. Актыўна спрыяў разьвіццю беларускага нацыянальнага руху падчас акупацыі. Забіты ў снежні 1943 у Менску пры наўсясьветленых абставінах.

ІРА (анг. *International Refugee Organization*), міжнародная арганізацыя ўцекачоў, заснаваная ў 1947 ЗША, Вялікім Брытаній, Францыяй на акупаваных саюзніцкімі войскамі тэрыторыях Німеччыны і Аўстрый.

Каваленя Алесьандар (нар. 1945), беларускі гісторык; даследнік II Сусьветнай вайны. Працуе ў Беларускім Дзяржаўным Педагагічным Універсітэце.

Кавыль Міхась (сапр. *Язэп Лешчанка*; нар. 1915), беларускі паэт. У 1930-х рэпрэсаваны. У 1941—42 у Чырвонай Арміі, трапіў у палон, скончыў курсы пропагандыстаў, вярнуўся ў Менск, працеваў у аддзеле пропаганды Генэральнага Камісарыяту. Займаліся літаратурнай творчасцю, выдаў па-

эму «Пад небам Случчыны каҳанай». Зъ лета 1944 на эміграцыі. Рэдагаваў часопіс «Беларуская думка».

Кадняк Зіна іда, жонка *A. Салаўя*, грамадзкая дзяячка ў Аўстраліі.

Калубовіч (на эміграцыі **Каханоўскі**) **Аўген** (1912—87), беларускі грамадзка-культурны дзеяч, гісторык, літаратуразнавец. У 1930-х рэпрэсаваны. Падчас нямецкай акупацыі — у беларускім грамадзка-культурным жыцьці; уваходзіў у Беларускую Раду Даверу, *БЦР*, узначальваў Беларуское Культурнае Згуртаванне. Зъ лета 1944 на эміграцыі, са сінегня 1947 у складзе адноўленай Рады БНР; з 1950 у ЗША, дзе займаўся грамадзка-культурнай, асьветніцкай дзейнасцю.

«**Кам батанцкі голас**», беларускае эміграцыйнае выданье; выходзіла ў Бэлгіі.

Кандыбовіч Сымон (1891—1972), беларускі палітычны дзяржавыні дзеяч. З 1926 сябра ЦК КП(б)Б. У 1931—33 кіраунік справаў Саўнаркаму БССР, у 1935 начальнік Наркамхарчпраму СССР пры СНК БССР. У 1941—43 сябра Цэнтралі *БНС*, у 1944 сябра *БЦР*. Зъ лета 1944 на эміграцыі. Супрацоўнік мінхэнскага Інстытуту для Вывучэння СССР, працаваў на радыё «Свабода».

Канстанцінаў Дзьмітры (нар. 1908), расейскі праваслаўны святыар, пратээрэй. Да 1941 старэшы навуковы супрацоўнік НДІ Кнігазнаўства ў Ленінградзе, паралельна займаўся стварэннем нелегальнай сеткі духоўнай адукацыі. У 1941—44 афіцэр Чырвонай Арміі. Трапіў у палон, у лістападзе 1944 у Бэрліне рукапаложаны ў сан дыякана Расейскай Зарубежнай Праваслаўнай Царквы. Выконваў душпастырскія абязязкі ў Камітэце Вызвалення Народу Расеі. У 1944—49 святыар ў лягерох для перамешчаных асобаў у Заходній Нямеччыне. З 1949 у Аргентыне, з 1960 у ЗША. Служыў у праваслаўных прыходах усходніяга ўзьбярэжжа ЗША. Супрацоўнічаў з расейскім эмігранцкім друкам.

Каралёў Юліян (1903—97), сябар Н. Абрамавай. Падчас нямецкай акупацыі працаваў перакладчыкам у Генэральнім Камісарыяце. У 1944 выехаў на эміграцыю, аднак у 1945 вярнуўся ў Беларусь. Быў рэпрэсаваны.

Карповіч Алесь (1907—92), беларускі музыка, кампазытар, музыказнавец. Сюнчыў Масюўскую Кансэрваторыю (1934), выкладаў у Менскай Кансэрваторыі (1937—41). Падчас нямецкай акупацыі жыў у Менску, займаўся музычнай творчасцю, друкаваў у беларускай прэзыёдышы музыкаў на ўчынях артыкулы. З лета 1944 на эміграцыі.

Касмовіч Зыміцер (1909—91), беларускі вайсковы й грамадзкі дзеяч. Пасля савецкай акупацыі Заходній Беларусі працаваў у адміністрацыйным апараце ў Нясвіжы, удзельнік Народнага сходу Заходній Беларусі, дэлегат 5-й нечарговай сесіі ВС СССР і 3-й нечарговай сесіі ВС БССР. З лета 1941 актыўна супрацоўнічаў зь нямецкімі ўладамі. У 1942—43 начальнік менскай паліцыі, у 1943 з арганізоўваў фармаваныні Беларускай Самахоўы на Смаленшчыне. З лета 1944 на эміграцыі ў Нямеччыне. У 1954—91 кіраўнік Беларускага Вызвольнага Фронту.

Катковіч Анеля (1914—82), беларуская грамадзкая дзяячка, удзельніца беларускага нацыянальнага руху. Сюнчыла Віленскі Ўніверсітэт па спэцыяльнасці «гісторыя». Была сябрам Беларускага Студэнцкага Саюзу, рэдагавала дзіцячы часопіс «Праlesкі» (1935—36). У 1939—41 настаўнічала ў Будславе. Падчас нямецкай акупацыі была перакладчыцай у менскай гарадзюй управе. З лета 1944 на эміграцыі. У 1945—48 працавала ў польскай вайсковай місіі ў Бэрліне. У 1949 арыштаваная й разам з сястрой *B. Катковіч* прысуджана да 10 гадоў канцлягераў. У 1956 згодна з амністыяй выслалена, выехала ў Польшчу. Жыла ў Варшаве, працавала ў Міністэрстве Замежных Справаў ПНР, была сябрам Беларускага Грамадзка-Культурнага Таварыства.

Катковіч (у замужстве **Клентак**) **Вэрніка** (нар. 1918), дзяячка СБМ. Падчас нямецкай акупацыі вучылася ў Менскай Мэдычнай Школе. У 1943—44 ачаляла менскую дзяячую арганізацыю СБМ, была намесніцай Надзеі Абрамавай. З лета 1944 на эміграцыі. У 1945—48 працавала ў польскай вайсковай місіі ў Бэрліне. У жніўні 1949 арыштаваная ва Ўроцлаве й перададзеная савецкім уладам. Асуджаная на 10 гадоў канцлягераў. У 1956 згодна з амністыяй вызваленая, выехала ў Польшчу. Сястра *A. Катковіч*.

Катковіч Францішак (нар. 1925), дзеяч СБМ. Пад час нямецкай акупацыі жыў у Менску. У 1944 пакінуў Беларусь. Некаторы час жыў у Італіі, Нямеччыне. У 2-й пал. 1940-х арыштаваны савецкімі органамі бяспекі, прысуджаны да колыкі х год пазбаўлення волі. Пакараныне адбываў у Сібіры. У 1956 вызвалены, вярнуўся ў Будслаў. Праўдападобна, выехаў у Польшчу. Брат *A. і B. Катковіч*.

Каха ноўская я (дзяяч. Шабуня) Яніна (нар. 1909), беларуская грамадзкая дзяячка. Жыла ў Менску, з 1944 на эміграцыі. Жыла ў Нямеччыне, з 1950 у ЗША. Працавала на радыё «Свабода». Маці *Ю. Андрусышынай*, бабуля *B. Андрусышыны*.

Кіпель Вітаўт (нар. 1927), беларускі грамадзкі дзеяч, гісторык, бібліёграф; доктар геалёгіі (1955). Сын беларускага навукоўца й грамадзкага дзеяча Яўхіма Кіпеля. Быў сябрам СБМ. З лета 1944 на эміграцыі. Скончыў Лювэнскі Ўніверсітэт (Бэльгія) і Ратгерскі Ўніверсітэт (ЗША). У 1962—85 працаваў у Нью-Ёрскай Публічнай Бібліятэцы. Цяперашні старшыня *БНiМ*. Аўтар працаў з гісторыі Беларусі й беларускай эміграцыі.

Кіпель (дзяв. Савёнак) Зора, (нар. 1927), беларуская грамадзкая дзяячка, літаратуразнаўца, публіцыстка. Была сябрам СБМ. Скончыла хімічны факультэт Лювэнскага Ўніверсітэту (Бэльгія) і факультэт парадынальнага літаратуразнаўства Ратгерскага Ўніверсітэту (ЗША). Працуе ў Нью-Ёрскай Публічнай Бібліятэцы. Рэдагавала газету «Belarus». Аўтарка працаў з гісторыі Беларусі, старажытнай літаратуры, асьветы. Жонка *V. Kipela*.

Кіркевіч Антоні (1871—1937), праваслаўны святар. У 1920-х служыў у менскім катэдральным саборы, потым у царкве сьв. Марыі Магдалены. Адзін з ініцыятараў стварэння Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы. Арыштаваны за контраразвалюцыйную дзеянасць і расстралены ў Менску.

Кіркевіч Яўген, беларускі грамадзкі дзеяч. Сын Антонія Кіркевіча. Падчас нямецкай акупацыі жыў у Менску, актыўна ўдзельнічаў у аднаўленьні царкоўнага жыцця, быў старэйшым бугальтарам Цэнтралі *БНС*. З лета 1944 на эміграцыі.

Кіт Ба́рыс (нар. 1910), удзельнік нацыянальнага вольнага руху, доктар філяз офіі (1983), акадэмік астранаўтыкі ў Парыжы (1991). З 1931 выкладчык, у 1939 — дырэктар Віленскай Беларускай Гімназіі. Падчас нямецкай акупацыі займаўся арганізацыяй беларускага школынцтва, заснаваў настайніцкі я сэмінары ў Маладэчне й Паставах, гандлёвую школу ў Маладэчне. З лета 1944 на эміграцыі. У 1945—48 вывучаў мэдыцыну ў Мюнхэнскім Універсітэце, выкладаў матэматыку ў мясцовых беларускіх гімназіях. З 1948 у ЗША. З 1950 працаўнік амэрыканскай фірмы ракетных і касымічных досьледаў, браў удзел у стварэнні міжкантынентальных систэмаў. З 1972 жыве ў Захоўдній Нямеччыне.

Клішэвіч Уладзімер (1914—78), беларускі паэт. У 1930-я вязень сталінскіх канцлагераў. Падчас нямецкай акупацыі жыў у Слуцку, рэдагаваў «Газету Слуцкіх», займаўся літаратурнай творчасцю. З лета 1944 на эміграцыі, з 1948 у ЗША. Неаднаразова наведваў СССР.

«**Кона́дні**», літаратурна-мастацкі часопіс *БІНiM*; выходзіў у 1954—63 у Нью-Ёрку. Друкаваліся паэтычныя творы, проза, літаратурная крытыка, з'мяшчаліся рэпрадукцыі твораў беларускіх мастакоў.

Коўш Святаслаў (1916—97), беларускі грамадзкі і рэлігійны (прааваслаўны) дзеяч, пісьменнік. Сюнчыў фальклартэатр права Віленскага Ўніверсітэту. У 1938 рука падожана ў сан дыякана. Падчас нямецкай акупацыі — бурмістар Клецкага павету. З лета 1944 на эміграцыі. Быў камэндантом беларускага лягеру ў Ватэнштэце, выкладаў у Беларускай Гімназіі імя М. Багдановіча. З 1949 у ЗША. У 1968 высьвячаны; служыў у беларускай царкве ў Саут Рывэры (Нью-Джэрзі, ЗША).

Крушина (сапр. **Казак**) **Рыгор** (1907—79), беларускі пісьменнік. Сюнчыў Слуцкія агульнаадукацыйныя курсы (1925). Арыштоўваўся па справе Ю. Лістапада. Падчас нямецкай акупацыі друкаваўся ў беларускай прэсе. З лета 1944 у Нямеччыне. Жыў у Мюнхене, працаўваў на радыё «Свабода». У 1960-я выехаў у ЗША, адзін з заснавальнікаў *БІНiM*, рэдагаваў часопіс «*Кона́дні*», займаўся літаратурнай творчасцю.

Кубэ Вільгельм (1887—1943), кіраўнік нямецкай цывільнай адміністрацыі на Беларусі ў 1941—43. 17.07.1941 прызначаны *A. Гітлерам* на пасаду генэральнага камісара Генэральнай Акругі Беларусь. У сваёй палітыцы рабіў стаўку на беларускіх нацыянальных дзеячоў, спадзяючыся знайсьці прыхільнасць і падтрымку сярод беларускага насельніцтва, спрыяў разывіццю беларускага нацыянальнага руху. Загінуў 22.09.1943 падчас тэрарыстычнага акту, зьдзейсненага, верагодна, савецкімі дывэрсантамі.

Кульчицкі Страфан (1879—1937), праваслаўны святар. Удзельнічаў у зъезьдзе беларускага праваслаўнага съявтарства ў Маскве ў 1917. У 1918 абраны ў Раду БНР. Служыў у менскай Петр апаўлаўскай царкве (2-я пал. 1920-х) і царкве св. Марыі Магдалены (1930-я). Адзін з ініцыятараў аб вешчанні аўтакефаліі Беларускай Праваслаўнай Царквы. Абвінавачаны ў контрарэвалюцыйнай дзейнасці і расстралены ў Менску.

Кушаль Франц (1895—1968), беларускі вайсковы дзеяч. Афіцэр польскага войска. Зь верасня 1939 у савецкім палоне, у 1941 вызвалены. Падчас нямецкай акупацыі — начальнік падафіцэрскай шкілы паліцыі ў Менску (1942), кіраўнік афіцэрскіх курсаў пры Беларускай Самаахове, рэдактар часопіса для беларускіх паліцыянтаў «Беларус на варце». Са студзеня 1944 сябра БЦР, шэф Галоўнага Кіраўніцтва БКА. У ліпені 1944 пакінуў Беларусь. Заснаваў у 1947 у Заходній Нямеччыне Аб'яднаные Беларускіх Вэтэранаў. Адзін з заснавальнікаў газэты «Бацькаўшчына» (1948), кіраваў Беларуска-Амэрыканскім Задзіночаннем (1952—54), браў удзел у выданні газэты «Беларус», уваходзіў у Раду БНР, друкаваўся ў эміграцыйнай прэсы на гістарычныя тэмы.

Лебядка Тодар (сапр. **Пятро Шырокаў**; 1914—70), беларускі паэт, драматург, журналіст. У 1930-я рэпрэсаваны савецкімі ўладамі. У 1943 ягоная драма «Загублене жыцьцё» была пастаўленая на сцэне менскага гарадзюга тэатру й карысталася вялікім посыпехам. Зь лета 1944 у Нямеччыне. У 1945 вярнуўся на Беларусь, быў арыштаваны органамі МДБ і асуджаны на 25 год канцлагераў.

Лістапад Юры (1897—1938), дзеяч беларускага нацыянальнага руху. Браў удзел у *Слуцкім збройным чыне*, у 1922 нелегальна вярнуўся на Беларусь, настаўнічаў у школе, выкладаў на слуцкіх настаўніцкіх курсах, быў стыльэр-дактарам Дзяржвыдавецтва БССР. Арыштаваны ў 1925 ДПУ БССР як кіраўнік контрапэрэвалюцыйнай арганізацыі. Асуджаны да 5 гадоў пазбаўлення волі, але праз колькі месяцаў вызвалены. У 1930 асуджаны па справе Саюзу Визвалення Беларусі, праз колькі месяцаў вызвалены. У 1933 асуджаны па справе Беларускага Нацыянальнага Цэнтра да 8 гадоў пазбаўлення волі; пакараньне адбываў у БАМлагу. Расстралены. Рэабілітаваны па справах 1930 і 1933 гг.

Лістападаўшчына. У 1922—25 у Слуцку на базе агульнаадукацыйных курсаў складалася нелегальнае моладзевае кола, якое ставіла за мяту адраджэнні беларускай мовы, пропаганду беларускай культуры. Зь цягам часу арганізацыя набыла антысавецкія рысы. «Падпольшчыкі» выдавалі рукапісны часопіс «Наша слова», а таксама адозвы, дзе заклікалі змагацца з савецкай уладай. Органы бясьпекі зацікаўліся ўлёткамі ў 1925 арыштавалі ўдзельнікаў акцыі, у т. л. Ю. Лістапада, якому інкрымінавалася кіраўніцтва арганізацыяй. У сакавіку 1926 у Менску адбыўся суд над удзельнікамі групы, якіх асудзілі на тэрміны пакараньня ад 1 да 5 гадоў.

Любачка Іван (1915—77), беларускі гісторык. Скончыў Віцебскі Педагагічны Універсітэт (1939), у 1940—41 у Чырвонай Арміі, трапіў у палон, быў выпущчаны, працаўваў на бацькоўскай сялянскай гаспадарцы. У 1943 вывезены на прымусовую работу ў Нямеччыну. З пачатку 1950-х у ЗША. Сюнчыў Калюмбійскі Універсітэт, выкладаў у вышэйшых навучальных установах ЗША, аўтар манографіі «Belorussia under Soviet Rule: 1917—1952» («Беларусь пад савецкай уладай: 1917—1952»).

Манькоў Палікарп (1910—?), беларускі грамадзкі дзеяч. У 1939—41 служыў у Чырвонай Арміі; трапіў у палон. У 1942—43 працаўваў у слонімскім гебітскамі сарыяце, з чэрвеня 1943 узначаліў СБМ на Слуцкую акругу. З лета 1944 на эміграцыі.

Мельнікаўцы, крыло Арганізацыі Ўкраінскіх Нацыяналістаў (ОУН), названае паводле імя свайго лідэра — А. Мельніка. Прыхільнікі супрацо ўніцтва зь немцамі; апанэнты *бандэраўцаў*.

Мікула Віталій (1916—44), беларускі вайсковы дзеяч. Падручнік польскай арміі. Падчас нямецкай акупацыі выкладаў на менскіх падафіцэрскіх курсах, пераклаў і выдаў «Беларускі вайсковы страявы статут» (1942). Зь лютага 1944 заступнік камандзіра *БКА* Ф. Кушала. Разам з часткамі *БКА* ў летку 1944 пакінуў Беларусь. З-за вострага канфлікту зь нямецкімі ўладамі адпраўлены ў канцлагер Дахаў і зьнішчаны.

Монід Арсень, дзеяч СБМ, грамадзкі дзеяч у Канадзе, сябра Рады БНР.

Мярляк Кастусь (нар. 1919), беларускі грамадзкі дзеяч на эміграцыі. Падчас нямецкай акупацыі — у *БНС*, Беларускай Самаахове, Наваградзкім юнным швадроне (гл. *рагулёўцы*). Зь лета 1944 на эміграцыі (Нямеччына, Аргентына, ЗША). Заснавальнік і старшыня Згуртавання Беларусаў Аргентыны, сябра Рады БНР.

Надсан (сапр. Бочка) Аляксандар (нар. 1926), беларускі рэлігійны дзеяч. Падчас нямецкай акупацыі вучыўся ў Нясьвіскай Наставніцкай Сэмінарыі, быў сябрам СБМ. Зь лета 1944 на эміграцыі, з 1946 у Вялікабрытаніі. Сюнчыў матэматычны факультэт Лёнданскага Ўніверсітэту. Адзін з заснавальнікаў Згуртавання Беларусаў Вялікабрытаніі. У пачатку 1950-х выехаў у Рым, дзе скончыў Папскі Грыгарыянскі Ўніверсітэт, у 1958 высьвячаны. У 1961 вярнуўся ў Вялікабрытанію, быў прызначаны візытатаром у Беларускай Каталіцкай Місіі Ўсходняга Абраду ў Паўночнай Англіі. З 1971 дырэктар бібліятэкі імя Ф. Скарыны ў Лёндане. З 1986 апостальскі візытатар для беларусаў-каталікоў у сходняга абряду на эміграцыі.

Найдзюк Язэп (1909—84), дзеяч беларускага нацыянальнага руху. Удзельнічаў у беларускім нацыяналіным руху ў Заходній Беларусі, быў дырэкторам віленскай беларускай друкарні імя Ф. Скарыны, рэдагаваў часопіс «Шлях моладзі». Падчас нямецкай акупацыі працаваў у беларускай адміністрацыі ў Менску, у Выдавецтве Падручнікаў і

Літаратуры для Моладзі. У 1943 у Менску выдаў падручнік з гісторыі Беларусі «Беларусь у чора і сяняня». З лета 1944 у Польшчы, жыў пад прозывішчам Аляксандровіч. Займаўся выдавецкай працай.

Наўмовіч Міхась (нар. 1922), беларускі мастак і грамадзка-культурны дзеяч на эміграцыі. Падчас нямецкай акупацыі скончыў Наваградзкую Настаўніцкую Сэмінарыю, вучыўся ў Менскай Афіцэрскай Школе *БКА*. З лета 1944 на эміграцыі, ваяваў у 2-м Польскім корпусе генэрала Андэрса. З 1947 у Парыжы, скончыў факультэт скульптуры Французскай Найвышэйшае Школы Мастацтваў. Займаўся грамадzkай дзейнасцю, рэдагаваў часопіс «Моладзь».

«**Новое русское слово**», найбуйнейшая расейская эміграцыйная газета. Выдаецца ў ЗША.

«**Пагоня: Зъ беларускага жыцця**», беларускі літаратурна-гістарычны ілюстраваны часопіс, выходзіў у Зальцбургу (Аўстрыя) у 1945—49.

Паланевіч Гіпаліт (1907—97), беларускі грамадзкі і культурны дзеяч. Скончыў Ленінградzkі Педагагічны Інстытут. Быў рэпрэсаваны, асуджаны на 5 год лягераў, высылку адбываў ва Ухта-Іжэўскім лягеры. Падчас нямецкай акупацыі займаўся арганізацыяй беларускага шкользніцтва. З лета 1944 на эміграцыі. У 1946—50 выкладаў у Беларускай Гімназіі імя Я. Купалы (Заходня Нямеччына). З 1950 жыў у ЗША, быў супрацоўнікам Інстытуту для Вывучэння СССР.

Пашкевіч Міхась, беларускі грамадзкі дзеяч у Канадзе. Падчас II Сусветнай вайны ваяваў у 2-м Польскім корпусе генэрала Андэрса. З 2-й пал. 1940-х у Таронта. Сябра ЗБК.

Пітушка Язэп (1912—84), грамадзкі дзеяч, сябра Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады (1925—27), рэпрэсаваны савецкімі ўладамі (1939), адзін з закладальнікаў ЗБК, ганаровы палкоўнік *БКА*.

Плескачэўскі Анатоль (1911—80), працаўнік *БНС*, лейтэнант *БКА*, ад'ютант прэзыдэнта *БЦР* *P. Астроўскага*. З лета 1944 на эміграцыі; жыў у ЗША.

Попка Андрэй, настаўнік В. Новіка (Навіцкага), з 1944 на эміграцыі.

5-я [Пятая] Крэсова я пяхотная дывізія, вайсковае фарманье ў складзе польскіх узброеных сілаў пад камандаю

Ўладзіслаў Андэрса. Створана ў лістападзе 1941. У складзе дывізіі былі ю беларускія жаўнеры, ураджэнцы Захоўнай Беларусі. Брала ўдзел у вайсковых дзесяннях на Блізкім Усходзе, Паўночнай Афрыцы, Італіі. Пасля сканчэння вайны пераведзеная ў Вялікабрытанію.

Рагалевіч (Рагалевіч-Дутко) Ірэна, беларуская мастачка й грамадзкая дзеячка ў ЗША.

Рагулёўцы (Наваградзкія конны швадрон), добраахвотнікі якія вайско вое фармаваныне ў Наваградзкай акурузе (1943—44) пад камандую *Б. Рагуле*. У швадрон рэкрутаваліся пераважна навучэнцы мясцовай настаўніцкай сэмінары. Вёў змаганьне з савецкімі партызанамі, з сакавіка 1944 у структуры *БКА*.

Рагуля Барыс (нар. 1920), беларускі вайскоўцы дзеяч. Ваяваў у польскім войску, зь верасня 1939 у нямецкім палоне. Падчас нямецкай акупацыі працаўшоў у беларускай адміністрацыі ў Наваградку, быў акуратным кіраўніком *БНС*, акуратным інспектарам СБМ на Наваградзкую акуругу, стварыў і ўзначаліў Наваградзкія конны швадрон. З лета 1944 на эміграцыі. З 1948 вучыўся ў Людвінскім Універсітэце (Бэльгія), дзе займаўся гуртаваннем студэнтаў—беларусаў. З 1952 у Канадзе; доктар мэдыцыны; займаўся лекарскаю практикай. Быў намеснікам старшыні Рады БНР.

Рагуля Васіль (1879—1955), беларускі грамадзка-палітычны дзеяч. У 1922 быў абраны дэпутатам у польскі сойм, у 1928 у сэнат. Быў арыштаваны савецкімі органамі 20.06.1941, уцёк з турмы. Падчас нямецкай акупацыі — бурмістар Дзятлава. З лета 1944 на эміграцыі.

Раманоўскі Васіль (1918—92), беларускі гісторык, аўтар шэрагу «выкryвалых» кніг, прысьвяченых пытаньям нямецкай акупацыі Беларусі, — «Супраць фальсіфікацыі гісторыі савецкага партызанскага руху» (1961), «Саудзельнікі ў злачынствах» (1964), «Супраць фальсіфікацыі гісторыі Беларусі перыяду Вялікай Айчыннай вайны» (1967), «Праўда гісторыі супраць фальсіфікацыі» (1985).

Рамук (дзяяч. **Жызынеўская**) **Вера**, беларуская грамадзкая дзеячка ў ЗША, жыве ў Чыкага, сябра Рады БНР.

«Раніца», беларуская газэта, выдавалася ў 1939—45 у Берліне пад нямецкім кантролем. Рэдактары — Фабіян Акін-

чыц, Вітаўт Тумаш, Анатоль Шкутка, Мікола Шкляёнак, Станіслаў Грынкевіч, *M. Абрамчык*. Пропагандавала нямецка–беларускае су працоўніцтва, паведамляла пра палітычныя падзеі ў съвеце й Беларусі, становішча на франтох. Другавала літаратурныя творы, асьвятляла пытаныні культуры, гісторыі Беларусі.

Рацьскі Юры (нар. 1944), беларускі пратэстанцкі съячар, грамадзкі дзеяч. Съячар эвангельскай царквы хрысціянай–баптыстаў у Таронта, рэдактар беларускамоўнай передачы «Добрая вестка» на Сусветным Радыё ў Монтэ–Карла, аўтар кнігі «Новае жыццё ў Хрысці» (1995).

Рачыцкі Мечысліў, дзеяч СБМ. У 1942 скончыў настаўніцкія курсы ў Менску, у 1942—43 працаваў настаўнікам беларускіх народных школаў. У ліпені 1943 скончыў курс кіраўнікоў СБМ у Менску. З восені 1943 раённы кіраўнік СБМ у Глыбокім і заступнік акуратага кіраўніка СБМ. З лета 1944 на эміграцыі, напачатку ў Нямеччыне, потым у Канадзе; быў сакратаром Выдавецкага Фонду ЗБК. Самрыма–кatalік, зрабіў і канастас для беларускай праваслаўнай царквы съв. Эўфрасініі Полацкай у Таронта.

Родзька Ўсевалад (1920—46), беларускі вайсковы дзеяч. Падчас нямецкай акупацыі браў удзел у беларускім нацыянальным руху, з канца 1942 старшыня БНП. Са студзеня 1944 сябра БЦР, камандзір 15-га батальёну БКА. З лета 1944 у Нямеччыне, дзе займалася арганізацыяй дэсантавых групаваў для перакідкі ў БССР. Разам з адной з дэсантавых групаваў перабраўся ў Польшчу, нелегальна жыў у Беластоку, быў арыштаваны органамі савецкай бяспекі і па нейкім часе пасыля судовага працэсу па справе БНП расстралены.

Руднік Галіна, грамадзкая дзяячка ў ЗША.

Рузвэльт Анна Элеанора (1884—1962), жонка амэрыканскага презыдэнта Франкліна Дэлано Рузвэльта (1933—45). Выступала су праць прымусовай рэпатрыацыі перамешчаных асобаў у СССР.

СА (нямецк. *Sturmabteilungen* ‘штурмавыя аддзелы’), ваенізаваныя злучэніні ў фашистскай Нямеччыне.

Садоўскі Ян, беларускі навуковец, даследнік творчасці *Ф. Скарны*, грамадзкі дзеяч у Канадзе. Сярэднюю аду-

кацыю атрымаў у Лёндане, скончыў Лёнданскі й Рымскі Ўніверсітэты ў галіне славістыкі. Прафэсар расейскай мовы й літаратуры Карапеўскага Ўніверсітэту ў Кінгстане (Антарыё, Канада). Аўтар артыкулаў зь беларускай бібліографіі, гісторыі, літаратуры, мовы. Аўтар манаграфіі «Belorussians in Canada» («Беларусы ў Канадзе»).

Сажыч Язэп (нар. 1917), беларускі вайскоўскі грамадзкі дзеяч. Падчас нямецкай акупацыі займаўся стварэннем беларускіх збройных фармаваній на Наваградчыне. З 1944 на эміграцыі. У 1982—97 старшыня Рады БНР.

Салавей Алесь (сапр. Альфрэд Радзюк; 1922—78), беларускі паэт. Падчас нямецкай акупацыі працаў у беларускай адміністрацыі; з 1942 у Рызе, намеснік галоўнага рэдактара часопіса «Новы шлях». З 1944 на эміграцыі; жыў у Зальцбургу (Аўстрыя), дзе ўдзельнічаў у выданні часопіса «Пагоня». У 1948 выехаў у Аўстралію.

Сал аўёў Аляксей, сучасны беларускі гісторык, аўтар артыкулаў з гісторыі II Сусветнай вайны, дзе раскрываецца «гностысцкая мінулае» беларускага нацыяналізму. Аўтар працы «Беларусская цэнтральная рада. Сздание, дзейнасць, крах» (1996).

СД (нямецк. *Sicherheitsdienst*), служба бяспекі ў фашыстскай Нямеччыне.

Сільвановіч (псэўд. **Вярба**) **Мікола**, беларускі культурна-грамадзкі дзеяч на эміграцыі, паэт. Заснаваў майстроўню беларускага рамяства «Раніца», уваходзіў у літаратурнае аб'яднаньне «Шыпшына».

Слуцкі збройны чын (Слуцкае па ўстанынне), збройная акцыя супраць бальшавікоў у 1920. У восень 1920 па прэлімінарнай дамове паміж Польшчай і Савецкай Расіяй тэрыйторыя Беларусі мусіла быць падзеленая на дзве часткі з гаданымі краінамі, мяжа павінна была праісці праз Слуцкі павет. 14.11.1920 зъезд Случчыны абраў Раду Случчыны ў вырашыў распачаць збройнае змаганьне супраць «чырвонаых». 21.11.1920 была прынятая дэклярацыя з заклікам да сялянства ўзьняцца на барацьбу за незалежную Беларусь. До браахвотна мабілізаваліся калі 10 тысячай чалавек. Былі сформаваныя 1-ы Слуцкі й 2-і Грозаўскі полкі, аб'яднаныя ў Слуцкую брыгаду. 27.11.1920 распачаліся бай-

па лініі Капыль—Цімкавічы—Вызна. Празь месяц слу чакі пад колькаснай перавагаю супраціўніка мусілі адышыці за раку Лань, дзе іх разбройлі польскія ўлады.

Смоліч Аркадзь (1891—1938), беларускі навуковец, дзеяч беларускага нацыянальнага адраджэння. Сябра ўраду БНР, намеснік старшыні Рады БНР. З 1926 намеснік старшыні Інбелкульту; дацент, прафэсар БДУ, загадчык катэздры геаграфіі БДУ й АН БССР. Арыштаваны ў 1930 па справе Саюзу Вызвалення Беларусі, у 1931 прысуджаны да 5 год высылкі. У чэрвені 1937 зноў арыштаваны й пакараны съмерцю.

СС (нямецк. *Schutzstaffeln*), мілітарны аддзелы з ахоўнымі й рэпрэсіўнымі функцыямі ў фашысцкай Нямеччыне; ажыццяўлялі тэрор і генацыд на захопленых тэрыторыях.

Станкевіч Станіслаў (1907—80), беларускі грамадзка-культурны дзеяч; доцтар філалёгіі (1936). Падчас нямечкай акупацыі — бурмістар Барысава, намеснік Прэзыдэнта БЦР на Баранавіцкую акругу. Зь лета 1944 на эміграцыі. Займаўся грамадзка-культурнай дзейнасцю, рэдагаваў газэты «Бацькаўшчына», «Беларус», працаў на радыё «Свабода». Зьяўляўся сябрам Рады БНР.

Станкевіч Янка (1891—1976), беларускі палітычны грамадзка-культурны дзеяч, мовазнавец. Сябра Рады БНР (1918—20), скончыў Праскі Ўніверсітэт. Доктар філозофіі (1926). Выкладчык беларускай мовы ў Варшаўскім Універсітэце, Віленскай Беларускай Гімназіі, Віленскім Універсітэце. Абраны паслом у польскі сэйм у 1928. У гады нямечкай акупацыі браў удзел у нацыянальна-культурным жыцці на Беларусі. У 1943 пакінуў Беларусь. На эміграцыі займаўся грамадзка-культурнай і палітычнай дзейнасцю.

Старавіч Алльбін (1894—1934), беларускі грамадзка-культурны дзеяч, музыказнаўца, кампазытар. Вучыўся ў Віленскім Універсітэце, выкладаў сьпевы й музыку ў Віленскай Беларускай Гімназіі. Браў удзел у заходнебеларускім грамадзка-палітычным жыцці, займаўся музычнай творчасцю, кіраваў беларускім хорам пры касыцёле сьв. Яна, займаўся музыказнаўствам. Падрыхтаваў да друку съпесёнкі «За Бацькаўшчыну», выдадзены па яго наўсім съмерці.

Стэльмах Зыміцер (1919—?), дзеяч СБМ. У 1941—42 лейтэнант Чырвонай Арміі. У 1942 трапіў у палон. Скончыў курсы праагандыстаў у Вустрэве (Нямеччына) (1942), прайшоў курс кіраунікоў СБМ. Намесьнік шэфа Кіраўнічага Штабу СБМ *Міхася Ганька*, ачалаў менскую гардзікую арганізацыю СБМ, быў загадчыкам курсаў спартовых кіраунікоў СБМ. Улетку 1944 пакінуў Беларусь.

Сухая Ганна (нар. 1913), беларуская грамадзкая дзяячка. Сюнчыла Віленскі Ўніверсytэт па спэцыяльнасці «інжынер», была сябрам Беларускага Студэнцкага Саюзу. Падчас нямецкай акупацыі брала ўдзел у беларускім грамадзкім жыцці, працавала настаўніцай і сакратаром павятовай управы *БНС* у м. Ільля (Вялейская акруга).

Сыценьнік Пётра (нар. 1914), дзеяч СБМ. Па адукацыі настаўнік. Быў кірауніком СБМ на Вялейскую акругу. Летам 1944 пакінуў Беларусь, жыў у Чэхіі, быў арыштаваны савецкімі органамі бяспекі, вывезены ў СССР, дзе й зағініў.

Сяднёў Масей (1915—2001), беларускі паэт і грамадзкі дзеяч у ЗША. У 1933—36 навучаўся ў Менскім Педагагічным Інстытуце, быў рэпрэсаваны і высланы на Калыму. У 1941 вярнуўся ў Беларусь. У 1941—43 жыў у бацькоў-сялянаў на Магілёўшчыне. З 1943 у Беластоку, працаваў карэктарам у газэце «Новая дарога». З лета 1944 на эміграцыі. Кіраваў беларускай службай радыё «Свабода». Жыў у ЗША; займаўся грамадzkай і літаратурнай працаю.

Сядура (псэўд. *Глыбіны*) **Уладзімер** (1910—97), беларускі пісьменнік, літаратуразнавец. У 1930-я рэпрэсаваны. У 1941 у Менску абраніў кандыдацкую дысэртацыю «Максім Горкі як гісторык рускай літаратуры». Падчас нямецкай акупацыі працаваў у беларускай прэсе, займаўся дасыледніцкай працай, быў галоўным рэдактарам часопіса «Новы шлях» (1942—44). З 1944 на эміграцыі. У 1944—51 у Нямеччыне, з 1951 у ЗША. Выкладаў у навучальных устаноўах ЗША, займаўся дасыледніцкую працай.

Тамашчык Уладзімер (у манастве *Васіль*; 1900—76), беларускі грамадзкі і рэлігійны дзеяч. Падчас нямецкай акупацыі жыў у Беластоку, быў сябрам Беларускага Народнага Аб'яднання, намесьнікам рэдактара газеты *Хведара*.

Ільляшэвіча «Новая дарога». З лета 1944 на эміграцыі. У 1948 паstryгся ў манахі, у 1949 узьведзены ў сан епіскапа адноўленай Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы.

«**Тодт**», вайскюва—будаўнічая арганізацыя ў фашысцкай Нямеччыне.

30-я [Трыццатая] дывізія СС. Створаная ўлетку 1944 на тэрыторыі Нямеччыны зь нямецкай жандармэрай, расейскіх «добраахвотніцкіх» фарманьняў, жаўнер аў БКА й Беларускай Самааховы. Налічвала 11 тыс. чалавек, блізу 7 тыс. былі беларусы. Камандаваў обэрштурамбанфюрэр СС Зыглінг. Зь верасьня 1944 на французскім фронце. Зімою 1945 на базе 30-й дывізіі створаная дывізія «Беларусь», якою з 3.04.1945 камандаваў Ф. Кушаль. 30.04.1945 дывізія здалася ў палон амэрыканцам.

Туровак Юры (нар. 1929), беларускі гісторык у Польшчы, аўтар фундамэнтальнай працы «Беларусь пад нямецкай акупацыяй».

УНРРА (анг. *United Nations Relief and Rehabilitation Administration*), міжнародная дабрачынная арганізацыя дапамогі краінам, што пацярпелі падчас II Сусветнай вайны. Дзейнічала ў 1944—47.

Уралава Еўдакія (1902—?), беларуская савецкая дзяржаўная дзяячка, у 1930-я наркам асьветы БССР.

Урбан Павал (нар. 1924), беларускі эміграцыйны дзеяч, гісторык. Падчас нямецкай акупацыі браў удзел у беларускім нацыянальным жыцці, служыў у беларускай паліцыі, БКА. З лета 1944 на эміграцыі. З 1950 у Бэльгіі, скончыў гістарычны факультэт Лювэнскага Універсітэту. Абароніў дысертацию «Вялікае княства Літоўскае за часамі вялікага князя Аляксандра (1492—1506)». У 1955—74 працаўваў у Інстытуце для Вывучэння СССР (Мюнхэн). У 1974—89 суправоўнік беларускай рэдакцыі радыё «Свабода».

Урынскі Міхаель, выпускнік Маладечанскай Гандлёвой Школы, сябра СБМ. З лета 1944 на эміграцыі.

Філафей (съвецкае імя **Ўладзімер Нарко**; 1905—86), праваслаўны царкоўны дзеяч. Выхаванец Віленскай духоўнай сэмінарыі, скончыў Варшаўскую праваслаўную духоўную акадэмію. Епіскап (1941). Падчас нямецкай акупацыі Бела-

русі вікарны епіскап менскі й слуцкі, епіскап магілёўскі й мсціслаўскі. Ініцыятар абвешчанья аўтакефаліі Беларускае Праваслаўнае Царквы (1942). Архіепіскап (1943). Зъ лета 1944 у эміграцыі, жыў у Нямеччыне. Перайшоў пад юр'ядыкцыю Расейскае Зарубежнае Праваслаўнае Царквы (РЗПЦ), выжоўнаваў абавязкі вікарья РЗПЦ у Гамбургу.

Фінькоўскі Ўладзімер, праваслаўны сьвятар. Да чэрвеня 1941 жыў і сьвятарыў у Пружанах, пад час нямецкай акупацыі знаходзіўся ў Менску, служыў у Праабражэнскай царкве. Зъ лета 1944 на эміграцыі, жыў у Нямеччыне.

Хара (сапр. Сіняк) Сяргей (1905—92), дзеяч беларускага нацыянальна-вызвольнага руху, пісьменнік. Выдавец газеты «Беларускі голос» (Таронта), прыхільнік стварэння «трэцяй сілы» (першыя дзінёў — БНР і БЦР) сярод беларускай эміграцыі, старшыня беларускага пісьменніцкага аб'яднання на эміграцыі «Баявая ўскалось».

Цікуноў Міхась (1918—?), дзеяч СБМ. У 1941—42 у Чырвонай Арміі. Трапіў у палон, скончыў курсы пропагандыстаў у Вустраве (Нямеччына), у 1943 прайшоў курс кіраўнікоў СБМ. Узначальваў школу СБМ у Альбэртыне. Напрыканцы 1943 перайшоў да савецкіх партызанаў.

Цімашэнка Сямён (1892—1970), савецкі вайсковы дзеяч, маршал Савецкага Саюзу. У 1933—35 намеснік камандуючага войсках Беларускай Вайсковай Акругі, пад час савецка-фінскай вайны 1939—40 камандаваў Паўднёва-захаднім фронтам, у 1940—41 нарыйны камісар абароны.

Чалоўскі, пад час нямецкай акупацыі бурмістар Маладечна.

Чарвякоў (Чарвяк) Аляксандар (1892—1937), беларускі дзяржаўны і палітычны дзеяч. У 1920—24 старшыня СНК БССР, у 1920—37 старшыня ЦВК БССР, у 1922—37 сутаршыня ЦВК СССР. Падчас XVI з'езду КП(б)Б застрэліўся (ці быў застрэлены) ва ўласным кабінэце.

Чопчыц Янка, беларускі грамадзкі дзеяч у Канадзе.

«Чорны кот», беларуская ўзброеная падпольная арганізацыя ў 1945—50-х. Камандзір — *M. Вітушка*. Дзейнічала пераважна ў Заходній Беларусі, зъдзяйсняла напады й тэракты супраць савецкіх чыноўнікаў, жаўнероў, міліцыянтаў, актыўістаў.

Чорны Язэп, беларускі грамадзкі дзеяч у Канадзе, сябра ЗБК. **Шукелойць Антон** (нар. 1915), беларускі грамадзка–культурны дзеяч. Выпускнік Віленскага Ўніверсітэту. Сябра Беларускага Студэнцкага Саюзу. У 1939—41 працаўаў у систэме народнай адукацыі на Ашмяншчыне. У 1941—44 — дырэктар менскага гістарычнага музею. З 1944 на эміграцыі. Займаўся грамадзка–культурнай дзейнасцю. Сябра Рады БНР. Шматгадовы старшыня Беларуска–Амэрыканскага Задзіночання.

Шульц Герман, кі раёнік аддзела моладзі пры Генэральным Камісарыяце, займаўся мабілізацыяй насельніцтва на працы ў Нямеччыну. З чэрвеня 1943 быў назіральнікам над мужчынскай часткай СБМ.

Шчаглоў (на эміграцыі Куліковіч) Мікола (1896—1969), беларускі кампазытар. Сюнчыў Масюўскую Кансэрваторыю, працаўаў дырэктарам музычнай сэкцыі Белрадыё (1939—41). Падчас акупацыі займаўся творчай працай у Менску, зьбіраў беларускі песенны фальклёр, падрыхтаваў тэарэтычнае дасыльданье «Беларуская песеньня». Стварыў опэры «Лясное возера» й «Усяслаў Чарадзей» (лібрэта *H. Арсеньевай*). З лета 1944 на эміграцыі, з 1950 у ЗША, кіраваў хорам пры ўніяцкай царкве Хрыста Збавіцьця ў Чыкага. Займаўся творчай працай, пісаў музыку да драматычных спектакляў, аўтар музыкі на творы Я. Купалы, М. Багдановіча, У. Жылкі.

Юхна вец Янка (нар. 1921), беларускі паэт. Увесну 1944 вывезены на прымусовыя працы ў Нямеччыну. З 1949 у ЗША, працаўаў у сферы кампутарных тэхнолёгіяў. Уваходзіў у літаратурныя аб'яднанні «Шыпшина», «Баявая Ўскалось»; займаўся грамадзкаю працаю.

Язьвіцкі Іаан (1869—1936), праваслаўны святар. Апошні рэктар Менскай Праваслаўнай Духоўнай Сэмінарыі, зачыненай савецкімі ўладамі ў 1918. У 1920—я настаяцель царквы сьв. Марыі Магдалены. У 1930 арыштаваны й асуджаны за контрарэвалюцыйную дзейнасць, адбываў тэрмін на Салавецкіх астраўках. Пасля высылкі жыў ва Ўладзімерскай вобл., дзе й памёр.

Ялугін Эрнэст (нар. 1931), беларускі літаратар, журналіст. Аўтар нарысаў пра дзеячоў беларускай гісторыі і культуры. У 1991—95 галоўны рэдактар газеты «Наша слова».

Яцэвіч (псэўд. **Змагар**) Алесь (нар. 1903), беларускі грамадзка-культурніцкі дзеяч, пісьменьнік. Падчас нямецкай акупацыі — у беларускай адміністрацыі, інспэктар беларускіх нарэдакцый школаў. Зъ лета 1944 на эміграцыі. У 1944—49 жыў у Аўстрыі, займаўся арганізацыяй беларускіх пачатковых школаў і беларускім сконтынгам. З 1956 у ЗША. З 1965 ачалаў Беларускі Вызвольны Рух на эміграцыі.

Алег Гардзіенка

ЗЪМЕСТ

Беларусь перадусім! (<i>Алег Гардзіенка</i>).....	5
Прадмова	11
Бачына першая: Мікола Ганько	15
Бачына другая: Валер Навіцкі	69
Бачына трэцяя: «Ваша Дзіна»	131
Асобы й рэаліі (<i>Алег Гардзіенка</i>)	183

Бібліятэка
Беларускага Гісторычнага Агляду

Выйшлі з друку

Франц Кушель. Стрыбістварэння Беларускай войскі. Менск, 1999. 166с.

Сымон Каньбычовіч. Разгром націянальнага руху ў Беларусі. Мінск, 2000. 160 с.

Алесь Бель. Хроніка «Беларусі». Нарыс історыі адной географічнай назвы. Мінск, 2000. 238 с.

Людміла Хмальніцкая. Гісторыкіз Віцебска (жыцця після Аляксея Сапунова). Мінск, 2001. 256 с.

Рыхтуюцца да друку

Юліуш Бардах. Штульдзісторыі Вялікага Княства Літоўскага(14 друкарк.)

Фрыда Гурэвіч. Старажылны Наваградак(замакі горад). Пераклад і наука. рэд. М.Нігалаева(15 арк.)

Андрэй Радаман, Віталь Галубевіч Вяяводскі і гавятаў я ўраднікі Вялікага Княства Літоўскага ў другі палове XVI—першай палове XVII ст.(Спісы) (10 арк.)

Генадзь Сагановіч. Ніемецкі пераклад беларускай історыі XII—XVI ст. (10 арк.)

Слуцкі збройнычын 1920-гу дакументах і ў спамінах (15 арк.)

Алесь Смалінчук Раман Сірмунт: шлях да Беларусі (6 арк.)

«Список активных участников белорусского националистического движения». Архіў на-следніцкія справы НКВД, 1934 г. (5 арк.)

Вітаўт Тумаш. Въбраўніцы працы(10 арк.)

На вуко ва – папулярнае выданье

**Юрэвіч Лявон
Вырваныя бачыны
Да гісторыі Саюзу Беларускае Моладзі**

Рэдактар *Алег Гардзіенка.*

Стыльэрдактары

Зьміцер *Саўка, Ілонна Ўрбановіч-Саўка.*

Вёрстка *Зьміцер Саўка.*

Карэктар *Аляксандра Макавік.*

Падпісана ў друку з арыгінала – макета 15.03.2001. Фармат 62×84¹/₁₆.

Папара афсетная. Гарнітура «Балтыка». Афсетны друк.

Ум.–друк. арк. 11,2. Наклад 500. За кас 285.

Падатковая льгота — Агульнадзя ржайдыны класіфікат ар Рэспублікі
Беларусь АКРБ 007–98, ч.1; 22.11.20.400

Выдавецтва «Энцыклапедыкс» .

Ліцензія ЛВ №395 ад 02.08.1999.

220100 Мінск, вул. Кульман, 28–163.

Надрукавана з готовых пазитываў заказчыка
ў друкарні УП «Ходр» ГА БелТІЗ, вул. Вызвалення, 9, Мінск, 220013.
Ліцензія ЛП № 91 ад 15 жніўня 2000 г.